

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य विषय बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा निहित मोक्षचिन्तन हो । बालकृष्ण सम (वि.सं.१९५९-२०३८) चित्रकार, सङ्गीतकार, अभिनेता, दार्शनिक, चिन्तक, निबन्धकार, कथाकार, कवि, नाटककार आदि बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न व्यक्तित्व हुन् । कविताबाट साहित्ययात्रा आरम्भ गरेका सम मूलतः नेपालीका महान् नाटककारका रूपमा प्रतिष्ठापित छन् र उनले नाटक विधामै प्रसिद्धि प्राप्त गरेका छन् । उनले सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दृष्टिले उल्लेख्य र उत्कृष्ट नाटकहरूको रचना गरेका छन् । मुटुको व्यथा (१९८६), ध्रुव (१९८६), मुकुन्द इन्दिरा (१९९४), प्रह्लाद (१९९५), अन्धवेग (१९९६), भक्तभानुभक्त (२०००), म (२००२), प्रेमपिण्ड (२००९), अमरसिंह (२०१०), भीमसेनको अन्त्य (२०१२), तलमाथि (२०२३), तानसेनको भरी (२०२७), अमित वासना (२०२७), स्वास्नी मान्छे (२०३३), मोतीराम (२०३३), उ मरेकी छैन (२०३५) समका प्रकाशित पूर्णाङ्की नाटकहरू हुन् । बोक्सी (१९९९), भतेर, (२०१०), तपोभूमि (२०१४), विद्याधनम् सर्वधनम् प्रधानम् (२०२०), नालापानीमा (२०२०), रणदुल्लभ (२०२०), बुहार्तन (२०२०), अत्याधुनिकता (२०२०), माटोको ममता (२०२६) बिरामी र कुरुवा (२०२७) समका प्रकाशित एकाङ्कीहरू हुन् । भिन्नभिन्न नाट्यशैली र रङ्गपद्धतिका प्रयोक्ता समको नाट्यप्रवृत्ति कुनै एउटै नाट्यधारा, विषय र विचारसँग मात्र सम्बन्धित नरही विविधतायुक्त रहेको छ । प्रयोगशीलता, सामाजिकता, कवितात्मकता, दार्शनिकता, आदर्शवादिता, परिष्कारात्मकता समका नाटकमा पाइने मूलभूत विशेषता हुन् । सामाजिकता, पौराणिकता, ऐतिहासिकता, मनोविश्लेषणात्मकता, स्वेरकल्पना समका नाटकका विषयक्षेत्र हुन् । यस सन्दर्भमा पौराणिक विषयवस्तु भएका नाटक ध्रुव र प्रह्लादको वेदान्त दर्शनको मोक्षसम्बन्धी चिन्तनका दृष्टिले यहाँ अध्ययन गरिएको छ ।

आत्मा भनेको 'म' हो र यही 'म' लाई चिन्नु मोक्ष हो । मोक्ष भनेका आत्मज्ञान हो । 'म' भनेको पाञ्चभौतिक शरीर होइन, अविनाशी आत्मा हुँ भन्ने तत्त्वज्ञान नै मोक्ष हो । वेदान्त दर्शनमा मोक्षलाई अनेक ढङ्गबाट चिनाइएको छ । शाङ्करवेदान्तकोशमा अविद्याको परिहारलाई मोक्ष भनिएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा ब्रह्मलाई जान्नु र शोकबाट पार हुनुलाई

मोक्ष भनिएको छ । शङ्कराचार्यले अविद्याको निवृत्ति र ब्रह्मभाव वा नित्य अशरीरत्वको भावलाई मोक्ष भनेका छन् । यसरी वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ, भाष्य र टीकाहरूमा मोक्षका सम्बन्धमा गरिएका गहन चिन्तन र चर्चाहरू नै मोक्षचिन्तन हो । मोक्षप्राप्तिको मूलमार्ग तथा मोक्षको साधन आत्मचिन्तन हो । शरीरलाई माध्यम बनाएर प्रकट हुने सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म चेतन तत्त्व जुन सत्य, नित्य, अजर, अमर, अविनाशी, सर्वव्यापी, सर्वोच्च र अद्वैत छ त्यही नै आत्मा हो । यस्तो आत्माका विषयमा वैदिक वाङ्मय तथा सूत्रग्रन्थहरू (उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्भागवद्गीता) मा गरिएका चिन्तनलाई आत्मचिन्तन भनिन्छ । मोक्षका लागि भौतिक जगत् र यसका विषयवासनाबाट अलग रहनु पर्दछ । भौतिक जगत्का विषयभोगबाट निवृत्त हुन र मोक्षप्राप्ति गर्न आत्मचिन्तन भन्ने जगत्चिन्तन पनि आवश्यक हुन्छ । जगत् के हो ? जगत्को सृष्टि कसरी र कसबाट भयो ? यो कसद्वारा सञ्चालित छ ? यो सत् वा असत् के हो ? भन्ने जस्ता जिज्ञासाहरूको समाधानको प्रयास वेदान्त दर्शनमा गरिएको पाइन्छ । जगत्को सृष्टि अक्षरब्रह्मबाट भएको, उसैद्वारा यो जगत् सञ्चालनमा रहेको, त्रिकालबाधित हुनाले जगत् असत् रहेको भन्ने पूर्वीय वैदिक दर्शनको निचोड रहेको छ । यसरी मोक्षचिन्तनसँगै आत्मचिन्तन र जगत्चिन्तन पनि समाहित र प्रवाहित भएको हुन्छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा वेदान्त दर्शनका आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी प्रस्तावनाहरूका मान्यताका दृष्टिले समका पौराणिक नाटक ध्रुव र प्रह्लादको अध्ययन गरी नाटकमा अभिव्यञ्जित आत्मा, जगत् र मोक्षचिन्तनको निरूपण गरिएको छ ।

१.२. शोधसमस्या

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य समस्या हो । यस समस्याको प्राज्ञिक समाधान निम्नलिखित शोधप्रश्नहरूमा आधारित भई गरिएको छ :

- (क) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा केकस्तो आत्मचिन्तन पाइन्छ ?
- (ख) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा जगत्सम्बन्धी केकस्ता दृष्टिकोणहरू अभिव्यक्त भएका छन् ?
- (ग) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा केकस्तो मोक्षचिन्तन पाइन्छ ?

१.३. शोधको उद्देश्य

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा निहित मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य हो । यस शोधकार्यमा निम्नानुसारका उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा अभिव्यक्त आत्मचिन्तन पहिचान गर्नु,
- (ख) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा जगत्सम्बन्धी दृष्टिकोण पहिल्याउनु,
- (ग) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तनको खोजी गर्नु ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

बालकृष्ण समका नाट्यकृतिका बारेमा धेरै विद्वान् तथा समालोचकहरूले विभिन्न दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरेका छन् । समका नाटकका बारेमा गरिएका अध्ययनहरू मध्ये केही अध्ययनहरू विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । केही समालोचना ग्रन्थहरूमा सङ्गृहीत छन् । यसैगरी समका नाटकहरूको अध्ययन गरिएका थुप्रै पुस्तकाकार कृतिहरू पनि रहेका छन् । नेपाली साहित्यका इतिहासका ग्रन्थहरूमा पनि सम र उनका नाटकहरूका बारेमा धेरै चर्चा गरिएका छन् । विश्वविद्यालयका स्नातकोत्तर तह, दर्शनाचार्य तह र विद्यावारिधिका शोधार्थीहरूद्वारा पनि समका नाटकका बारेमा अध्ययन गरी शोधपत्र तथा शोधप्रबन्धहरू तयार पारिएका छन् । सम तथा उनका नाट्यरचनाहरूका बारेमा विद्वान् तथा समालोचकहरूबाट गरिएका अध्ययनकार्यहरूको कालक्रमिक समीक्षा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

बालकृष्ण समले **प्रह्लाद** (१९९५) नाट्यकृतिको “प्रस्तावना” शीर्षकमा **प्रह्लाद** नाटकको विषय स्रोत र यसको दर्शनको बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् । उनले **प्रह्लाद**को विषयवस्तु श्रीमद्भागवद् सप्तमस्कन्धमा वर्णन गरिएको पौराणिक कथाबाट लिई यसलाई पौराणिक कल्पना क्षेत्रमा नदौडाई ऐतिहासिक कल्पना क्षेत्रमा दौडाउने प्रयत्न गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसमा समले **प्रह्लाद**को दर्शन भारतीय भएको र यो नेपालको वैदिक दर्शनमा आधारित रहेको कुरा पनि उल्लेख गरेका छन् । समले यसै कृतिको “द्वितीय संस्करणको भूमिका” शीर्षकमा यस संसारमा भौतिकता र आध्यात्मिकता चक्र भैं

घुमिरहेको, मानव सभ्यताको सुरुमा मान्छेमा भौतिकवादी चिन्तन हावी रहेको, त्यसपछि संसारमा धर्मले राज गरेको र पुनः भौतिकवादी चिन्तनले मान्छेलाई आक्रान्त पारी मान्छेबाट मान्छेपन (मानवता) को हास हुँदै गएकाले अबको आवश्यकता र आफ्नो माग मनुष्य मात्रामा सत्वगुणको प्रभुत्व गराउने साधन सत्ववम हो भन्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् । यसरी यस अध्ययनले प्रह्लादमा वेदान्त दर्शन रहेको कुरा सूचित गरेको छ, र यसले प्रह्लादमा आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको खोजी गर्न मार्ग दर्शन गरेको छ ।

ताना शर्माले **सम र समका कृति** (२०२८) समालोचना ग्रन्थमा समका निबन्ध-प्रबन्ध बाहेक अन्य रचनाहरूको आलोचना गरेका छन् । शर्माले “कृतिहरू र व्यक्तित्व” शीर्षकमा सम प्रारम्भिक अवस्थामा ईश्वरवादी रहेका, अलिकपछि नास्तिक बनेका र दार्शनिक ग्रन्थ **नियमित आकस्मिकता** (२००५) प्रकाशित भएपछि दार्शनिक विचारधाराको विकासले उनलाई विज्ञानको सघाउ लिएर पृथ्वी सिँगान चाहने मावनतावादी बनाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । समका दार्शनिक विचारहरू गतिशील र तर्कशील रहेका र यही वैचारिक गतिशीलता नै समको व्यक्तित्व भएको र यसै व्यक्तित्वबाट समका रचनाहरू निर्मित भएकाले ती पठनीय र प्रशंसनीय रहेका कुरा पनि शर्माले उल्लेख गरेका छन् । शर्माले मानवतावाद नै समका नाटकको मूल सन्देश भएको र मान्छेका मनमा भएका मैलाहरू र दुष्टताहरू फालेर स्वच्छता र मानवताको स्थापना गर्ने मनोवैज्ञानिकता नै समका नाटकको उद्देश्य रहेको कुरा बताएका छन् । शर्माको यो आलोचना समका नाटकको सामान्य सर्वेक्षण मात्र हो । यसमा समका पौराणिक नाटकमा निहित वेदान्त दर्शनको बारेमा खासै अध्ययन गरिएको छैन । यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधमा समका पौराणिक नाटकहरू बुझ्न र विश्लेषण गर्न सहयोग गरेको छ ।

अमरकुमार प्रधानले “समका नाटकहरू : सङ्क्षिप्त पर्यावलोकन” (२०३८) मा समका नाटकहरू वैचारिक र दार्शनिक रहेको, पौराणिक नाटक **प्रह्लाद** र **ध्रुव** दुवैमा पौराणिक अतिरञ्जना पन्छ्याएर आफ्नै विचार र दर्शनले सजाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रधानले यस लेखमा प्रह्लादलाई समको बौद्धिक दर्शनको सफल प्रयोग भएको श्रेष्ठ नाटकका रूपमा र शान्तिकामी मानवतावादको मार्गनिर्देश गरिएको नाटकका रूपमा चित्रण गरेका छन् । प्रधानले समका नाटकमा सामान्य दृष्टिमा प्राप्त हुने विशेषतामा दार्शनिकता, देशभक्ति, प्रेम र वासना, प्राकृतिक सुन्दरताको उपासना, ईश्वर र अध्यात्मप्रति

अन्धविश्वासरहित श्रद्धा, ज्ञान-विज्ञान-सम्बन्धित चेतना हुन् भनी औल्याएका छन् । यसरी यस अध्ययनमा समका नाटकमा पाइने वैचारिक पक्षहरूको उल्लेख गरिएको छ तर ती कुनकुन नाटकमा कसरी अभिव्यक्त रहेका छन् भन्ने कुरा भने उल्लेख गरिएको छैन । यस अध्ययनबाट समका पौराणिक नाटकमा आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन पहिचान गर्न र विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

ठाकुर पराजुलीले “बालकृष्ण समका कविता” (२०३८) शीर्षक लेखमा बालकृष्ण समका कविता (२०३८) कवितासङ्ग्रह भित्रका केही कविताका बारेमा सङ्क्षेपमा चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले सम आफ्नो काव्यसाधनाको उत्तरार्धतिर वैदिक द्वन्द्व र आर्यसभ्यतातिर उन्मुख भएका, वैदिक ऋषिहरूको जीवेम : शरद शतम्, र मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणी भूतानी समीक्षन्तम् जस्ता धारणासँग निकट रहेको पाइने कुरा बताएका छन् । उनले समको मानव लघुमानव होइन गीताको जस्तो विराट मानव हो र उसको स्वरूप ‘खं ब्रह्म’ को जस्तो दिक्कालव्यापी हो भनेका छन् । यसरी प्रस्तुत अध्ययन यस शोधशीर्षकको शोधसमस्याहरूसँग सम्बन्धित नदेखिए पनि यसले नाटककार सममा पूर्वीय वैदिक दर्शनको गहिरो प्रभाव रहेको थियो भन्ने कुरालाई पुष्टि गरेको छ ।

बासुदेव त्रिपाठीले “कवि बालकृष्ण समको कविता यात्रा” (२०३८) शीर्षक लेखमा समको कविता यात्रा र तिनका विशेषताहरूका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यसमा उनले समको कविता यात्राको चर्चा गर्ने क्रममा समका नाट्यकृतिहरूमा वेदान्त दर्शन पाइने कुराको पनि उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनबाट सम काव्य लेखनका प्रारम्भिक चरणमा अध्यात्मवादी देखिए पनि पछिल्ला चरणमा निरीश्वर भौतिक अध्यात्मका चिन्तनतर्फ लहसिएको देखिन्छ । कवितायात्राको पाँचौं चरणका कतिपय कवितामा समले वैदिकमन्त्रलाई नै कविताको शीर्षक बनाएका र कतिपय कवितामा ब्रह्मको खोज गरेका कुरा त्रिपाठीले उल्लेख गरेका छन् । यसबाट समका साहित्यिक रचनाहरूमा वेदान्त दर्शन पाइने कुराको सङ्केत मिल्दछ । सम नाट्ययात्राको प्रारम्भिक चरणमा पूर्वीय अध्यात्मदर्शनबाट प्रभावित भएकाले र ध्रुव र प्रह्लाद समको नाट्ययात्राको प्रथम चरणका नाटक भएकाले आत्मा, जगत् र मोक्षचिन्तनका दृष्टिले समका नाटकको अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **समको दुःखान्त नाट्यचेतना** (२०४५) नामक पुस्तकमा समलाई ज्ञानविज्ञानका अद्यतन मान्यता र उपलब्धिसित परिचित भएका, निरीश्वर अध्यात्म

वा भौतिक अध्यात्मता आस्था राख्ने चिन्तक हुन् भनेका छन् । यसमा उपाध्यायले पाश्चात्य दुःखान्त नाट्यसृजन र चिन्तनको सम्पूर्ण परम्परा र प्रयोगको सर्वेक्षण गरी उपलब्ध हुन आएको निश्चित सैद्धान्तिक मापदण्डका आडमा समका ६ ओटा पूर्णाङ्की र एउटा एकाङ्की नाटकको विशद विश्लेषण गरेका छन् । समालोचक उपाध्यायले दुःखान्तकार समले मानवीय दुःखान्तका कारकका रूपमा ईश्वर, नियति, मानवीय चरित्र दोष, सामाजिक अवस्था (वातावरण) र विश्व प्रकृतिलाई प्रस्तुत गरेका कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधमा समका पौराणिक नाटकहरू बुझ्न र विश्लेषण गर्न सहयोग गरेको छ ।

माधवप्रसाद घिमिरेले **समको दुःखान्त नाट्य चेतना** (२०४५) नामक पुस्तकको “प्रकाशकीय” शीर्षकमा दुःखान्त नाट्यरचना र मानवतावादी चिन्तन नेपाली साहित्यलाई समका उत्कृष्ट कोसेली हुन् भनेका छन् । समका रचना कुनै चिन्तनबाट प्रारम्भ हुन्छन् र समग्रमा मानवताको सन्देश दिन्छन् भन्ने कुराको उल्लेख पनि उनले गरेका छन् । उनले दार्शनिकले अनेक तर्कबाट आफ्नो चिन्तनलाई प्रमाणित गरेभैं सम पनि अनेक पात्रको सिर्जना गरेर आफ्नो चिन्तनलाई जीवन्त बनाउँछन् र जीवनलाई एकोहोरो दृष्टिले मात्र नहेरी दोहोरो तेहेरो दृष्टिले हेरेर आफ्नो दृष्टिलाई पूर्ण बनाउँछन् भनेका छन् । यसरी यस अध्ययनबाट बालकृष्ण समका नाट्यरचनाहरूमा सर्वत्र गहन चिन्तन पाइन्छन् भन्ने कुरा बुझिन्छ तर कुन रचनामा कस्तो चिन्तन पाइन्छ भन्ने कुरा चाहिँ बुझिँदैन । यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यमा दार्शनिक पक्षको खोजी गर्न, बोध गर्न र विश्लेषण गर्न सहयोग गरेको छ ।

वासुदेव त्रिपाठीले **समका दुःखान्त नाट्य चेतना** (२०४५) नामक पुस्तकको “मन्तव्य” शीर्षक भूमिकामा बालकृष्ण समको दुःखान्त नाट्य चेतनाको बारेमा सङ्क्षेपमा चर्चा गरेका छन् । उनले यस पुस्तकमा समालोचक केशवप्रसाद उपाध्यायले विश्वका महान् दुःखान्त स्रष्टा र उत्कृष्ट दुःखान्त कृतिका दुःखान्त चेतना र तिनका कलात्मक प्राप्तिका सापेक्षतामा समको दुःखान्त नाट्यको मूल्याङ्कन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । समको आफ्नै नियमित आकस्मिकताको मानववादी दर्शनले समेत उनमा दुःखान्त चेतको निर्धारण गरेको र उनका दुःखान्त नाट्यकृतिमा **स्वास्नीमान्छे** सर्वाधिक प्रयोगशील एवम् वैचारिक दुःखान्त नाटक भएको कुरा पनि त्रिपाठीले उल्लेख गरेका छन् । यसरी यहाँ

त्रिपाठीले समका नाटकहरूमा वैचारिकता पाइने कुराको सङ्केत गरेका छन् । यस अध्ययनले समका नाटकमा दर्शनको खोजी गर्न र पहिचान गर्न अभिप्रेरित गरेको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले “बालकृष्ण समका नाट्य प्रवृत्ति” (२०५१) शीर्षक लेखमा समको नाट्यप्रवृत्तिलाई विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरी विस्तारपूर्वक चर्चा गरेका छन् । यसमा समको कथावस्तुगत प्रवृत्तिको चर्चा गर्ने क्रममा समले ध्रुवमा सामाजिक यथार्थ र प्रह्लादमा ऐतिहासिक यथार्थलाई भल्काउने प्रयत्न गरेका कुरा उल्लेख गरेका छन् । भाव र विचारगत प्रवृत्ति उपशीर्षकअन्तर्गत उपाध्यायले तानसेनको भरीदेखि लिएर स्वास्नीमान्छेसम्मका नाटकहरूमा समले भौतिकवादी भएर नियमित आकस्मिकताको दर्शन प्रस्तुत गरेका तर विशुद्ध भौतिकवादी हुन नरूचाई आफूलाई ब्रह्मवादी देखाउने वैज्ञानिक अध्यात्मवादी दर्शनको संयोजन गरेका कुरा बताएका छन् । समले आफ्ना यस चरणको नाटकहरूमा समन्वयवादी दर्शनलाई केन्द्रविन्दु बनाएर उत्कृष्ट र उच्च भाव तथा विचारलाई प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति देखाएका कुरा पनि उपाध्यायले औल्याएका छन् । उनले यसमा ध्रुवलाई “सहू सहू सहू बाबु सहनै नसके पनि” भनेर परिस्थिति विशेषमा सहनशीलत धारण गर्नु नै हितकारी हुन्छ भन्ने पाठ पढाएका र प्रह्लादमा ज्ञान मर्दछ हाँसेर रोइ विज्ञान मर्दछ भन्ने ज्ञानको श्रेष्ठता सावित गरेका छन् भनी उपाध्यायले उल्लेख गरेका छन् । यसरी उपाध्यायको समका नाट्यप्रवृत्तिहरूमाथि गरिएको यो अध्ययनमा समका पौराणिक नाटकहरूमा वेदान्त दर्शनको प्रभाव रहेको कुराको राम्रो सङ्केत गरिएको छ । त्यसैले यो अध्ययन प्रस्तुत शोधकार्यमा सामग्रीको विश्लेषण गर्न र शोधको निष्कर्षलाई थप विश्वसनीय र तथ्यपूर्ण बनाउन सहयोगी बनेको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले “सुखान्त-दुखान्त नाट्य कलाको आलोकमा प्रह्लाद नाटक” (२०५३) शीर्षक लेखमा प्रह्लाद नाटकको विविध पक्षमाथि प्रकाश पारेका छन् । यसमा मानवतावादी शक्तिले अनुप्राणित प्रह्लादले समन्वयकारी कर्मवादी धार्मिक शक्तिका रूपमा भूमिका खेलेको र यसमा समले बाँच र बाँचन देऊको मानवतावादी सिद्धान्तको स्थापना गर्न खोजेका कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा हिंसा त्यागी मैत्री, प्रेम र करुणाले भरिएको मानवीय मूल्य अगाल्ने र विज्ञानलाई ज्ञानले हाक्ने सत्शिक्षा दिन चाहेका कुरा उपाध्यायले उल्लेख गरेका छन् । यसरी यो अध्ययन प्रह्लादको सुखान्त-दुखान्त अध्ययनमा मात्र सीमित भएकाले यसमा वेदान्त दर्शनको बारेमा कतै पनि उल्लेख भएको पाँइदैन, तथापि यसमा

उल्लेख गरिएको विज्ञानलाई ज्ञानले हाक्ने सत्शिक्षाले भने यसलाई वेदान्त दर्शनको आत्मचिन्तनको नजिक पुऱ्याएको देखिन्छ ।

ईश्वर बरालले “बालकृष्ण सम : व्यक्तित्व र कृतित्व” (२०५९) शीर्षक लेखमा बालकृष्ण समको व्यक्तित्व र कृतित्वमाथि संक्षिप्त चर्चा गरेका छन् । सुरुमा समको तात्त्विक चिन्तन दर्शनतिर ढल्किएको, कवितामा समको दर्शन प्रकृतिका परस्पर विरोधी तत्त्व सत् र असत्, संहार र सृजन, जीवन र मृत्युका बीच रुमल्लिएको, द्वैतवादमा अलमलिएको, निजी जीवनमूल्य र जीवनदर्शनको स्थापना गर्ने प्रयत्न गरेको बहुधा वेदान्ती, तत्त्वज्ञानी बनेको कुरा समालोचक बरालले यहाँ उल्लेख गरेका छन् । यसरी समको कुन रचनामा कस्तो दर्शन रहेको छ भन्ने कुरा यस अध्ययनबाट प्रष्ट नभएपनि समका रचनामा वेदान्त दर्शन पाइने कुराको सङ्केत भने यसमा गरिएको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले “बालकृष्ण समका नाट्य प्रवृत्ति” (२०५९) शीर्षक लेखमा बालकृष्ण समका नाट्यप्रवृत्तिका आधारभूत पक्षहरूबारे विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् । समका नाट्यप्रवृत्तिहरूको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा भाव र विचारगत प्रवृत्तिलाई अलग्गै उपशीर्षकमा राखी चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले समरचित विभिन्न रचनाहरूमा पाइने विचार पक्षलाई सम्बन्धित रचनाकै सन्दर्भ प्रस्तुत गरी प्रष्ट पार्ने काम गरेका छन् । ध्रुवमा सहनशीलताको, प्रह्लादमा ज्ञान र विज्ञानको समन्वयको, मुकुन्द- इन्दिरामा स्वधर्मको, स्वास्थ्यमान्छेमा अध्यात्म र भौतिकताको संयोजनद्वारा भावपरिवर्तनको विचार व्यक्त भएको छ भन्दै उपाध्यायले समलाई भौतिकवादी चेतना र आध्यात्मिक दृष्टि भएका आदर्शवादी भावक र चिन्तकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी यस अध्ययनमा समका नाटकमा पाइने भाव तथा विचार पक्षको सङ्क्षेपमा सङ्केत मात्र गरिएको छ । यस अध्ययनले समका नाटकमा पूर्वीय आध्यात्मिक चिन्तनका विविध पक्षहरूको खोजी गर्न प्रोत्साहन गरेको छ ।

कृष्ण गौतमले आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन (२०५९) मा विश्व साहित्यमा चर्चित रहेका अनेकौं वादहरूको पृष्ठभूमिमा छुट्टाछुट्टै उभिएर एउटै कृति प्रह्लाद नाटकको विस्तृत विश्लेषण गरेका छन् । उनले यसमा १५ आलोचना सम्बन्धी आन्दोलनका विचारहरूको चित्र खिचेर तिनीहरूको आधारमा प्रह्लादको पठन गरेका छन् । यसमा समालोचक गौतमले समलाई तर्क र बुद्धिलाई अँगालेर लेख्ने मानवतावादी लेखक भनेका

छन् । उनले समलाई विचारमा उपदेशवादी, सुधारवादी, सन्देशवादी, सामाजिकतावादी, नीतिवादी लेखक भनेका छन् । **प्रह्लाद**को नीतिवादी पठनमा कशिपुको हिम्मत र प्रह्लादको साधुत्वको सम्भौता गराएर उच्च नैतिक आदर्श प्राप्त गर्ने अभीष्टमा समेली **प्रह्लाद**को निर्माण भएको हो भन्ने निष्कर्ष गौतमले प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी यस अध्ययनमा **प्रह्लाद** नाटकको मात्र अध्ययन गरिए पनि प्रस्तुत शोधकार्यमा यसले समकोसमग्र वैचारिकताको क्षेत्र बुझ्न र शोधसामग्रीको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नेपाली नाटक र नाटककार** (२०६१) पुस्तकमा “नेपाली पूर्णाङ्की नाट्यलेखनको उदय र विकास” भन्ने शीर्षकअन्तर्गत दोस्रो चरणको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा बालकृष्ण समका नाट्य विशेषताहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले समलाई पूर्वीय र पाश्चात्य नाट्यशिल्पलाई आत्मसात् गरेर नाटक लेखन गर्ने नाटककारका रूपमा, परम्पराधर्मी र प्रयोगधर्मी नाटककारका रूपमा, आदर्शोन्मुख यथार्थवादी, बुद्धिवादी र दार्शनिक नाटककारका रूपमा चिनाएका छन् । बालकृष्ण सम र उनको नाटकीय योगदानको विश्लेषण गर्ने क्रममा समालोचक उपाध्यायले समले आफ्ना प्रत्येक नाटकमा नाट्यपात्रका माध्यमबाट आदर्शको स्थापनाको प्रयत्न गरेका छन् र उनका नाटकमा नेपाली जाति, नेपाली संस्कृति र नेपाली कलाकौशलप्रति असाधारण प्रेम र गौरव भाव अभिव्यक्त गरेका कुरा उल्लेख गरेका छन् । उपाध्यायको यस पूर्वाध्ययनबाट प्रस्तावित शोधकार्यमा समका नाटकमा पाइने दर्शन पहिल्याउन सहयोग मिलेको छ ।

देवीप्रसाद सुवेदीले **समको सुखान्त नाट्यकारिता** (२०६४) नामक पुस्तकमा बालकृष्णसमको जीवनी र जीवनीसँग कृतित्वको अन्तःसम्बन्धको विश्लेषण तथा समका सुखान्त नाट्यरचनाको नाट्यकारिताको विश्लेषणात्मक मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसै क्रममा उनले “ध्रुव नाटक र त्यसको सुखान्तताको विवेचना” शीर्षकअन्तर्गत नाटकीय पात्रहरूको चरित्र र सुखान्तीय भूमिका विषयमा चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले नाट्यचरित्र नारदको रूप भक्तिमार्ग, योगदर्शन, अद्वैत वेदान्त दर्शन आदि आध्यात्मिक शास्त्रका ज्ञाताका रूपमा देखिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । अध्यात्म चिन्तन र आदर्शवादी दृष्टिकोण नै ध्रुव नाटकको निष्कर्ष रहेको कुरा पनि सुवेदीले यहाँ उल्लेख गरेका छन् । यसैगरी यिनले **प्रह्लाद**मा पनि अद्वैत वेदान्त, कर्मयोग र ज्ञानयोग आदि पूर्वीय तत्त्वचिन्तन पाइने साथै अविद्या मृत्यु र विद्या जीवन हो भन्ने औपनिषदिक तत्त्वज्ञान पनि रहेको कुराको उल्लेख गरेका छन् । यसरी

सुवेदीले ध्रुव र प्रह्लाद दुवै नाटकमा वेदान्त दर्शनका लक्षणहरू रहेको कुराको उल्लेख गरेका छन् । तर ती लक्षणहरूका बारेमा पूर्ण पुष्टि भने गरेका छैनन् । त्यसैले यस अध्ययनले ध्रुव र प्रह्लाद नाटकलाई सुखान्तकाका विविध कोणबाट बुझ्न र यिनमा निहित आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन पहिचान गरी शोधसमस्याको समाधान गर्न सहयोग गरेको छ ।

कृष्णप्रसाद पोखरेलले समका दुःखान्त र सुखान्त नाटकको विश्लेषण (२०७१) मा समका ४ ओटा सुखान्त र ४ ओटा दुःखान्त नाटकको विश्लेषण गरेका छन् । सुखान्त नाटकको रूपमा ध्रुव नाटकको चर्चा गर्दै ध्रुवमा आदर्शवादी चिन्तन प्रष्फुटन भएको, समदर्शी विवेकको स्थापना गरिएको, समदर्शी विवेक नै मोक्ष भएको बताएका छन् । उनले ध्रुवमा पूर्वीय अद्वैत वेदान्त दर्शनको झल्को पाइने कुरा पनि यहाँ उल्लेख गरेका छन् । अर्को सुखान्त नाटक प्रह्लादलाई दर्शनको प्रस्तुतिमा अब्बल रहेको, अध्यात्म र भौतिकको समन्वय गराइएको, भोगवादीहरूको पतन र सत्यको विजय देखाइएको र सत्त्व गुणको पक्षमा उभिएको नाटकको रूपमा चर्चा गरेका छन् । यसरी प्रस्तुत अध्ययनले ध्रुव र प्रह्लादमा मोक्षचिन्तनको अध्ययन गर्न सकिने कुराको सङ्केत गरेको छ ।

नाटककार सम तथा उनका नाटकहरूमाथि विभिन्न विद्वान्, समालोचकहरू र शोधार्थीहरूले गरेका अध्ययन अनुसन्धानहरूको समीक्षा गर्दा उनका नाटकहरूमा वेदान्त दर्शनका आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तन पाइने कुराको राम्रो संकेत मिल्दछ । ध्रुव र प्रह्लाद समको नाट्ययात्राको प्रथम चरणका नाटक भएका र सम नाट्य यात्राको प्रथम चरणमा पूर्वीय अध्यात्म दर्शनबाट प्रभावित रहेकाले ध्रुव र प्रह्लाद वेदान्त दर्शनको प्रभाव रहेको कुराको सूचना पनि पूर्वअध्ययनहरूमा मिलेको छ । समका प्रस्तुत नाटकहरूमा आत्मा, जगत् र मोक्षचिन्तन पाइने कुराको सङ्केत पूर्वाध्ययनहरूमा पाइए पनि त्यसको व्यवस्थित अध्ययन भने भएको पाइँदैन । त्यसैले उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूलाई दृष्टिगत गर्दा प्रस्तुत विषयमा शोध गर्नु आवश्यक र अर्थपूर्ण भएको छ ।

१.५. शोधको औचित्य

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य विषय हो । बालकृष्ण समका नाटकहरूमा भएका पूर्वाध्ययन र अनुसन्धानहरूलाई दृष्टिगत गर्दा

तिनले प्रस्तुत शोधविषयलाई सामान्य रूपमा उद्घाटन गरेपनि क्रमिक र व्यवस्थित रूपले समेट्न सकेको देखिँदैन । मोक्षचिन्तनका दृष्टिले समका पौराणिक नाटकहरूको विशेष अध्ययन पनि भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत विषय अध्ययनीय रहेकाले यस विषयमा शोधकार्य गरी नवीन ज्ञानको उद्घाटन गर्नु औचित्यपूर्ण कार्य रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन समका पौराणिक नाटकमा अन्तर्निहित आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी विषयहरूको ज्ञान हासिल गर्न सहयोगी बनेको छ । दर्शनसम्बन्धी जिज्ञासु पाठकहरू, शोधकर्ताहरू, विद्यार्थीहरूलगायत यस विषयमा रुचि राख्ने जोकोहीका लागि साहित्यिक विधाका पाठहरूमा वेदान्त दर्शनको अध्ययन तथा दर्शनसम्बन्धी शोधकार्यको विधि र ढाँचा पहिल्याउन समेत उपयोगी रहेको छ ।

१.६. शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा अन्तर्निहित मोक्षचिन्तनसँग सम्बन्धित रहेको छ । ध्रुव र प्रह्लाद समका पौराणिक नाटक हुन् । त्यसैले प्रस्तुत नाटकमा अभिव्यञ्जित मोक्षचिन्तनको अध्ययन यहाँ गरिएको छ । वेदान्त दर्शनअन्तर्गत अद्वैत, विशिष्ट अद्वैत, द्वैत, द्वैतअद्वैत र शुद्धअद्वैत वेदान्त आउँछन् । प्रस्तुत शोधमा अद्वैत वेदान्त दर्शन तथा वेदान्त दर्शनका प्रस्थानत्रयी (उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र श्रीमद्भागवद्गीता)का आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी मान्यताका आधारमा मात्र विवेच्य नाटकहरूको अध्ययन गरिएको छ । यी बाहेक अन्य कुनै पनि दार्शनिक चिन्तनको उपयोग प्रस्तुत अध्ययनमा गरिएको छैन ।

१.७. शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि उपयोग गरिएका सामग्रीहरूको सङ्कलन र विश्लेषणका विधिहरू यसप्रकार रहेका छन् :

१.७.१ सामग्रीसङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय अध्ययनकार्यका आधारमा गरिएको छ । सामग्रीहरूको सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ । बालकृष्ण समद्वारा लेखिएका पौराणिक नाटक ध्रुव र प्रह्लाद

प्राथमिक स्रोतसामग्रीका रूपमा रहेका छन् भने वेदान्त दर्शनका आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी मान्यता तथा अवधारणाहरूको निर्माण र सामग्रीको पुष्टिका लागि सङ्कलन गरिएका ग्रन्थहरू, पूर्वाध्ययनहरू, टिप्पणी, समीक्षा, समालोचनाहरू द्वितीयक स्रोतसामग्रीका रूपमा रहेका छन् । अध्ययनका क्रममा सम्बन्धित विषयका विद्वान्हरूसँग पनि आवश्यक परामर्श गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्रीको विश्लेषण विधि/ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्यमा सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषणका लागि वेदान्त दर्शनअन्तर्गतका आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी मान्यताहरूलाई आवश्यकताअनुसार उपयोग गरिएको छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य मुख्य रूपमा निगमनात्मक शोधविधिमा आधारित रहेको छ । यसमा आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक प्रक्रियाको पनि अवलम्बन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधको शोधसमस्याअनुसार सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषणको ढाँचा यसप्रकार रहेको छ :

- (क) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा आत्मचिन्तनको स्वरूप पहिचान गर्न वेदान्त दर्शनमा वर्णित आत्मा (ब्रह्म) सम्बन्धी मान्यतालाई सामग्री विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । आत्माको सर्वव्यापकता, सर्वोच्चता, सत्यता, नित्यता, अद्वैतता, अमरता जस्ता आत्मचिन्तनका मूलभूत मान्यताहरू र अदाह्य, अच्छेद्य, अशोष्य, अव्यय जस्ता आत्मतत्त्वका विशेष गुणहरूलाई आधार बनाई समका पौराणिक नाटकमा अभिव्यञ्जित आत्मचिन्तनसम्बन्धीअध्ययन गरिएको छ ।
- (ख) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा वेदान्त दर्शनको जगत्सम्बन्धी दृष्टिकोण पहिल्याउन वेदान्त दर्शनको जगत्सम्बन्धी मान्यताहरूलाई सामग्री विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । अनित्यता, असत्यता, क्षणिकता, अज्ञानता, जगत् र आत्माको अभिन्नता जस्ता वेदान्त दर्शनका जगत्चिन्तनका मूलभूत विशेषताहरूलाई आधार बनाई समका पौराणिक नाटकमा अभिव्यञ्जित जगत्सम्बन्धी दृष्टिकोण पहिल्याइएको छ ।
- ग) बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तनको खोजी गर्न वेदान्त दर्शनमा वर्णित मोक्षसम्बन्धी मान्यतालाई सामग्री विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । सांसारिक विषय बासनाप्रति वैराग्य, मुमुक्षुता, धीरता, दृढता, सहनशीलता, भक्तिसाधना, स्थिरचित्त,

कर्मयोग, आत्मज्ञान, मोक्षप्राप्तिका साधन तथा उपकरणहरू हुन् । यिनै साधन तथा उपकरणहरूको आधारमा समका पौराणिक नाटकमा निहित मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८. शोधप्रबन्धको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको प्रबन्धात्मक रूपरेखा यसप्रकार रहेको छ :

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा आत्मचिन्तन

परिच्छेद तीन : बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा जगत्चिन्तन

परिच्छेद चार : बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन

परिच्छेद पाँच : सारांश र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा आत्मचिन्तन

२.१ विषयपरिचय

वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ र व्याख्यानशास्त्रहरूमा आत्माका सम्बन्धमा गरिएका विचार विमर्शहरू नै आत्मचिन्तन हो । वेदान्त दर्शनको चिन्तनको मुख्य विषय आत्मा हो । यस जगत्को कर्ता, धर्ता, हर्ता र नियन्ता परमात्मा हो । जुन तत्त्वबाट यस जगत्को सृष्टि भयो, जसमा यो स्थित छ, जसले यसलाई नियन्त्रण गरेको छ, जसले यसको अन्त्य गर्छ, जुन अजर, अमर, नित्य, शाश्वत, सर्वव्यापी, सर्वोपरी छ त्यही तत्त्व नै आत्मा हो । बालकृष्ण समद्वारा रचित ध्रुव र प्रह्लाद पौराणिक विषयवस्तु भएका नाटक हुन् । यी नाटकमा वेदान्त दर्शनको आत्मसम्बन्धी गहन चिन्तनहरू अभिव्यञ्जित भएका छन् । अतः यहाँ वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ र व्याख्यानशास्त्रहरूबाट आत्मसम्बन्धी चिन्तनहरूको सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि ध्रुव र प्रह्लाद नाटकको आख्यानसन्दर्भ सहित यी नाटकमा अभिव्यञ्जित आत्मचिन्तन बारे विवेचना गरिएको छ । यस क्रममा ध्रुव र प्रह्लाद नाटकबाट छनोट गरी लिएका नमूना साक्ष्यहरूलाई आत्माको सत्यता, नित्यता, सर्वव्यापकता, सर्वेच्चता, अमरता, अद्वैतता जस्ता आत्मसम्बन्धी मान्यताहरूका आधारमा साथै अदाह्य, अच्छेद्य, अशोष्य, अव्यय जस्ता आत्माका विशेष गुणहरूका आधारमा विवेचना गर्दै नाटकमा अभिव्यञ्जित आत्मसम्बन्धी चिन्तनको खोजी र पहिचान गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ वेदान्त दर्शनमा आत्मचिन्तन

वेदान्त दर्शनको चिन्तनको मुख्य विषय आत्मा हो । आत्मालाई ब्रह्म पनि भनिएको छ । “वेदको तात्पर्यार्थ ब्रह्मविद्या हो” (खतिवडा, २०७४ : ८) । विशेष गरी ब्रह्मविद्याको चिन्तन र चर्चाको परम्परा अद्वैतवादका नामबाट भएको पाइन्छ । अद्वैतवादी सिद्धान्तका प्रतिपादक शङ्कराचार्यले अद्वैत शब्दको प्रयोग भेद रहित एवम् परमार्थ सत्यस्वरूप परमात्मा वा परब्रह्मलाई बुझाउन गरेका छन् । ब्रह्मविद्याको सिद्धान्त वेदबाट निसृत भएर उपनिषद् हुँदै अन्य दार्शनिक सिद्धान्तहरूमा समेत प्रभाव पार्दै विस्तृत भएर फिँजिएको

पाइन्छ । ब्रह्मवादको इतिहास विश्वसाहित्यको सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदबाट सुरु भएको पाइन्छ ।

उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र गीतालाई वेदान्त दर्शनको प्रवेशमार्गका रूपमा लिई यिनलाई प्रस्थानत्रयी भनिन्छ । वेदको अन्तिम ज्ञानखण्डको व्याख्या उपनिषद्मा गरिएको हुनाले उपनिषद्लाई वेदान्त भनिन्छ । उपनिषद् शब्दको शाब्दिक व्युत्पत्ति 'उप' + 'नि' + 'षद्' अनुसार उपनिषद्ले ब्रह्मतत्त्वको स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्दछ । अर्थात् 'उप' नजिकै र 'निषादयति' राख्दछ भन्ने विग्रह अनुसार ब्रह्मको नजिकै लगेर राख्ने ब्रह्मविद्यालाई उपनिषद् भनिन्छ । वेदको ज्ञानखण्डको व्याख्या गरी ब्रह्मलाई प्रतिपादन गर्ने भएकाले यसलाई ब्रह्मविद्या पनि भनिन्छ । उपनिषद्लाई सम्पूर्ण ज्ञानको भण्डार र दर्शनको उद्गम स्रोत मानिन्छ । उपनिषद्मा ब्रह्मचिन्तनको प्रसङ्गमा जगत्, जीव र मोक्षचिन्तनका सन्दर्भहरू आउँछन् ।

कठोपनिषद् (१/२/१६) मा ब्रह्मलाई अक्षरका रूपमा वर्णन गर्दै यो अक्षर नै ब्रह्म हो, यो अक्षर नै पर हो र यदि कसैले यसलाई जान्यो भने उसले जे पाउने इच्छा गर्छ त्यो प्राप्त गर्दछ भनी बताइएको छ ।

एतद्वद्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्वद्येवाक्षरं परम्

एतद्वद्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । (कठो., १/२/१६) ।

कठोपनिषद्मा भनिएको छ :

न जायते म्रियते वा विपश्चि

न्नायं कृताश्चिन्न बभूव काश्चित ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे । (कठो., १/२/१८) ।

अर्थात् आत्मा न कहिल्यै उत्पन्न हुन्छ, न कहिल्यै मर्छ, न अन्य कुनै पदार्थबाट बनेको हो, न त स्वतः बनेको हो । यो आत्मा अजन्मा, नित्य, शाश्वत र पुरातन छ; शरीर मरेर जाँदा पनि यो मर्दैन । यसमा ब्रह्म र जगत्को बीचको भेददृष्टिलाई अज्ञान र बन्धनको कारण मानिएको छ । यस्तो भेद देखेले नै जन्ममरणको चक्रबाट कहिल्यै पार नपाउने कुरा कठोपनिषद्(२/१/१०)मा बताइएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा पनि कठोपनिषद्मा जस्तै

अक्षरब्रह्मलाई जगत्को कारण मानी सृष्टि प्रक्रियाको वर्णन गर्ने क्रममा भनिएको छ- “जसरी माकुरो आफैँबाट रेसा उत्पन्न गरेर जाल बुन्दछ र ती रसालाई फेरि आफैँ निल्दछ, जसरी पृथ्वीमा घाँस र जीवित शरीरमा रौँ उत्पन्न हुन्छन् त्यसैगरी अक्षरबाट यो विश्वको उत्पत्ति हुन्छ” (मुण्ड., १/७) । यसमा ब्रह्मको अद्वैतता, सर्वव्यापकता र ब्रह्मज्ञाताको बारेमा पनि दृष्टान्तरूपद्वारा पुष्टि गरिएको छ । माण्डुक्योपनिषद्मा ॐ कार (प्रणव) लाई ब्रह्मको रूपमा लिई यो एउटा अक्षर ॐ नै सबै काल र तिनका सबै वस्तु हुन भनिएको छ । ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई प्रष्ट पाउँ यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म नै हो, यो आत्मा पनि ब्रह्म नै हो भनिएको छ । यहाँ आत्माको जागृत, स्वप्न, सुषुप्ति र तुरीय चार अवस्था मान्दै तुरीय अवस्थालाई आत्मा र परमात्माको समभाव वा मुक्ति मानिएको छ ।

तैत्तिरीयोपनिषद्मा ॐ कारलाई ब्रह्मको रूपमा लिई ब्रह्मलाई सृष्टिको कारण मानिएको छ । यहाँ ब्रह्मको स्वरूपलाई ब्रह्मसत्य, ज्ञानस्वरूप र अनन्त मानिएको छ (तैत्ति. २/१)। यसमा पहिले यो जगत् असत् (अव्याकृत ब्रह्मरूप) भएको र त्यसैबाट नामरूपात्मक व्यक्त जगत्को उत्पत्ति भयो (तैत्ति., २/७) । ब्रह्मबाट आकासको, आकासबाट वायु, वायुबाट अग्नि, अग्निबाट जल, जलबाट पृथ्वी, पृथ्वीबाट औषधिहरू, औषधिबाट अन्न र अन्नबाट पुरुषको उत्पत्ति भयो (तैत्ति., २/१) । छान्दोग्योपनिषद्मा ब्रह्म र नामरूपात्मक जगत्को एकरूपताको सम्बन्धमा प्रष्ट पाउँ जसरी एउटा माटोको डल्लालाई यो चिज माटो हो भन्ने जानेपछि माटोबाट बनेको सबै पदार्थ माटो नै हो भन्ने जानिन्छ त्यसरी नै ब्रह्मलाई जानेपछि यो जगत् पनि ब्रह्मको नै विकार (अर्को रूप) हो (छा.उ., ६/१/२-६) भनिएको छ । बृहदारण्यकोपनिषद्को महावाक्य “अहं ब्रह्मास्मि” (वृ.उ. १/४/१०) मा यस उपनिषद्का सम्पूर्ण विचारको मूलभाव केन्द्रित छन् । यसमा त्यो अद्वितीय ब्रह्मवस्तुमा यो जगत् अवस्थित रहेको उल्लेख गरिएको छ । स्वप्नावस्थाका वस्तुहरू अवास्तविक भएपनि देखिन्छन्, त्यस्तै जागृत अवस्थामा देखिने पदार्थ पनि वास्तविक होइनन् । सर्पले काँचुली फेरेर पुनः त्यो काँचुलीको वास्ता नगरेजस्तै ब्रह्मज्ञानीको लागि शरीर पनि सर्पले त्यागेको काँचुली समान हो । त्यसैले ब्रह्मज्ञानी शरीरको मतलव गर्दैनन्; उनीहरू शरीररहित र मरणरहित हुन्छन् (वृ.उ. ४/४/७) । यसरी उपनिषद्हरूमा अद्वैत ब्रह्म अविनाशी, निराकार, अनन्त तथा सत्य रहेको, यस नानारूपात्मक जगत्को सृष्टि ब्रह्मतत्त्वबाटै भएको, ब्रह्म, जगत् र जीवात्मा भिन्न नभएका, ब्रह्म र जगत्को द्वैतभाव (द्वैताभाष) अज्ञान भएको, अज्ञान नै बन्धनको कारण

भएको, ब्रह्मज्ञान नै मोक्ष भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ब्रह्म सत्, चित् र आनन्दस्वरूप छ भनी ब्रह्मको स्वरूपको निरूपण पनि यहाँ गरिएको छ जसमा ब्रह्मलाई नै जगत्का लागि उपादान र निमित्तकारण अर्थात् जगत्को सृष्टि, स्थिति र लयको कारण मानिएको छ । त्यसैले यो जगत् ब्रह्म विवर्त हो ।

वेदान्तसूत्र पनि भनिने ब्रह्मसूत्रमा वादरायण (व्यास) ले उपनिषद्हरूका ब्रह्मद्वैतवादका सिद्धान्तहरूको सूत्र रूपमा सङ्ग्रह गरी विशेष रूपमा ब्रह्म, जगत्, माया, आत्मा, ईश्वर, मोक्ष आदि वेदान्त दर्शनका आधारभूत सिद्धान्तहरूको सङ्क्षेपमा प्रतिपादन गरेका छन् । “ब्रह्मसूत्रको तात्पर्य अद्वैत ब्रह्मतत्त्वको सिद्धि गर्नु हो” (खतिवडा, २०७४ : १८) । ब्रह्मासूत्रमा “जन्माद्यस्य यत” भनेर ब्रह्मलाई जगत्को सृष्टि, स्थिति र लयको कारण बताइएको छ (ब्र.सू. १/१/२) । “प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्वात्” अर्थात् प्रकाश र सूर्य जस्तै परमात्मा र उहाँको प्रकृतिमा परस्पर भेद नभए तापनि यिनमा भेद भएको मानिन्छ (ब्र.सू., ३/२/२८) । जसरी प्रकाश र त्यसको स्रोत सूर्य वास्तवमा दुवै तेज तत्त्व भएकाले अभिन्न हुन् तर पनि दुबैलाई अलग-अलग बताइन्छ त्यसैगरी परमात्मा र उहाँको शक्ति वास्तवमा अभिन्न भएपनि तिनको विषयमा अलग-अलग वर्णन गरिन्छ । परब्रह्म परमात्मा शब्द, स्पर्श आदिबाट रहित, निर्विशेष, निर्गुण एवम् निराकार हुनुहुन्छ । उहाँ अनन्त कल्याणमय गुणहरूबाट सम्पन्न सगुण एवम् साकार पनि हुनुहुन्छ । एउटै परमात्माको यी दुई किसिमका स्वरूप स्वाभाविक र परमसत्य मानिएको छ । उपाधिमात्रबाट होइन भन्ने कुराको चर्चा ब्रह्मसूत्रको तेस्रो अध्यायको दोस्रो पादको एघारौँदेखि छब्विसौँ सूत्रसम्म गरिएको छ । जीवसमुदाय परब्रह्म परमात्माको पराप्रकृतिको समूह भएको र त्यसैले जीव समुदाय पनि परमात्मकै अंश रहेको कुरा ब्रह्मसूत्रमा उल्लेख गरिएको छ (ब्र.सू., २/३/४३) । परब्रह्म परमात्माको परमधाम पुगेपछि ज्ञानीको कुनै किसिमको प्राकृतिक शरीरसँग सम्बन्ध रहँदैन । ऊ आफ्नो दिव्यस्वरूपबाट सम्पन्न हुन्छ (ब्र.सू., ४/४/१) । परमात्माको प्राप्ति गराउने मुख्य साधन ब्रह्मज्ञान नै हो (ब्र.सू., ३/४/२-२५) । ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति सबै आश्रमहरूमा हुनसक्छ । सबै आश्रममा रहेकाहरूलाई ब्रह्मविद्या प्राप्त गर्ने अधिकार रहेको हुन्छ भनी ब्रह्मसूत्रमा वेदप्रमाणलाई अगाडि सारिएको छ । एउटै परमात्माका यी दुई किसिमका स्वरूप पनि स्वाभाविक र परमसत्य मानिएको छ (ब्र.सू., ३/२/११-२६) । यसरी परमात्माको स्वरूप निर्विशेष, निर्गुण, निराकार, अनन्त, कल्याणमय, गुणहरूबाट सम्पन्न सगुण, साकार रहेको छ ।

वेदान्तका प्रस्थानत्रयी मध्येको एक मानिने श्रमिद्भागवद्गीतालाई सम्पूर्ण वेद तथा उपनिषद्हरूको सार मानिन्छ । ब्रह्मसूत्रमा जस्तै गीतामा पनि ब्रह्मको स्वरूपका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । गीतामा विशेषगरी ज्ञानयोग, भक्तियोग र कर्मयोगका बारेमा चर्चा गरिएको छ । गीता दोस्रो अध्यायमा भगवान् कृष्णद्वारा अर्जुनलाई ज्ञानयोगको उपदेश दिइएको छ । यहाँ आत्मा र शरीरको नश्वरतालाई प्रष्ट पारिएको छ । गीताको सम्पूर्ण अध्यायको सारका रूपमा रहेको यस अध्यायमा जन्ममृत्युको प्रक्रिया, परमेश्वरको निष्काम सेवा तथा निष्काम कर्मका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । यस अध्यायको तेह्रौँ श्लोकमा आत्मालाई क्षणक्षणमा शरीर बदल्ने तत्त्वका रूपमा तथा देहको मृत्युपछि अर्को नयाँ शरीरमा वास गर्ने तत्त्वका रूपमा बुझाइएको छ :

देहीले देहको बाल्य-जवानी-बृद्धता- सरी ।

देहान्तर पनि लिन्छ, धीर आत्तिन्न क्यै गरी ॥ (कोमलगीता, २/१३)

दोस्रो अध्यायको १७ औँ श्लोकमा प्रत्येक जीवमा व्यष्टि आत्मा चेतन रूपमा रहने, आत्मा अविनाशी हुने र अव्यय (परिवर्तन नहुने) आत्मालाई कसैले नष्ट गर्न र मार्न नसक्ने कुरा यसरी बताइएको छ :

ननासिने उही जान जस्ले यो परिपूर्ण छ ।

यो नित्य-तत्त्वको नाश गर्न लौ कुन सक्तछ ? ॥ (कोमलगीता, २/१७)

दोस्रो अध्यायको १९ औँ श्लोकमा सूक्ष्म आत्मालाई कुनै भौतिक हतियारले मार्न र मराउन नसक्ने कुरा बताइएको छ :

जो यो मार्छ भनी ठान्छ, जो यो मारिन्छ ठान्दछ ।

दुबैको भुठ हो ज्ञान, यो न मारिन्छ मार्दछ ॥ (कोमलगीता, २/१९)

२० औँ र २१ औँ श्लोकमा आत्मालाई अविनाशी, अजन्मा (नजन्मने, नमर्ने) नित्य (तीनै कालमा रहिरहने) शाश्वत (स्थायी) र पुरातन (आदिकाल देखि रहेको) भनिएको छ । साथै शरीर मरे पनि आत्मा नमर्ने कुरा बताइएको छ :

न जन्म यो लिन्छ, न नासिने हो,

न यो अधि भो, न पछी हुने हो ।

पुराण, आत्मा, अज नित्य नै हो,
यो देह मारी न त मारिने हो ॥ (कोमलगीता, २/२०)
जस्ले आत्मा अनाशी र अजन्मा नित्य ठान्दछ ।
कस्लाई कसरी ? त्यस्ले मराउँदछ, मार्दछ ? ॥ (कोमलगीता, २/२१)

२२ औं श्लोकमा शरीर र आत्माको सम्बन्धको बारेमा बताइएको छ । जसरी मान्छे पुरानो लुगा त्यागेर नयाँ लुगा लगाउँछ, उसैगरी आत्माले पनि पुरानो शरीर त्यागेर नयाँ भौतिक शरीर धारण गर्दछ भनिएको छ :

लुगा पुराना जसरी त्यजेर
नयाँ लुगा मानिस लिन्छ फेर,
त्यस्तै बुढा देहहरू त्यजेर
यो जीवले लिन्छ नयाँ शरीर (कोमलगीता, २/२२)

२३ औं श्लोकमा आत्मालाई शस्त्रले काट्न नसक्ने, आगाले जलाउन नसक्ने, पानीले भिजाउन नसक्ने, हावाले सुकाउन वा सोस्न नसक्ने नित्य वस्तुका रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

न शस्त्र काट्छ यस्लाई, न आगोले जलाउँछ ।
न गलाउँछ पानीले, न हावाले सुकाउँछ ॥ (कोमलगीता, २/२३)

२४ औं अध्यायमा आत्मालाई अखण्डित, अघुलनशील, शाश्वत, सर्वव्यापी, अविकारी, स्थिर तत्त्वका रूपमा चर्चा गरिएको छ । यसैगरी २५ औं श्लोकमा आत्मालाई अव्यक्त, अकल्पनीय र अपरिवर्तनीय मानिएको छ । ब्रह्मका स्वरूपका विषयमा गीता दशौं अध्यायको १२ औं श्लोकमा अर्जुन कृष्णसँग भन्दछन् :

परं ब्रह्म, परं धाम, पवित्र परम, प्रभु ।
अजादिदेव, पुरुष, दिव्य, नित्य तथा विभु ॥ (कोमलगीता, १०/१२)

अर्थात् तपाईं परम भगवान् परमधाम, परमपवित्र, परम सत्य हुनुहुन्छ । तपाईं नित्य, दिव्य, आदि पुरुष, अजन्मा तथा महान् हुनुहुन्छ । गीतामा प्रत्येक जीवलाई ब्रह्म र परमपुरुषोत्तम् भगवानलाई परमब्रह्म बताइएको छ । यहाँ ईश्वरलाई नियन्ता (नियन्त्रण गर्ने

वाला) र जीवलाई नियन्त्रित क्रियाका रूपमा चर्चा गरिएको छ । हरेक क्रियाको अधि नियन्ता (ईश्वर) को भूमिका रहने कुरा मानिएको छ ।

गीता १५ औँ अध्यायको प्रथम श्लोकमा यो भौतिक जगत्लाई आध्यात्मिक जगत्को प्रतिबिम्ब मानिएको छ । प्रतिबिम्बमा अनियमित वस्तुको आकृति उल्टो देखिने र जगत् पनि अनियमित भएकाले यो भौतिक जगत् पनि पोखरीको पानीमा माथि जरा र तल काण्ड देखिने वृक्षको प्रतिबिम्बको रूपमा देखिएको दृष्टान्त यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । वास्तविक रुख त्यस्तो हुँदैन । जो यस वृक्षलाई जान्दछ ऊ वेदको ज्ञाता हो भनिएको छ ।

यसरी गीतामा आत्मालाई अमर तत्त्वका रूपमा, क्षणक्षणमा शरीर बदल्ने तत्त्वका रूपमा, अविनाशी र अपरिवर्तनीय तत्त्वका रूपमा, अजन्मा, नित्य, सर्वव्यापी, शाश्वत र पुरातन तत्त्वका रूपमा, अच्छेद्य (नटुट्ने), अदाह्य (नजल्ने), अक्लेद्य (अघुलनशील), अशोष्य (नसुकने), अव्यय (परिवर्तन नहुने) अदृश्य (नदेखिने) अचिन्त्य (अकल्पनीय) तत्त्वका रूपमा चिनाइएको छ । यसैगरी आत्मालाई परम भगवान्, परम धाम, परम पवित्र, परम सत्य, मानिएको छ । सम्पूर्ण जीवलाई आफूमा समाहित गर्ने र नियन्त्रण गर्ने भएकाले आत्मालाई नियन्ता पनि भनिएको छ ।

२.३ ध्रुव नाटकको आख्यानसन्दर्भ

वि.सं.१९८६ सालमा प्रकाशित ध्रुव नाटक नाटककार बालकृष्ण समको नाट्ययात्राको प्रथम चरण (वि. सं. १९८६-२०००) को नाटक हो । ३ अङ्क र ९ दृश्यमा विभाजित ध्रुव नाटक आयामका दृष्टिले पूर्ण र भाषिक शैलिका दृष्टिले पद्यप्रधान नाटक हो । श्रीमद्भागवद्महापुराणको चौथो स्कन्धको आठौँ अध्यायदेखि १२ औँ अध्यायसम्म वर्णित बालचरित्र ध्रुवको आख्यानलाई लिई रचना गरिएको ध्रुव पौराणिक इतिवृत्तमा आधारित सुखान्त नाटक हो ।

यस नाटकको कथानकको आरम्भ रानी सुरुचि र नोकर्नी कङ्काको संवादबाट भएको छ । यस नाटकको कथावस्तुको बीज राजा उत्तानपादपछि राज्यको हकदार को हुने ? भन्ने समस्याबाट अङ्कुरित भएको छ । राजा उत्तानपादको कान्छी रानी सुरुचिका निमित्त जेठी रानी सुनीतिको बालक छोरो ध्रुव आँखाको कसिङ्गर बन्दछ । “अहिले ध्रुव मेरो आँखाको

कसिङ्गर छ, कि भन्छ्यौ कङ्गा ? त्यो हकदार हो” (१:१, २) त्यसैले सुरुचि छोरो उत्तमलाई “के खान्छस् के लाउँछस् भन्ने सोधनी भयो भने राज खान्छु ताज लाउँछु भन्नु” (१:१, ३ र ४) भनी सिकाउँछिन् । यसले ध्रुव नाटकको मुल बीज सुरुचिमा उत्पन्न राज्यसम्बन्धी प्रबल आकाङ्क्षा हो भन्ने बुझिन्छ जुन यस नाटकको कथावस्तुको आरम्भ विन्दु हो । पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमा रोपिएको नाटकीय समस्याको बीज पहिलो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा आएर केही फैलिन पुग्दछ । राजा उत्तानपादसँग मन्त्री दमनले “सब दुःखी छन् ,सब बेखुसी छन् , राजकुमार ध्रुवको निम्ति, ध्रुवकी मुमा /महारानी सुनीतिका निम्ति” (१:२, ५) भनेर नाटकीय समस्यालाई जटिल रूपमा प्रस्तुत गरी नाटकको बीजलाई सघन बनाउँछिन् । मन्त्री दमन यस्तो दया प्रजामाथि त्यस्तो निर्दयता किन पुत्र माथि ? (१:२, ६) भनेर राजा उत्तानपादको विवेकहीनता नाटकीय समस्या बृद्धिको कारण बनेको सङ्केत गर्दछन् । यसपछि राजा उत्तानपादमा सुरुचिको मोहबाट उत्पन्न भएको असल प्रवृत्ति र दमन, सुनिति र ध्रुवमा देखा परेका न्यायिक चेतनाजन्य सत् प्रवृत्तिका बीच नाटकमा द्वन्द्वको स्थिति देखा पर्दछ । रानी सुरुचिले आफ्नो छोरा उत्तमलाई राजगद्दीको उत्तराधिकारी बनाउन गरेको प्रयासमा मन्त्री दमनले गरेको अवरोधले पनि नाटककीय समस्यालाई भन् बढाई जटिल स्थितिमा पुऱ्याउँछ । ध्रुव आफ्नो पिता उत्तानपादको काखबाट कान्छीआमा सुरुचिद्वारा हटाइएपछि यस नाटकमा द्वन्द्वको चरम रूप देखा पर्दछ । बाबुको काखबाट गलहत्याइएका ध्रुवले घर गई आमा सुनितिलाई सबै कुरा सुनाउँदा सुनीति आफू सँधै पानी बन्दा पनि सुरुचिको आगो किन निम्दैन भनी सत् र असत् अर्थात् प्रवृत्ति मार्ग र निवृत्ति मार्ग बीच चलेको द्वन्द्वलाई संकेत गर्दछिन् -“ऊ बन्छे क्रोधले आगो म पानी बन्छु तैपनि/ यो आगो किन निम्दैन पानी छर्किरहे पनि” (२:१, २१) ।

दोस्रो अङ्कको प्रथम दृश्यमै ध्रुव आमा सुनीतिसँग नारायण दर्शनको तीव्र इच्छा प्रकट गर्छन् । सुनीतिको मातृवात्सल्य ध्रुवको गन्तव्यमा अवरोध बन्दछ तापनि ध्रुव आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति प्रयत्नशील नै रहन्छन । आमा सुनीति “ओहो ! के सजिलो देख्यौ ? आँखा आँखा पवित्र त्यो/ खोज्दा खोज्दै मरे कैथन कैथन छन् खोजमा अझ/ पाउँदैनन् , निकै थोरै थोरैको हातमा पऱ्यो/ तिम्रो निम्ति त त्यो बाबु, कीराको निम्ति सिन्धु हो” (२:१, २३०) भनी ध्रुवलाई नारायण प्राप्ति कठिन छ भनी डर देखाउँछिन तर नारायणदर्शनको तीव्र आकाङ्क्षा दिएर ध्रुव उद्देश्यतिर अगाडि बढ्दछन् । ध्रुव “कि यत्नको कुरा हो यो भने उद्योग गर्दछु/ सक्यो मानिसले जे त्यो किन सक्दैन मानिस” (२:१, २३) भनेर नारायण

लागि समर्पण भाव र दृढता देखाउँछन् । दोस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा आमा सुनीति निदाएको मौकामा रातको समयमा आमाको अनुमति विनै ध्रुव कुटिबाट बाहिरिन्छन् । यो कथाको सङ्कटावस्था हो । दोस्रो अङ्कको तेस्रो दृश्यमा घना जंगलमा ध्रुवको नारदसँग भेट हुन्छ । नारद ध्रुवलाई “बच्चा छौ अझ कच्चा छ, उमेर अहिन्यै तिमी/ घच्चा सहन सक्तैनौ, के सच्चा राह पाउँछौ” (२:१, २३) भनी सम्झाउँदै घर फर्कन प्रेरित गर्दछन् तर ध्रुव आफ्नो उद्देश्यप्रति दृढता देखाउँछन् “आँखा अर्को म खोजेर नपाएमा कतै पनि /आफ्नो पनि दुवै आँखा उनैलाई चढाउँछु” (२:३, ३०) । यहाँ यस नाटकको द्वन्द्वले चरमोत्कर्ष प्राप्त गर्दछ । यहाँसम्म आइपुग्न ध्रुवले मानसिक द्वैतताबाट छुटकारा लिएका छन् र आफूलाई नारायण दर्शनका लागि योग्य र दृढ बनाइएका छन् यसैगरी आमा सुनीतिका मातृवात्सल्यले उत्पन्न गरेको अवरोधलाई बेवास्ता गरेर कुटीबाट नारायण दर्शनका लागि घनघोर वनतर्फ प्रस्थान गर्दछन् साथै नारायणको दर्शनका निम्ति आफूलाई आँखा दिने नारदलाई आफूमा वैराग्यचेत उत्पन्न भएको कुरा “म विरक्त भएँ देखी मैला संसारको स्थिति/ कसैमाथि पनि छैन रिसराग कुनै अब” (२:३, ३०) भनी आफूलाई नारायण दर्शनका लागि योग्य सावित गर्दछन् । नारद ध्रुवको योग्यताको परीक्षण पछि ध्रुवलाई नारायणको तपस्याको लागि तपस्याविधि बताउँछन् साथै मन्त्रदान पनि गर्दछन् । नारद “नारायण सबैमा छन् छन् नारायणमा सबै” (२:३, ३१) भन्ने अध्यात्मज्ञानको गूढ रहस्य सिकाउँछन् । ध्रुवको प्रज्ञानेत्र खोलिदिन्छन् । यही कथावस्तु नाटकको मध्यभाग हो र यहीँबाट नाटकको कथा निगति अर्थात् सङ्घर्षहासको अवस्था तर्फ लाग्दछ । नारदबाट प्रज्ञानेत्र पाएपछि ध्रुव “आँखा आँखा यहाँ पाएँ अब नाथ म पाउँछु” (२:३, ३२) भन्दै नारायण प्राप्तिका लागि निश्चिन्त बन्दछन् । दोस्रो अङ्कको चौथो दृश्यमा दमन र नन्दन ध्रुवको सुदिन फिर्ने आशा र विश्वास व्यक्त गर्दछन् युवराजलाई मुनिले मन्त्रदान दिनुभएछ, हामीले यो बचन पायौँ ध्रुवलाई नारायणको दर्शन मिलेछ” (२:४, ३६) । तेस्रो अङ्कको प्रथम दृश्यमा ध्रुव नारायणबाट दर्शन र वरदान पाउँछन् -“उठेस् मानव ! तँ बढ्ता तेज लिएस् अनि यो माटो माथि मनुष्य नायक बनेस् । तब तेरो काय धुल्लिने तिथि आउँछ । यहाँपछि त्यो तारामा... सधैं सधैं रहेस्” ! (३:१, ३९) । यसै अङ्कको दोस्रो दृश्यमा नारद राजा उत्तानपादलाई सम्झाउन राजदरवार पुग्दछन् र ध्रुवप्रति आफूले अन्याय गरेकामा नारदसँग क्षमा माग्दछन् -“महामुनि विराएँ यो निद्रामा माफ बक्सियोस्” (३:२, ४३) । राजा उत्तानपाद आफूमात्र प्रायश्चित्तको कबुल नगरी रानी सुरुचिलाई पनि “तिमी मनको सतहमा धर्म लिप” (३:३, ४८) भनेर असत्वाट सत्

प्रवृत्तितिर लाग्न उत्प्रेरित गर्छन् । तर पनि सुरुचि भित्रको असत् प्रवृत्ति पराजित नहुँदा फलप्राप्तिको सम्भावनामा फेरि सङ्कट आउँछ । सुरुचि “हो ध्रुवले नारायण भेट्यो होला फेरि त्यसलाई गृहस्थाश्रममा किन उल्टाउने ? योगीका निमित्त वनै असल छ” (३:३, ४८) भन्दै फल प्राप्तिको सम्भावनालाई परै साँछिन् । तेस्रो अङ्कको तेस्रो दृष्यमा ध्रुव दरवार आइपुग्छन् । सुरुचि र ध्रुवको मुखामुख भएपछि सुरुचि “उही ध्रुव किन यस्तो पवित्र देखिन्छन् ?” (३:३, ५०) भन्दै आफ्नो प्रवृत्तिमा सकारात्मक परिवर्तन भएको सङ्केत गर्दछिन् ध्रुवको “अब सारा मिली जाऔँ छोटोदिन भएपनि/शान्ति वैकुण्ठको सम्झौँ विसौँ संसारको रण/पहिले मुख्य मानेर श्री नारायणको गुण” (३:३, ५४) भन्ने जस्ता कथनद्वारा दरवार भित्रको सम्पूर्ण कटुताहरू समाप्त हुन्छन् र पारिवारिक मेलमिलाप कायम भई ध्रुव नाटकको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

यस नाटकमा पौराणिक कथावस्तुसँगै नाटकीय चरित्र, कथोपकथन, नाटकमा प्रयुक्त भाषा, नाटकीय परिवेश, वैचारिकता आदि सबैजसो नाटकीय संरचक अवयवहरूमा वेदान्त दर्शनका आत्म, जगत्, मोक्षसम्बन्धी चिन्तनहरू समाहित र प्रवाहित भएका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा यिनै नाटकीय संरचक अवयवहरूमा अभिव्यञ्जित वेदान्त दर्शनका आत्म, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनहरूको खोजी गरिएको छ ।

२.४ प्रह्लाद नाटकको आख्यान सन्दर्भ

श्रीमद्भागवद्को सप्तमस्कन्धमा वर्णित विष्णुभक्त बालक प्रह्लादको उपाख्यान प्रह्लाद नाटकको कथावस्तुको मूल स्रोत हो । यो पौराणिक प्रख्यात कथानकमा आधारित नाटक हो । पाँच अङ्क र सोह्र दृश्य (पहिलो अङ्कमा तीन दृश्य, दोस्रोमा तीन, तेस्रोमा चार, चौथोमा तीन र पाँचौमा तीन दृश्य) मा विभाजन गरी रचना गरिएको यस नाटकमा सत्ययुगीन पौराणिक परिवेशलाई ऐतिहासिक परिवेशमा प्रतिस्थापन गर्न खोजिएको छ । यस कुरालाई समले प्रह्लाद नाटकको ‘प्रस्तावना’ मा “यसलाई पौराणिक कल्पना क्षेत्रमा नदौडाइ ऐतिहासिक कल्पना क्षेत्रमा दौडाउने प्रयत्न गरिएको छ” भनी उल्लेख गरेका छन् । यस नाटकको कथावस्तु पौराणिक भएकाले पूर्वीय नाट्यमान्यता अनुरूप नाटकको अन्त्यलाई सुखद तुल्याइएको छ ।

दानवपुरस्थित वैज्ञानिक यन्त्रालयबीचको परीक्षणालय र त्यहाँ यन्त्रहरूको परीक्षण गर्दै रहेका दानव चक्रमूर्तिको संवादात्मक कथनबाट प्रह्लाद नाटकको कथावस्तुको प्रारम्भ हुन्छ । पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमा वैज्ञानिक परीक्षणालयमा दानवहरूबीच वैज्ञानिक उन्नतिको चर्चा हुन्छ । देव र दानवहरूका बीचको युद्धमा इन्द्रको बज्रले मरेका नमुचिलाई फेरि बिउँताइदिन हिरण्यकशिपु चक्रमूर्तिसँग आग्रह गर्छन् । चक्रमूर्ति कशिपुलाई रसायनविद् हलासँग कुरा गर्न भन्दछन् । हला विज्ञानले प्राणीलाई मृत्युबाट बिउँताउन नसक्ने बताउँछन् । मृत्युलाई वैज्ञानिक उपायले हराउन खोज्ने कशिपुको प्रयत्न र मृत्युलाई स्वीकार गरेर त्यसमाथि विजय पाउने प्रयत्नमा लागेका दैवी प्रवृत्तिका बीचको द्वन्द्वको संकेत यसै अङ्कदेखि आरम्भ हुन्छ । कथावस्तुको विचारको बीज यहींबाट सुरु हुन्छ । मृत्युको अविजेयतालाई अस्वीकार गर्दै हिरण्यकशिपु वायुमण्डललाई विषालु बनाई विश्वलाई नै भस्म गर्ने विचार गर्दछन् । नाटकको दोस्रो दृश्यमा हिरण्याक्षकी विधवा पत्नी रूधामानु पतिको मृत्युको प्रतिशोध नलिएकोमा हिरण्यकशिपुप्रति असन्तोष प्रकट गर्छिन् । कयाधु भने देवता र दानवबीच मेलमिलाप हुने आशा गर्छिन् । विप्रचित एक साताभित्र संसार मसानमा परिणत हुने कुरा रूधामानु, कयाधु आदिलाई सुनाउँछन् । तेस्रो दृश्यमा राजभवनको उपवनमा हला विषले भरिएको घडा लिई उपस्थित हुन्छन् । हातमा टाँसिएको विषकण हात टक्क्याउँदा आगोमा परी त्यसैको धुवाँले हलाको मृत्यु हुन्छ । त्यति नै बेला आइपुगेका प्रह्लाद हिरण्यकशिपुसँग सर्वनाशी विषको प्रयोग नगर्न अनुरोध गर्दछन् । ब्रह्मा देवताहरूले धुमप्रतिरोधक मुकुण्डो लगाएकाले धुँवाको असर देवताहरूलाई नपर्ने बरू यसले दानववंशलाई विनाश गर्ने षड्यन्त्र देवताहरूले रचेको कुरा सुनाउँछन् । उनी हिरण्यकशिपुलाई “अविजेय र अमर छौ” भन्दछन् साथै मृत्युमा विश्वास नभएसम्म कशिपु नमर्ने आश्वासन दिन्छन् । ब्रह्माको आश्वासनपछि कशिपु देवताहरूसँग युद्धको घोषणा गर्दछन् । यता नारद प्रह्लादलाई आध्यात्मिक ज्ञान दिएर संसारलाई स्वर्ग बनाउने उपदेश दिन्छन् । परिआएको कष्टमा प्रह्लादले विष्णुबाट संरक्षण पाउने र प्रह्लादले नै आर्यधर्मको रक्षा गर्नु पर्ने बताउँछन् । ज्ञान र विज्ञानबीच समन्वय गराई संसारलाई सुन्दर तुल्याउन नारद प्रह्लादलाई निर्देशन दिन्छन् । यसरी यस अङ्कमा हिरण्यकशिपु ब्रह्माको आशिर्वादले सर्वविजयी र अमर बन्ने विश्वास लिन्छन् भने प्रह्लाद आध्यात्मिक ज्ञान पाई विष्णुका भक्त बन्दछन् ।

नाटकको दोस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा सतारू, प्रह्लाद र सागरीबीचको प्रेमप्रसङ्ग चलाउँछन् । प्रह्लाद विष्णुप्रतिको प्रेम नै आफूप्रतिको प्रेम हुने कुरा गर्दछन् । हिरण्यकशिपु प्रह्लादलाई वस्तुविज्ञानको शिक्षा लिन शण्ड र अमर्कको साथ गुरुकुलमा पठाउँछन् । दोस्रो दृश्यमा गाईसमेत देखापरेका साधु, देवता र गन्धर्वहरूबीच दानवहरूबाट आइपरेको त्रासद स्थितिका विषयमा कुरा हुन्छ । स्वर्गमाथि विजय प्राप्त गरी विजयको चर्चा गर्दै आएका विप्रचित र शकुनलगायतका दैत्यसेनाहरू आउदै गरेको चालपाई गाईसमेत लिई साधु र देवता जङ्गल पस्छन् तर गन्धर्व त्यहीं लुकेर बस्छन् । लुकेर बसेका गन्धर्वलाई दानवहरूले पक्राउ गर्छन् र सकुनद्वारा शुलीले छातीमा रोपी गन्धर्व मारिन्छन् । तेस्रो दृश्यमा दैत्यछात्र समाहु राजकुमार प्रह्लाद पाठशालामा पढ्न आउँदै छन् भन्ने सूचना दिन्छन् । गुरुकुलमा पढ्न आएका प्रह्लाद र गुरु शण्डकाबीच ज्ञान र विज्ञान सम्बन्धी विषयमा छलफल चल्छ । प्रह्लाद सत्य भन्नु एउटै छ र त्यो सत्य भनेको विष्णु हुन् भन्दछन् । शण्ड भने उनलाई वस्तुविज्ञानका पक्षमा ल्याउने प्रयास गर्दछन् । प्रह्लाद साथीहरूलाई विष्णुको महिमा बुझाउँदै विष्णुको भजन गर्न प्रेरित गर्दछन् । प्रह्लादको यस कार्यबाट शण्ड र अमर्क क्रुद्ध बन्दछन् । दैत्यछात्रहरूमा भने प्रह्लादले सिकाएका नारायण भजनको प्रभाव बढ्दै जान्छ । यसरी यस अङ्कमा कथावस्तुको विस्तार हुन पुग्दछ ।

नाटकको तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा विष्णुको भजन गर्ने एक ब्राह्मणलाई हिरण्यकशिपुको आज्ञामा शुलीले रोपेर मारिन्छ । उक्त कार्यप्रति प्रह्लादले विरोध जनाएपछि प्रह्लाद र कशिपुबीच विवाद सुरु हुन्छ । प्रह्लाद बाबु हिरण्यकशिपु र गुरु शण्डका सामु अहिंसा र मानवतावाददेखि अद्वैतदर्शनसम्मका शास्त्रीय विचारहरू व्यक्त गर्छन् । प्रह्लादको हरिभक्तिदेखि क्रुद्ध बनेका कशिपु शण्डलाई प्रह्लादलाई लिएर जान अन्हाउँछन् । दोस्रो दृश्यमा सागरीलाई प्रेमको प्रतीकका रूपमा शिला पूजा गर्न दिई प्रह्लाद सागरी र शतारू बाट छुट्टिन्छन् । प्रह्लाद सागरीद्वारा उनीप्रति गरिएको भौतिक प्रेमको संसर्गबाट मुक्त हुन्छन् । स्त्रीप्रेमबाट मुक्त भएर प्रह्लाद आध्यात्मिक उत्कर्षको प्राप्तिर उन्मुख हुन्छन् । हिरण्यकशिपुबाट प्राप्त हुने कष्ट र यातनाका निमित्त तथा विष्णु पद प्राप्तिका लागि प्रह्लाद आफूलाई तयार पार्छन् । यता प्रह्लादसम्बन्धी विषयलाई लिई कयाधु र सिंहिकाबीच विवाद चल्छ । कयाधु सिंहिकाको विरोध गर्दै प्रह्लादको पक्ष लिन्छन् । दृश्य तीनमा प्रह्लाद विष्णुभक्ति बापत आफूले हिरण्यकशिपुबाट पीडा र यातना पाउने कुराको पूर्वसङ्केत दैत्यछात्रहरूलाई गराउँछन् । दैत्यछात्रहरू प्रह्लादलाई कुनै आपत्ति नपरोस् भनी कामना

गर्छन् । प्रह्लाद र शण्डबीच स्वर्ग र नरकका विषयमा विवाद हुन्छ । चौथो दृश्यमा ब्रह्मा र नारदबीच जीवन र मोक्ष प्राप्तिको विषयमा चर्चा हुन्छ । नारद ब्रह्माबाट अमृत तत्त्वको ज्ञान लिन्छन् । ब्रह्मा नारदलाई हिरण्यकशिपु र प्रह्लाद दुवैमा स्वाभाविक गुणको विकास भएको र परमेश्वर प्रकट भएर त्यसको विस्फोटन हुने जानकारी दिन्छन् । यसरी यस दृश्यले नाटकीय परिणामको सङ्केत दिन्छ जुन नाटकको मध्यभाग हो ।

नाटकको चौथो अङ्कको पहिलो दृश्यमा दैत्यसेनानायकहरूबीच यमदूत, यमलोक र यमयातनाका विषयमा चर्चा चल्छ । त्यति नै बेला आइपुगेका हिरण्यकशिपु र स्वर्गविजय गरी आएका छोराहरू ह्लाद, अनुह्लाद र दैत्यसेनानायक शतशिरबीच स्वर्गविजयका विषयमा कुरा हुन्छ । युद्धविना भएको स्वर्ग विजयलाई दैत्यराज हिरण्यकशिपु आफ्नो जातीय अपमान ठान्छन् । उनी प्रह्लादलाई भीरबाट खसाली मार्न अह्माउँछन् । विप्रचितको आनकानी बुझेर सिंहिका उनलाई भन उक्साउँछन् ।

दृश्य दुईमा विप्रचित प्रह्लादलाई भीरबाट खसालेर मार्ने हिरण्यकशिपुको आज्ञा लिएर आएको कुरा पाठशालामा शण्डलाई सुनाउँछन् । पाठशालामा दैत्यछात्रहरूबीच नारायण भजन भन तीव्र रूपमा चल्दछ । प्रह्लादका गुरुद्वय शण्ड र अमर्क लघुताभासको अनुभव गर्छन् । विप्रचित र अरू दैत्यहरू प्रह्लादलाई समातेर लैजान्छन् । जङ्गलबाट आएको मान्छे अब पछि प्रह्लादलाई मानिसहरूले पूजा गर्नेछन् भनी प्रह्लादप्रति श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछ । दृश्य तीनमा दानवपुरको बजारमा प्रह्लाद भासमा परेर बाँचे भन्ने चर्चा पसले र अन्य दानवहरूबीच चल्दछ । प्रह्लादलाई गोमन सर्पद्वारा डसाइएको तर सङ्ख्या विषको सेवनको अभ्यासले प्रह्लादको मृत्यु नभई बरू उल्टै गोमन मरेकोले अब प्रह्लादलाई हात्तीले कुल्चाएर या आगोमा जलाएर मार्ने विषयमा नगरभरि हल्ला चल्दछ । यसबाट दुःखित बनेको मनुष्य प्रह्लादको मृत्यु भएमा आफू जङ्गलतिरै फर्कने कुरा गर्छ । यसरी प्रह्लादको विष्णुप्रतिको अटल निष्ठा र त्यसलाई डगाउन खोज्दै प्रह्लादमाथि दिइएका कष्ट र यातनाहरूले गर्दा यस अङ्क नाटकीय कथावस्तुको उत्कर्षको अङ्क बनेको छ ।

नाटकको पाँचौ अङ्कको पहिलो दृश्यमा शण्ड र अमर्कको प्रह्लादलाई हेर्ने दृष्टि परिवर्तन हुन्छ । अब गुरुद्वय शण्ड र अमर्क चेतनासत्तालाई स्वीकार गर्न थाल्दछन् । उनीहरू प्रह्लाद लगायतका सबै दैत्यछात्रहरूसँग क्षमायाचना गर्दै पिताको घरतर्फ प्रस्थान गर्दछन् । प्रह्लादलाई आगोमा जलाउने कुरा थाहा पाएका रोध प्रह्लादको लुगा लगाई

छद्मभेषमा प्रह्लादलाई बचाउनखातिर आफू आगोमा जल्ने तयारी गर्छन् र अरू दैत्यहरू उनलाई सहयोग पुऱ्याउँछन् । दृश्य दुईमा प्रह्लादको छद्मभेषका रोध आगोमा भस्म हुन्छन् । आफ्नो भेषमा रोध त्यसरी मरेको थाहा पाएका प्रह्लाद चिताको खरानी छातीमा टाँस्न आइपुग्दछन् । उता प्रह्लाद जीवितै रहेको थाहा पाएका हिरण्यकशिपु दैत्यहरूलाई सूर्य नअस्ताउँदै प्रह्लादलाई थित्थिल्याएर मार्ने आदेश दिन्छन् । त्यसैअनुरूप रूखका हाँगाले प्रह्लादलाई थित्थिल्याएर प्रह्लाद मरेको ठानी दैत्यहरू हिँड्छन् तर प्रह्लाद मरेका हुँदैनन् । दैत्यछात्रहरू घाइते प्रह्लादलाई वरिपरि घेरी रोधको चिताको खरानी दलेर नारायण नामको भजन गर्न थाल्दछन् । दृश्य तीनमा प्रह्लाद अभै नमरेको थाहा पाएका हिरण्यकशिपु प्रह्लादलाई आफ्नै हातले मार्ने निश्चय गर्छन् । प्रह्लादलाई ल्याएर दलान बैठकको काठको खम्बामा बाँध्छन् । बैठकको एउटा कुनामा लुकेर सागरी सबैकुरा हेरिरहेकी हुन्छन् । प्रह्लाद बाबु हिरण्यकशिपुसँग दृश्यभन्दा अदृश्य शक्ति बलवान् छ भन्दै विष्णुको सर्वव्यापकता र सर्वश्रेष्ठताको वयान गर्छन् । प्रह्लादका कुराले घायल बनेका हिरण्यकशिपु चक्रमूर्तिले विषमा डुवाएर तयार पारेको तरवारले खम्बामा बारम्बार हान्छन् । अन्त्यमा काटिएको खम्बा ढल्छ र हिरण्यकशिपु खम्बाले थिचिन्छन् । उनी आफ्ना भूलहरू स्वीकार गर्छन् र विष्णुसँग क्षमायाचनाको सन्देश पुऱ्याइदिन प्रह्लादलाई आग्रह गर्छन् । हिरण्यकशिपु मर्दछन् । त्यसै बखत त्यहाँ ब्रह्मा र नारद आइपुग्छन् । ब्रह्मा कशिपुको महान् बलवत्ताको प्रशंसा गर्दै प्रह्लादलाई विष्णुको अवतार भनेर उनलाई आर्यसंस्कृतिको रक्षागर्ने, सागरीसँग विवाह गर्ने र विश्वमा शान्ति फैलाउने आशिर्वाद दिन्छन् । नारद शान्तिवाचन गर्छन् । नाटकको कथावस्तु समाप्त हुन्छ ।

यसरी **प्रह्लाद** नाटकको प्रथम अङ्कमा कथावस्तुको आरम्भ हुन्छ । सर्वनाशी विषबाट संसार जोगिन्छ । ब्रह्माको आशिर्वादले हिरण्यकशिपु मृत्युमा विश्वास नभएसम्म सर्वविजयी र अमर बन्ने विश्वास लिन्छन् भने प्रह्लाद नारदको उपदेशले अध्यात्मज्ञान पाई विष्णुका परमभक्त बनिन्छन् । यसरी पहिलो अङ्कमा नाटकीय कथावस्तुका निमित्त दुई वैचारिक शक्तिका बीच द्वन्द्वको आधार तयार भएको छ । नाटकको दोस्रो अङ्क कथावस्तुको विस्तारको अङ्कका रूपमा रहेको छ । यसमा नारायण नामकीर्तनको विस्तार दैत्यगुरुकुलका सम्पूर्ण छात्रहरूसम्म भएको छ र दैत्य गुरुद्वय शण्ड र अमर्कलाई समस्या थपिएको छ । नाटकको तेस्रो अङ्कमा ब्रह्माले नारदलाई हिरण्यकशिपु र प्रह्लाद दुबैमा स्वाभाविक गुणको विकास भएको र परमेश्वर प्रकट भएर त्यसको विस्फोट हुने जानकारी दिएर नाटकीय

परिणामको सङ्केत गरेका छन् । त्यसैले कथावस्तुको संरचनाका दृष्टिले यो नाटकको विकासकै अङ्क हो र मध्य भाग पनि हो । प्रह्लादको विष्णुप्रतिको अटल निष्ठा र त्यसलाई डगाउन खोज्दै प्रह्लादमाथि दिइएका कष्टले नाटकीय कथावस्तुको चौथो अङ्क उत्कर्ष तथा चरमोत्कर्षउन्मुख अङ्क बनेको छ । पाँचौ अङ्कदेखि नाटकको कथावस्तुले कोल्टे फेर्छ । पाँचौ अङ्कको दोस्रो दृश्यमा स्थिति प्रतिचरमोत्कर्षमा पुग्दछ । तेस्रो दृश्यमा कशिपुको मृत्युले बाधाहरू समाप्त हुन्छन् । त्यसैले अन्तिम अर्थात् पाँचौ अङ्क फलप्राप्तिको अङ्क बनेर देखापर्छ । प्रतिनायक हिरण्यकशिपुको मृत्यु र नायक प्रह्लादको विजय अर्थात् विज्ञानमाथि ज्ञानको विजय तथा जडमाथि चेतनाको विजय नै नाटकको अभीष्ट हुनाले सो पूरा भई नाटकीय कथावस्तु टुङ्गिएको छ । यसरी प्रह्लादको आख्यानसन्दर्भले यसमा वेदान्तदर्शनका आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनहरू सघन रूपमा रहेको कुराको सङ्केत गरेको छ ।

२.५ समका नाटकमा आत्मचिन्तन

समका ध्रुव र प्रह्लाद नाटकमा अभिव्यञ्जित आत्मासम्बन्धी चिन्तनहरूलाई निम्नानुसार उपशीर्षकहरूको योजना गरी विवेचना गरिएको छ :

२.५.१ आत्माको सत्यता र नित्यता

जुन तत्त्व भूत, वर्तमान र भविष्यत् तीनै कालमा अबाधित हुन्छ त्यही नै सत्य हो; नित्य हो । ध्रुव नाटकमा आत्माज्ञानी नारद सांसारिक विषयवासनादेखि विरक्त भएका ध्रुवलाई आत्माको सत्यता र नित्यताको महिमा सुनाउँदै आत्मज्ञान पछि मुमुक्षुलाई प्राप्त हुने परमानन्द बारे प्रष्ट्याउँछन् । उनी ब्रह्मविद्याको सच्चा साधकले आफूलाई बिसन्ध र यो संसारको सुखलाई महारौरव अर्थात् ठूलो नरकको दुःखको रूपमा बुझ्दछ भन्दछन् । मुमुक्षु वेदले नित्य मानेको एक मात्र सत्य र नित्य तत्त्वको लागि ब्रह्मविद्याको साधना गरी आत्माज्ञान प्राप्तिको मार्गमा अग्रसर हुन्छ भन्ने कुरा नारद ध्रुव नाटकमा ध्रुवलाई यसरी बुझाउँछन् -

आफूलाई तिमि आफैँ बिसन्धौ, लोकको सुख
महारौरवको दुःख तुल्य सम्भन थाल्दछौ ;
नेति नेति भनी नित्य यही वेद पुकार्दछ

जसलाई उनैको हो मोहनी अवतार त्यो,
हेरिरहन चाहन्छौं दिनौं देखिरहे पनि, (२:३, ३१) ।

बाबुको काखबाट गलहत्याइएर दुखी बनेका ध्रुवलाई नारद यो संसार र यहाँका सबै चिजहरू र यहाँको भौतिक सुख मिथ्या हुन् । जब तिमी आत्मचिन्तन गरी आत्मज्ञान प्राप्त गछौं त्यसपछि तिमीले आफूलाई आत्मा र यहाँको भौतिक सुखलाई ठूलो दुःख ठान्ने छौं भनी सम्झाउँछन् । उनी वेदले सत्य मानेको अर्थात् वेद प्रमाण असत्य हुन नसक्ने कुरा ध्रुवलाई सम्झाउँछन् ।

सम्पूर्ण जीव, जगत्, ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, वैकुण्ठ, ज्ञान, सुख, शान्ति, ऐश्वर्य एकमात्र परब्रह्म भएको कुरा उपनिषद्हरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ । ध्रुव नाटकमा नारद ध्रुवलाई ब्रह्मको सत्य र अविनाशी स्वरूप र सत्ताको महिमा र ज्ञान यसरी बताउँछन्-

“वैकुण्ठका वैकुण्ठ, ईश्वरका परमेश्वर,
श्रीपति सूर्यका बत्ती, गणेशका विघ्नविनासक....” (३:१, ३८-३९) ।
जब आफ्ना सबै चीज देहका जति मर्दछन्
एउटा देहको टुक्राबाट पुत्र पलाउँछ
आफू जस्तै त्यसैले त्यो नित्य जीवित राख्छ
प्यारो नाम उही बेला आत्माचाहिँ फुका भई
मिल्छ त्यो परमात्मामा जसबाट फुटी अघि
आएको हो कि त्यो अर्कै तनुमा पशुपक्षीको (३:१, ४४)

आत्मा सर्वोच्च सत्ता हो । ऊ भन्दा माथि अरू केही छैन । वैकुण्ठ, ईश्वर, परमेश्वर, सूर्य, चन्द्र, प्रकाश, सबै उसैका परिणाम हुन् । आत्मा अविनाशी र सत्य तत्त्व हो । देह मर्दा पनि यो आत्मतत्त्व मर्दैन । यो परमात्मामा गई मिल्दछ । जुन तत्त्वपहिले परमात्माबाटै अलग भई आएर प्राणीको शरीरमा आश्रय लिएको हुन्छ र देहको अवसान पछि आत्मतत्त्व त्यही परमात्मामा एकाकार हुन पुग्दछ भनी ब्रह्मज्ञानी नारद ध्रुवलाई सम्झाउँछन् ।

आत्माज्ञानको लागि गुरुको सङ्ग चाहिने कुरा वेदान्त दर्शनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । गीतामा गुह्यज्ञान अर्जुनले कृष्णबाट प्राप्त गरे जस्तै ध्रुव नाटकमा बालक ध्रुव त्यो

गुह्यज्ञान नारदवाट प्राप्त गर्दछन् । नारद ध्रुवलाई सत्य आफैँ भित्र छ । त्यसैले भित्री आँखा (प्रज्ञानेत्र) ले त्यसलाई आफैँ भित्र खोज; चिन्ने प्रयास गर भन्दछन्-

“ध्यान देऊ, कुरा मेरो दशै इन्द्रियले सुन,
सत्य विश्वास भित्रै छ, विश्वास पहिले गर ।” (२:३, ३२)

प्रह्लाद नाटकमा वैज्ञानिक पात्र हला मृत्युलाई परिवर्तन मान्दछन् । उनी मृत्युको यस किसिमको स्वभावको विरुद्ध कोही चलन नसक्ने बताउँछन् । उनी मृत्यु (विष्णु) को मात्र मृत्यु नहुने र बाँकी सबैको मृत्यु अवश्यमभावी रहेको कुरा हिरण्यकशिपुलाई बताउँछन् । मरेकालाई बचाउने मृतसंजीवनीले पनि एक दिन मर्नुपर्ने भएकाले यो मृत्युको स्वभावलाई कसैले बदल्न नसक्ने र विज्ञानले त वस्तुको स्वभाव मात्र जान्न सक्ने कुरा प्रष्ट पार्छन् । उनी काल अर्थात विष्णुमात्र नमर्ने कुरा यसरी बताउँछन् -

हामी विज्ञानले खाली स्वभाव मात्र जान्दछौं
परन्तु चलन सक्दैनौं त्यो स्वभाव विरुद्धमा
कसैले रोक्न सक्दैन परिवर्तन मृत्यु यो
त्यसैले शीघ्र होस् यद्वा ढीलो अपरिहार्य छ
हुँदैन मृत्युको मृत्यु, मृत्यु हुन्छ हरेकको,
नित्य जीवित अड्दैन मृतसंजीवनी पनि,
परिवर्तनको फेरि हुँदैन परिवर्तन । (१:१, ८)

प्रस्तुत नाटांशमा विज्ञानले वस्तुको स्वभाव मात्र जान्ने, विज्ञानले परिवर्तन वा मृत्युलाई रोक्न नसक्ने, हरेकको एकदिन मृत्यु हुने तर मृत्यु (विष्णु) को मृत्यु नहुने भाव व्यक्त भएको छ । यहाँ मृत्यु भनेर परमतत्त्व वा परमसत्तालाई सङ्केत गरिएको छ । परमतत्त्व परिवर्तन नहुने भाव यहाँ प्रस्तुत भएको छ । वेदान्त दर्शनमा यही अपरिवर्तनीय अमरतत्त्वलाई आत्मा भनिएको छ ।

२.५.२ आत्माको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चता

बृहदारण्यकोपनिषद्को महावाक्य “अहम् ब्रह्मास्मि, जीवो ब्रह्मैव नापर” (१/४/१०) ले ब्रह्मबाहेक यहाँ अरु कुनै वस्तुको अस्तित्व नरहेको र जगत् पनि ब्रह्म नै

भएको प्रष्ट पारेको छ । ध्रुव नाटकमा नारद ध्रुवलाई यो दृश्य जगत् र यहाँका सम्पूर्ण जीवात्मा ब्रह्मकै रचना भएकाले यो जगत् र यसका सम्पूर्ण जीवात्मा पनि ब्रह्म नै हुन् भन्दछन् -

जब आई तिमिभिन्न परमेश्वर पस्दछन्
नछोडि राख्न चाहन्छौ भित्रको अझ भित्र नै
फेरि बाहिर चाहन्छौ, अनि देख्छौ जताततै-
नारायण सबैमा छन्- छन नारायणमा सबै । (२:३, ३१)

श्रीमद्भागवद् सप्तम स्कन्धमा वर्णन गरिएको कथाका आधारमा रचना गरिएको पौराणिक इतिवृत्त भएको **प्रह्लाद** नाटकको कथावस्तु, पात्र, परिवेश, भाषाशैली, विचारतत्त्व जस्ता नाटकीय संरचक अवयवहरूमा वेदान्त दर्शनका आत्मचिन्तनका भावहरू सघन रूपमा अभिव्यञ्जित भएका छन् । यसमा कतै अद्वैत वेदान्त दर्शनमा बताइएको निराकार र निर्गुण ब्रह्मलाई पूर्ण सत्य एवम् साध्यका रूपमा वर्णन गरिएको छ, भने कतै द्वैत वेदान्त (माध्वदर्शन) मा बताइएको सगुण एवम् साकार भगवान् विष्णुलाई परमतत्त्वको रूपमा लिइएको छ । **प्रह्लाद** नाटकमा भगवान् विष्णुलाई परमतत्त्वका रूपमा लिई चिन्तन र चर्चा गरिएको छ, र उनैलाई जगत् र जीवनको सृष्टिकर्ता, पालनकर्ता र संहारकर्ताका रूपमा लिइएको छ ।

प्रह्लाद नाटकको प्रथम अङ्कको प्रथम दृश्यमा विष्णुलाई कालका रूपमा चित्रण गरिएको छ । विष्णुलाई कालका रूपमा लिँदै काल नै परमेश्वर हो र विष्णु नै परमेश्वर हुन् भनिएको छ । शस्त्रअस्त्र त निमित्त कारण मात्र हुन्; संहारकर्ता अर्थात् मृत्यु विष्णु नै हुन् भन्ने नारदले बताएका कुरा इन्द्रको बज्रले नमुचिको ज्यान गएपछि हिरण्यकशिपु यसरी स्मरण गर्छन्- “शस्त्रअस्त्र त निमित्त हुन्, माने त काल हो/ काल परमेश्वर हो भनी भन्थे नारद” (१:१, ५) । नारद भन्दथे- “हिरण्याक्षको प्राण ती विष्णु जसले लिए/उनले नै लिए प्राण तिम्रा नमुचिको पनि” (१:१, ५) । यसरी यहाँ कार्य र रूप अनेक भएपनि सबैका नियन्ता एकै भएका र एकै नियन्ताबाट यो सम्पूर्ण जगत् र जीवको सृष्टि, स्थिति र लय हुने भाव प्रस्तुत साक्ष्यमा व्यञ्जित भएको छ । जसरी जीवन-जगत्को कारण छ त्यसैगरी प्रत्येक कार्यको पछाडि पनि कारण रहेको हुन्छ भन्ने आशय हिरण्यकशिपुको उक्त भनाइमा अभिव्यञ्जित भएको छ । कशिपुमा विष्णुको भय रहेपनि दैत्यराज भएका कारण उनी

त्यसलाई दबाउन परमसत्ता (विष्णु) लाई अस्वीकार गर्छन् । नाटकको अन्तमा कशिपुमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको अध्यात्मको यही दियो चम्किलो बन्दछ, र उनी परमतत्त्वको सर्वोच्च सत्तालाई स्वीकार गर्न पुग्दछन् ।

ब्रह्मसूत्र मा ब्रह्मलाई जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण भनिएको छ (जन्माद्यस्य यतः/ब्र.सू. १.१.२) । **प्रह्लाद** नाटकमा विष्णुलाई परमपरमेश्वर परब्रह्म तथा सृष्टि, स्थिति र लयको कारण मानिएको छ । **प्रह्लाद** नाटकमा भौतिकवादी चरित्र कशिपु यो सृष्टिको कर्ता, धर्ता र हर्ता विष्णु नै हुन् भन्ने कुरा आफूलाई नारदले बताएको भनी ब्रह्मालाई सुनाउँछन् । त्यसैले अब उनी कसैको खटनमा नबसी विष्णुको सृष्टिको विनास गरी आफू पनि नासिने र कालरूप विष्णुलाई पनि सिद्धाउने आफ्नो योजना भएको कुरा ब्रह्मालाई बताउँछन्-

वैज्ञानिक यसै भन्छन्, भन्दछन् नारद “काल त्यो
विष्णु हो, विष्णु कै हो यो संसार” यदि सत्य हो
यो भने शत्रुले जित्नुभन्दा अगि म शत्रुको
कोष शून्य बनाएर, पराजित जगद्भर
भष्म नै भष्मको थुप्रो मात्र बाँकी गराउँछु (१:३, २३-२४) ।

प्रह्लाद नाटकको पहिलो अङ्कको तेस्रो दृश्यमा ब्रह्म नै जगत् हो, जगत् नै ब्रह्म हो र यहाँका सम्पूर्ण जीवात्मा पनि ब्रह्म नै हुन भनिएको छ । अदृश्य जगदीश्वर, सूर्य, चन्द्र, तारा, पृथ्वी तथा पृथ्वीका जडचेतन सबैमा व्याप्त हुन् भन्ने तत्त्वबोध पनि नारदद्वारा प्रह्लादलाई गराइएको छ साथै विष्णुले प्रह्लादको सदैव रक्षा गर्ने कुरा पनि यसरी गरिएको छ -

सूर्यका सात रङ्गी ती घोडाको तहमा, अनि
कौटियौँ भानुका बीज राख्ने ती प्रतिगर्म मै
भरनाका सबै गुज्जा थुप्रेका बीच बीचको
छेडका जुनका सिन्काहरूका काप कापमा
जुनौला लहरी तङ्गी परेका अन्तरैपिछे
अदृष्य विष्णुको बाहु तिमी हिड्छौँ जताजता
छाता भई तिमीमाथि त्यो उड्ने छ उता उता ! (१:३, २८)

वेदान्त दर्शनमा यस जगत्को सृष्टिकर्ता र संहारकर्ता एकै हुन् भनिएको छ । प्रह्लादमा यस जगत्को सृष्टिकर्ता र संहारकर्ता विष्णुलाई मानिएको छ । विष्णुले नै समस्त प्राणीहरूलाई कर्मअनुसारको फल प्रदान गर्दछन् भनिएको छ । विष्णुले हिरण्याक्षको ज्यान लिएपछि अब आफूलाई पनि विष्णुले छाड्दैनन् भन्ने कुरामा निश्चिन्त बन्दै विष्णु नै आफ्नो प्रमुख शत्रु हो भन्ने ठम्याइ हिरण्य कशिपु गर्दछन् - “मृत्यु नै शत्रु हो हाम्रो, त्यसको नाम विष्णु हो/ विष्णुका सैन्य हुन् सारा देवताहरू” (२:१, ३६) । यस साक्ष्यमा विज्ञानवादी कशिपु यस संसारको नियन्ता शर्वशक्तिमान् विष्णु भएका कुरा स्वीकार्छन् । उनी देवताहरूलाई पनि उनका निर्देशनमा काम गर्ने नियन्त्रित भएको कुरा बताउँछन् । यसरी म को हुँ ? भन्ने कुराको ज्ञानलाई कशिपुमा रहेका काम, क्रोध, लोभ, मोह, सत्ता र अहङ्कार जस्ता दुस्प्रवृत्तिले ढाके पनि परमसत्ताप्रति उनको विश्वास रहेको कुरा कशिपुकृत माथिको साक्ष्यले पुष्टि गरेको छ ।

प्रह्लादमा दैत्यगुरु शुक्राचार्य विज्ञानले पनि अन्ततोगत्वा एउटा सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ, चेतन सत्तालाई मानेका कुरा गर्दछन् । त्यो सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ र चेतनसत्ता भनेको पारमार्थिक (परमात्माको) सत्ता हो । शुक्राचार्यपुत्र शण्ड पिता भन्नुहुन्थ्यो भन्दै भन्छन्- “विज्ञानले पनि अन्ततोगत्वा कुनै भिन्न-भिन्न प्रकृतिको एक नियन्ता प्रकृति एउटा सर्वव्याप्त सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञचेतनसत्तालाई मान्ने पर्दो रहेछ” (५:१, पृ. १२३) । शण्ड पिताले उक्त कुरा गर्दा आफूलाई पिताको बृद्धपनको निर्बलताले बोलाएको भैं लागेको तर अहिले आफैं हरेक वैज्ञानिक आविष्कारलाई रून्चे केटाकेटी फुल्याउने खेलौना सम्भन लागेको बताउँछन् । उनी प्रत्येक वैज्ञानिक सिद्धान्तलाई आफूले अपूर्ण मात्र देख्न थालेको र वैज्ञानिकका अनेक चमत्कारी अन्धा विश्लेषणमा ज्ञानी परमेश्वर लुकेर हेरिरहेका कुरा यसरी गर्दछन्-

मैले सम्भेको थिएँ त्यो पितालाई बृद्धपनको निर्बलताले बोलाएको हो । तर अहिले आफैं हरेक वैज्ञानिक आविष्कारलाई रून्चे केटाकेटी फुल्याउने खेलौना सम्भन लागि रहेछु (५:१, १२४)”

वैज्ञानिकका अनेक चमत्कारी अन्धा विश्लेषणमा ज्ञानी परमेश्वर लुकेर चियाइरहेका हुन्छन् (५:१, १२४) ।

प्रह्लादमा विष्णुभक्त प्रह्लादको परमात्माप्रतिको अटल आस्था र भक्तिको प्रभावले प्रभावित शण्डामर्क विज्ञानलाई अज्ञान र तुच्छ विषय ठान्दै परमेश्वरलाई एकमात्र ज्ञानस्वरूप र उत्कृष्ट उपासनाको विषय ठहर्‍याउन पुग्दछन् । प्रह्लादका गुरु शण्ड र अमर्क अब परमात्माको भक्तिमा लाग्ने, आत्मज्ञान प्राप्त गर्न आफूहरूलाई प्रह्लादको ज्ञानले सहयोग गर्ने कुरा दैत्य छात्र रोधलाई बताउँछन् । आफूहरूले प्रह्लादमाथि गरेको दूर्व्यवहारप्रति पश्चाताप गर्दै प्रह्लादसँग माफी मागिदिन पनि रोधलाई भन्दछन् -“हामी दुवै अमर्क र म पिताको घर जान्छौं, हामीलाई त्यो उज्ज्वल नक्षत्रले बाटो देखाउला” (५:१, १२५) ।

यसरी प्रह्लादमा दैत्य गुरुहरू पनि भौतिकवादी अध्यारो दुनियाँबाट आध्यात्मवादी उज्यालो संसारतर्फको यात्रामा प्रवृत्त भएका कुरा उल्लेख गरिएको छ साथै ध्रुवलाई उज्ज्वल नक्षत्रको संज्ञा दिँदै प्रवृत्ति मार्ग त्यागी निवृत्ति मार्गमा लागेको कुराको सङ्केत पनि यहाँ गरिएको छ ।

वेदान्त दर्शनमा परमात्मा सगुण-निर्गुण, साकार-निराकार, सविशेष-निर्विशेष सबै हुनुहुन्छ भनिएको छ । भक्तहरूले उहाँको जुन स्वरूपको चिन्तन गर्छन् त्यसमाथि कृपा गर्नको लागि उहाँ त्यही रूपमा प्रकट हुनुहुन्छ भनिएको छ । साधकहरूलाई परमलाभ पुर्‍याउनका लागि भगवान् मनुष्यादिका रूपमा पनि समय समयमा प्रकट हुनुहुन्छ भन्ने कुरा केनोपनिषद (३/२), गीता (४/६-९) र अन्य सद्ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसकारण परब्रह्म परमात्मालाई सगुण, साकार तथा स्थानविशेषसँग सम्बन्धित मान्दा केही विरोधाभाष हुँदैन भन्ने कुरा ब्रह्मसूत्र (१/२/२९) को व्याख्यामा पनि बताइएको छ ।

प्रह्लाद नाटकमा कतै निर्गुण र निराकार ब्रह्मको चिन्तन गरिएको छ भने कतै सगुण र साकार ब्रह्मको चिन्तन गरिएको छ । माध्वदर्शन (द्वैतवेदान्त) मा भगवान् विष्णुलाई परमतत्त्वका रूपमा वर्णन गरिएको छ । प्रह्लादमा नारायण विष्णुलाई परमतत्त्व मानिएको छ । बन्द कोठाभित्र हातमा खड्ग लिई प्रह्लादलाई मार्न तयार भएका हिरण्यकशिपु प्रह्लादलाई तेरो कर्मको फल यही खड्ग हो जुन अब तँ भोग्दैछस् भनी भन्दछन् । अहिले तँ यो बन्द कोठाभित्र छस् । त्यसैले तँलाई यहाँ सहारा दिने कोही पनि छैनन् भन्दछन् । बाबु कशिपुको यस्तो अभिव्यक्तिपछि प्रह्लाद नम्र बनी भन्दछन्-

वायु के

भिन्न छैन र त्यो बन्द ढोका बाहिर मात्र छ ?

आँखाले देखिने भन्दा बलवान छ नदेखिने-

जल यो पृथ्वीभन्दा जलभन्दा हुताशन (अग्नि)

अनि आकाश भन्दा ती विष्णु” (५:२, १५५) ।

यो सारा संसार नै ब्रह्म हो । पृथ्वी, अग्नी, वायु, आकाश, जल, तेज सबै ब्रह्मकै रचना भएकाले ब्रह्म भिन्न होइनन् । निम्बार्क दर्शन (द्वैताद्वैत वेदान्त) मा ईश्वरसँग जीव, जगत्को आश्रय आश्रित सम्बन्ध रहेको बताएइएको छ । जीव, जगत् र ईश्वरमा भेद छ तर आश्रय स्वरूप ईश्वरको भन्दा छुट्टै अस्तित्व जीव र जगत् को नभएकाले ईश्वर, जीव र जगत्बिच भेद छैन भनिएको छ । हाम्रो शरीरभन्दा आँखा भिन्न हो तर पनि आँखा हाम्रो शरीरभन्दा भिन्न होइन । ईश्वर नियन्ता हो; जगत् र जीव नियन्त्रित हुन भनिएको छ । डोरीले हात बाँधी खम्बामा सटाइएका प्रह्लाद कशिपुको “यो आकाश त देखिन्छ तेरो विष्णु कहाँ छ खै ? (२:५, १५५)” भन्ने प्रश्नको जवाफ यसरी फर्काउँछन् -

विष्णु छैनन् जहाँ त्यस्तो ठाउँ यो विश्वमा कहाँ

देखाऊँ म, यही डोरी उनको बाहुपाश हो,

यो खम्बा उनको न्यानो काख हो । फेरि ती यहीं

यो खम्बामा मात्र छैनन् त्यो त्यो-त्यो- त्यो -त्यो जहाँ पनि

ती- ती -ती -ती सबै सूक्ष्म आकाशभर छन् उनी । (५:२, १५५)

यसरी सबै चिज र स्थानमा विष्णु सूक्ष्म रूपमा रहेका तथा जगत् र यहाँका सम्पूर्ण जीव पनि उनीभन्दा भिन्न होइनन् भने “अहम् ब्रह्मास्मि, जीवो ब्रह्मैव नापर” भन्ने उपनिषद् वाक्यको भाव उपर्युक्त प्रह्लादकृत नाट्यांशमा व्यक्त भएको छ ।

प्रह्लादमा विष्णुको सर्वव्यापकता देख्ने प्रह्लाद कोठाभित्र वायु पनि रहेकोले आफूलाई त्यस खड्गले केही नोक्सान गर्न नसक्ने दृढभाव व्यक्त गर्दछन् । यहाँ ईश्वरलाई अदृश्य नियन्ताका रूपमा लिई ईश्वरको सर्वसत्ता, सर्वव्यापकता एवम् सर्वश्रेष्ठतालाई आत्मसाथ गरिएको छ ।

साथीभाइ, इष्टमित्र, आफन्त र आफ्ना दश इन्द्रिय सबै क्षणभरका लागि मात्र हुन् । त्यसैले इन्द्रिय सुखलाई सुख मान्नु र तिनैमा अल्मलिनु अज्ञानता हो । अज्ञानता नै बन्धन र दुःखको कारण हो भन्ने भाव प्रह्लादमा व्यक्त भएको छ । हिरण्यकशिपु खड्गले काटेको खम्बा ढलेर थिचेपछि भन्दछन् -“गुहार ! हेर भागे ती साथी ऐश्वर्यका सब” (५: २, १५६) ।

हिरण्यकशिपु खम्बाले थिचेर मरणासन्न अवस्थामा पुगेपछि मृत्यु नै सबैभन्दा बलवान् रहेछ । यो सृष्टिको विधाता त्यही रहेछ । यो अथाहा र व्यापक रहेछ भनी परमात्मालाई यसरी स्वीकार गर्दछन् -

हा, हा ! हो बल्ल पो देखें विष्णुको अवतार यो !
म ता खेले कुरा खोज्थे, खोज्दैथिस् तँ बनाउने,
मैले हारें, जितिस तैले; तैले पाइस, म देख्छु त्यो
आकाश ढाकिने ठूलो कस्तो उँचो भयावह ? (५:२, १५६)

ज्ञानको आदिम्रोत अर्थात् गुरुका पनि गुरु उनै परब्रह्म परमात्मा भएको कुरा प्रह्लादमा बताइएको छ । जीवात्माहरूलाई सुनाउने, देखाउने, खुवाउने, पढाउने उनै एकमात्र विष्णु हुन् । जोसँग जन्मजात ज्ञान रहन्छ भने त्यसलाई सिकाउने जरुरी छैन । गुरुका गुरु पनि उनै विष्णु हुन् र सबैलाई उनैले सिकाउँछन् । तपाई आफूलाई गुरु ठान्नु हुन्छ भने त्यो जड ढुङ्गालाई गएर सिकाउनुहोस् भनी प्रह्लाद गुरु शण्डलाई भन्दछन् ।

विष्णु हुन्
गुरु यो शिष्य साराका, विष्णु नै गुरुका गुरु !
खुवाउनेहरूलाई भन्नु हुन्न खुवाउने
तयै हो खुवाउने जल्ले मुख अन्न दुबै दियो !
सुनाउनेहरूलाई भन्न हुन्न सुनाउने
तयै हो सुनाउने जल्ले कान शब्द दुबै दियो !
तयै हो देखाउने जल्ले दृष्टि दृश्य दुबै दियो !
तयै हो पढाउने जल्ले बुद्धि अर्थ दुबै दियो !
पढाउँछु भनी गर्व गर्नुहुन्छ भने गुरु,
गएर एउटा चिल्लो ढुङ्गालाई पढाउनुोस् !” (२:३, ५७) ।

यो सृष्टि गरेर सृष्टिका प्राणी तथा मानव मात्राका लागि सम्पूर्ण कुरा जुटाइ दिने तिनै सर्वशक्तिमान नारायण हुन् । यो जगत्मा भएका ज्ञान, विज्ञान, बल, बुद्धि, जीवजन्तु, अन्न, बनस्पति सबैका आदि स्रोत उनै हुन् । सूर्यको वत्ती बालेर प्रकृतिलाई अक्षर बनाई पढाएर जसले मस्तिष्कलाई पुस्तकालय बनाई कर्म र ज्ञानले युक्त बनायो त्यस्तो जगद्गुरुको भक्ति नगर्नु पाप हो भनी **प्रह्लाद**मा प्रह्लाद आफ्ना साथीहरूलाई भन्दछन् -

जल्ले त्यो सूर्यको वत्ती बाली प्रकृतिको लिपि
पढाईकन मस्तिष्क बनायो पुस्तकालय,
खुट्टाले अगि सारेर चढाई हातले रूख
सुँघायो कर्मको फूल, खुवायो ज्ञानको फल
फलामृत त्यही चाख्छौं ती जगद्गुरुको गुण
जो गाउँदैन त्यो पापी वैगुनी मर्छ आँसुमा (२:३, पृ. ५९) ।

वेदान्त दर्शनमा जीवात्माहरूलाई परमात्मकै अंश मानिएको छ । **प्रह्लाद**मा प्रह्लाद आफ्ना सहाध्यायीहरूलाई विष्णु काल र महाकाल हुन्; हामी आत्मा हौं, उनी परमात्मा हुन्, हामी सबैलाई नियन्त्रण गर्ने उनै हुन्, त्यसैले हामीले हाम्रो मन उनैमा जोड्नुपर्छ भन्दछन्-

कालका हामी सबै हौं, ती महाकाल विष्णु नै हुन्,
हामी आत्मा, ती परम आत्मा सबै खिच्ने उनै हुन्,
प्रेम जल्लाई म गर्छु, प्रेम उसैमा जोडी देऊ,
कोही होइन है कसैको, आँसुले ननुहाइदेऊ (३:३, ८९) ।

यसरी आत्माको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चता सम्बन्धी चिन्तनहरू **ध्रुव** नाटकमा सामान्य रूपमा रहेपनि **प्रह्लाद**मा सघन रूपमा रहेको पाइन्छ ।

२.५.३ आत्माको अमरता

वेदान्तमा देहलाई आत्माको घर अर्थात् आश्रयस्थल मानिएको छ । गीता दोस्रो अध्यायको बाइसौं श्लोकमा मान्छेले पुराना लुगा त्यागेर नयाँ लुगा लगाए जस्तै आत्माले पनि पुरानो शरीर त्यागेर नयाँ शरीर धारण गर्ने कुरा बताइएको छ । गीतामा शरीर र आत्मा दुई भिन्न वस्तु भएको र आत्माले कुनै पनि बेला शरीरलाई छाड्ने कुरा गरिएको छ । यसरी आत्माले एक देह त्यागेर अर्को देहमा बास गर्ने हुनाले आत्मालाई अमर तत्त्व भनिन्छ । समकृत **ध्रुव** र **प्रह्लाद** नाटकमा आत्माको अमरता सम्बन्धी भाव व्यक्त भएको

छ । ध्रुव नाटकमा नारायण प्राप्तिका लागि घना वनमा पुगेका ध्रुव आफूलाई सताउने चिसो शीतलाई यस पृथ्वीमा आफ्नो देह मात्र बाँकी भएको र आत्मा परमात्मा सँग मिलिसकेको कुराको खबर आफ्नी कान्छी आमालाई सुनाइदे भन्दै भन्छन्- “जा यसै भन उनीलाई मज्यो बाधा दिने ध्रुव/ पृथ्वीमा उसको देह-पिजडा मात्र बाँकी छ/उठी मनचरा चाहिँ बैकुण्ठमा पुग्यो” (२:३, पृ. २८) ।

प्रह्लाद नाटकको द्वितीय संस्करणको भूमिकामा समले अहिले संसारलाई तमोनाशक सत्त्वबमको आवश्यकता भएको कुरा औल्याएका छन् साथै प्रह्लादलाई **प्रह्लाद** नाटकमा त्यही सत्त्वबमको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । **प्रह्लाद**मा प्रह्लादको सत्यप्रतिको दृढ आस्थाको प्रज्वलित दियोले तमोगुणी दैत्यहरूको अज्ञान क्रमशः दूर गराएको छ । दैत्य गुरु शुक्राचार्य, उनका छोरा शण्ड र अमर्क तथा दैत्य छात्रहरू क्रमशः असत्यबाट सत्यतिर अर्थात् प्रवृत्तिमार्गबाट निवृत्तिमार्गतर्फ अभिमुख भएका छन् । यहाँ प्रह्लाद अन्धकारको ज्योति र मृत्युको अमृत बनेर छाएका छन् । **प्रह्लाद** नाटकको पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमै दैत्य गुरु शुक्राचार्यले मृत्युका बीचमा अमर तत्त्वको चिन्तन गरेको पाइन्छ । परमतत्त्व, ब्रह्मतत्त्व, आत्मतत्त्व, विष्णु वा नारायण आदि केही नभनी मृत्युको शून्य आकाशमा अमर ताराको खोजी विचारपूर्वक गरिरहेको र त्यो तारा फेला पारे आफूहरू मर्न नपर्ने बाबुले बताएको कुरा शुक्राचार्यका छोरा शण्डामर्क यसरी बताउँछन्-

“आजकल पिता पनि

पीठमा घाम पारेर आँखा चिम्ली भुली भुली

अध्यारो मृत्युको ठूलो शून्य आकाशमा कतै

तारा छ कि भनी खोजी गर्नुहुन्छ विचारले

सधैं सोची, सधैं सम्झी; भन्नु हुन्थ्यो त्यहाँ यदि

तारा देखा परे हामी नमर्न अनि सक्दथ्यौं (१:१, ६) ।

बाहिरी ज्ञान विज्ञान हो । विज्ञानले बाहिरी संसारमा अर्थात् भौतिक पदार्थमा ज्ञानको खोजी गर्दछ । यस्तो कार्यमा विज्ञानले चर्मचक्षुको उपयोग गर्छ । यसको विपरित मानव भित्रै रहेको ज्ञानलाई अध्यात्मज्ञान भनिन्छ । अध्यात्मले भित्री संसारमा अर्थात् आफैँभित्र ज्ञानको खोजी गर्छ । आत्मज्ञानको लागि अध्यात्मले प्रज्ञानेत्रको उपयोग गर्छ । उपर्युक्त नाट्यांशमा दैत्यगुरु शुक्राचार्यले आँखा चिम्ली विचारपूर्वक त्यही अमरतत्त्व आत्माको खोजी

र चिन्तन गरेको बुझिन्छ । यसले कालान्तरमा विज्ञानले पनि अध्यात्मको सहारा लिनुपर्ने, सच्चा सुख, शान्ति र आनन्द आफैँभित्र हुने र त्यो सुख आत्मज्ञानपछि प्राप्त हुने तथ्यको अभिव्यञ्जना उपर्युक्त नाट्यांशमा भएको छ ।

प्रस्तुत नाट्यांशमा विज्ञानले वस्तुको स्वभाव मात्र जान्ने, विज्ञानले परिवर्तन वा मृत्युलाई रोक्न नसक्ने, हरेकको एकदिन मृत्यु हुने तर मृत्यु (विष्णु) को मृत्यु नहुने भाव व्यक्त भएको छ । यहाँ मृत्यु भनेर आत्मातत्त्वलाई सङ्केत गरिएको छ । वेदान्त दर्शनमा यही अपरिवर्तनीय अमरतत्त्वलाई आत्मा भनिएको छ, जुन कुराको स्वीकारोक्ति भौतिकवादी चरित्र हलाले पनि **प्रह्लाद** नाटकमा गरेका छन् ।

दैत्य वैद्य हलाको मृत्यु (विष्णु) सर्वशक्तिमान् छ र अमर पनि छ भन्ने अभिव्यक्ति सुनेपछि विष्णुमा विश्वास नगर्ने हिरण्यकशिपु मृत्युप्रति क्रुद्ध बन्छन् । एकपछि अर्को गर्दै घटेका घटनाका कारण नारदले बताएका सृष्टि, स्थिति र लयका एकमात्र कारण विष्णु हुन् भन्ने कुरामा सन्देह गर्दै अब त्यस मृत्युलाई नमारी नछोड्ने कुरा कशिपु गर्दछन्- “यसरी म मरौं ! मृत्यु ! मृत्यु ! ए परमेश्वर/ मृत्यु तैं होस् भने सृष्टि पनि तैं होस् भने अब/मृत्युको बदला सृष्टिलाई नासी चुकाउँछु” (१:१, ८) ।

वेदान्त दर्शनमा सम्पूर्ण कार्यका कारण परमेश्वर परमात्मालाई मानिएको छ । माथि प्रस्तुत नाट्यांशमा हिरण्यकशिपु सृष्टि र संहारको कारण तैं होस् भने सृष्टि खतम गरेर भने पनि सृष्टिसँगै तँलाई पनि समाप्त पार्छु भन्दै त्यो अमर सर्वोच्च सत्तासँग बदला लिई छाड्ने कुरा गर्दछन् ।

यस संसारमा परमेश्वरले सबैको लागि ज्ञानज्योति बालिदिएका छन् तर त्यो ज्ञानदीपको उपयोग सबैले गर्न जान्दैनन् । जो त्यो दीपको उपयोग गर्न जान्दछ उसले परमेश्वर प्राप्त गर्दछ अर्थात् आत्मालाई चिन्दछ र जसले ज्ञानदीपको उपयोग गर्न जान्दैन ऊ दुर्घटनामा पर्दछ भन्ने आत्मज्ञान प्रह्लाद आफ्ना सहपाठीहरूलाई दिन्छन् । **प्रह्लाद** नाटकमा प्रह्लाद परमेश्वरको ज्योतिको सहायतामा चल्दछन् तर उनका साथी रोध शरीरको नश्वरता र आत्माको अमरताको ज्ञानबोध गर्न नसकी अज्ञानमै प्राण त्याग गर्दछन् । उनमा प्रह्लादको शरीर जले पनि प्रह्लादको आत्मालाई आगाले जलाउँदैन र प्रह्लादको आत्मा मर्दैन भन्ने अध्यात्मज्ञान हुँदैन । त्यसैले रोध प्रह्लादलाई बचाउन प्रह्लादका कपडा लगाई

दानवहरूलाई छक्याउँछन् र आगामा जल्दछन् । रोधले आफूलाई बचाउन आफ्नो बलिदानी गरेको थाहा पाएपछि प्रह्लाद रोधलाई अन्धो र वत्तीको पुतलीको संज्ञा दिँदै भन्दछन् -

ज्ञानको दीप त बल्दछ मात्र, त्यो बल्दाबल्दै त्यसको अधिल्लिर एउटा अन्धो काँडाको भाँगमा पर्दछ, पुलती आफ्नो पखेटा त्यसैमा सल्काउँछ ; ज्ञानज्योति सधैं सबैका निमित्त बलिरहेछ, आफ्नो बाटो आफैँले खोज्नुपर्छ अनि रोज्नु पर्छ, परमेश्वर उसैको पाइला चालिदिन्छन् जो हिड्छ (५:२, १४८) ।

प्रह्लाद नाटकको पाँचौँ अङ्कको अन्तिम दृश्यमा कपिशुलाई खम्बाले थिचेको प्रसङ्ग रहेको छ । खम्बाले थिचेको कशिपु शक्तिहीन भई सबैतिर शून्य, निराशता, निर्वलता, चिसो र दुर्गम देख्दछन् । जीवनको अन्तिम घडीमा आएर कशिपु आफ्नो अज्ञानताप्रति पश्चाताप गर्दै आत्माको अमरता देख्दछन् र छोरा प्रह्लादलाई विष्णुसँग माफी मागिदे भन्दै मर्दछन् -

“मेरो अमर आत्मा तँ -सत्य प्रह्लाद, हा, क्षमा

मलाई मागिदे तेरा ती विष्णुसित - बाँच-मरौँ ।” (५:३, पृ.१५७)

प्रह्लादमा भक्तप्रह्लादलाई विष्णुको अवतारका रूपमा चित्रण गरिएको छ । हिरण्यकशिपुको मरणपछि ब्रह्मा प्रह्लादलाई तिमि नै विष्णुका अवतार हौ; त्यसैले अब तिमिले नै गाई, बाह्मण र वेदको रक्षा गर्नुपर्दछ भन्दछन् -

“विष्णुका अवतार हौ, तिम्रो गुण वसुन्धरा

कहिल्यै बिसने छैन गो, गो ब्राह्मण वेदको

रक्षाले आर्यको धर्म बचाऊ, आर्य संस्कृति

चलाई शान्ति फैलाऊ (५:२, १५७) ।

श्रीमद्भागवद् गीता दोस्रो अध्यायको १९ देखि २६ औँ श्लोकसम्म आत्मा र शरीरको अन्तरलाई केलाउँदै आत्माको अमरता र शरीरको नश्वरतालाई प्रष्ट्याइएको छ । यहाँ आत्मालाई अजर, अमर, अविनाशी तत्त्वका रूपमा, क्षणक्षणमा शरीर बदल्ने तत्त्वका रूपमा, अजन्मा, नित्य, सर्वव्यापी, शाश्वत र पुरातन तत्त्वको रूपमा, अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य, अशोष्य, अव्यय, अदृश्य, अचिन्त्य (अकल्पनीय) तत्त्वको रूपमा चिनाइएको छ । यसैगरी

आत्मालाई परमभगवान्, परमधाम, परमपवित्र, परमसत्य मानिएको छ । सम्पूर्ण जीवलाई आफैँमा समाहित गर्ने र नियन्त्रण गर्ने भएकाले आत्मालाई नियन्ता पनि भनिएको छ ।

प्रह्लाद नाटकको तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा प्रह्लादका कारण हामी सबै मछौं भन्ने दैत्य छात्रहरूका गुरु शण्डामर्कको भनाइमा हिरण्यकशिपु आफू नमर्ने बताउँछन् । त्यहीँसँगै रहेका प्रह्लाद आत्मा अमर हुने र यो देह पनि पञ्चतत्त्वमा मिल्ने भएकाले कसैको मृत्यु नहुने बताउँछन् । उनी मृत्यु भनेको आत्मा, देह, कीर्ति, कर्म आदिको वियोग मात्र हो भन्दछन्-

न आत्मा कहिल्यै मर्छ, न ता यो देह मर्दछ ;
न ता कीर्ति कुनै मर्छ, न ता यो कर्म मर्दछ,
परन्तु सब छुट्टिन्छन् मृत्यु नै त्यो वियोग हो ;
आत्मामा वासना बस्छ देह, कीर्ति र कर्मको
तत्त्वमा तत्त्व मिल्दछन् यो देहका, कीर्ति कर्म यी
स्मृति बाँच्छन्, किन्तु त्यो वियोग छ निश्चय;
आत्मा अमृतकर्ता हो, अरू अमृत कर्म हुन्
परिवर्तन आत्माको हुँदैन; अरू घुम्दछन्
त्यसैले भन्दछन् योगी आत्मा अमर नित्य छ,
यो जगत् सपना जस्तै असत्य र अनित्य छ । (३:१, ६९-७०)

यसरी समका पौराणिक नाटक **ध्रुव** र **प्रह्लाद**मा आत्माको अमरताको भाव सघन रूपमा अभिव्यञ्जित भएको तथ्य सिद्ध भएको छ ।

२.५.४ अदाह्य, अच्छेद्य, अशोष्य, अव्यय तत्त्वका रूपमा आत्मा

गीता दोस्रो अध्यायको २३ औँ श्लोकमा आत्मालाई शस्त्रले काट्न नसक्ने, आगाले जलाउन नसक्ने, पानीले भिजाउन नसक्ने, हावाले सुकाउन नसक्ने नित्यवस्तुको रूपमा बताइएको छ । **प्रह्लाद**मा हलाहल विषको धुपले विष्णुको सृष्टिलाई ध्वस्त पार्छु भनी तमसेका हिरण्यकशिपुलाई ब्रह्मा तिमिले नचाहीकन तिमि मर्दैनौ; तिमि प्रत्येकभन्दा बलवान् छौ भनी रोक्दछन् । कशिपु ब्रह्मालाई फेरि शस्त्रअस्त्रले छाला छेडेरे, काटेरे, पोलेरे, पानीमा

डुबाएर, वायुमा निसास्याएर कुनै पनि किसिमले कसैले मलाई मार्न सकदैनन् त भनी ब्रह्मालाई सोध्दछन् -

“शस्त्रअस्त्रले

छाला छेडेरे, काटेरे, पोली सर्वाङ्ग अग्नि

पानीले सास रोकेरे डुबाएर, निसासिने

गरेरे वायुले मार्न सकतैनन् के मलाई? (१:३, २५)

आत्मालाई आगाले जलाउन नसक्ने, हावाले सुकाउन नसक्ने, पानीले भिजाउन नसक्ने, हतियारले काट्न पनि नसक्ने र आत्मा अविनाशी रहने गीता दर्शन प्रह्लादमा व्यक्त भएको छ । प्रह्लादलाई आगोमा हालेर जलाउने तयारी भएको भन्ने दैत्य छात्र रौमकको अभिव्यक्तिको जवाफमा अर्का छात्र तमुल आत्माको अजरता, अमरता र नित्यताप्रति स्पष्ट पार्दै प्रह्लादलाई आगामा हालेर जलाए पनि प्रह्लाद सधैं बाँचिरहने कुरा बताउँछन् -

“जुन ठाउँमा लुक्न सक्थे त्यहाँ त लुकेकै छन्- हाम्रो आत्माको गुफामा जहाँ न जलाउने आगाको लफ्को पस्न सक्छ न उडाउने हावाको वेग, न बगाउने पानीको छाल, न काट्ने दैत्यहरूको हतियार, यहीं बाँचिरहून् !” (५:१, १२७) ।

यसरी आत्मा अदाह्य, अच्छेद्य, अशोष्य, अव्यय हुन्छ भन्ने वेदान्त दर्शन समका पौराणिक नाटकमा पनि अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।

२.५.५ आत्माको अद्वैतता

ब्रह्म दुई होइन एकै हो भन्ने दर्शन नै अद्वैतदर्शन हो । जगत्, जीवलगायत यस ब्रह्माण्डका सबै चिज ब्रह्म नै हुन् भन्ने कुरा नारद ध्रुव नाटकमा ध्रुवलाई बताउँछन् । नारायण पद त्यही नै हो जहाँ मानसिक दुर्भावहरू पखालिएर द्वैतभाव वा द्वन्द्व समाप्त हुन्छ । अनि हरि नै जगत् हो र जगत् नै हरि हो “नारायण सबैमा छन् छन् नारायणमा सबै” (२/३, ३१) भन्ने अद्वैत भावको उदय हुन्छ । यही मानसिक एवम् बाह्य जगत्संगको द्वन्द्वको समाप्ति र समदर्शी विवेकको स्थापनालाई वेदान्त दर्शनले मोक्ष मानेको छ । नारदबाट ब्रह्मविद्या पाइसकेपछि ध्रुव निश्चिन्त बन्दै अब आफूले नारायण दर्शन पाउने कुरामा ढुक्क हुन्छन् । उनी अब आफूले नारायण लाई चिन्ने आँखा (प्रज्ञानेत्र) पाएकाले अब आफूलाई ब्रह्मको आरधना गर्ने विधि पनि सिकाउन नारदसँग अनुरोध गर्दछन् । उनी शिक्षा

पाएकाले दीक्षा पनि पाउन अनुरोध गर्दछन्- “आँखा, आँखा यहाँ पाएँ अब नाथ म पाउँछु/चिन्हाइ बक्सियोस् विन्ती गोरेटो हरिभक्तिको” (२:३, ३२) ।

अद्वैतवेदान्तका अनुसार ब्रह्म एकमात्र सत्य हो । पारमार्थिक सत्ता एक मात्र स्थायी सत्ता हो । यो जगत् व्यावहारिक सत्ता हो । त्यसैले यो व्यवहार कालमा मात्र सत्य लाग्छ । मायामा रहेको आवरण शक्तिले स्वप्रकाश ब्रह्मलाई पनि नजानिएको बनाइदिन्छ भने विक्षेप शक्तिले ब्रह्ममा नरहेको जगत्को प्रतीति गराइदिन्छ । मायाले ब्रह्ममा पर्दा हालिदिनाले नै सच्चिदानन्द ब्रह्म सुखदुःखात्मक जगत्का रूपमा प्रतीति भइरहेको छ । ब्रह्मलाई मायाले ढाकिदिनाले जगत्को अस्तित्वको भ्रम परेको हो । वास्तवमा यो जगत् ब्रह्म नै हो भन्ने अद्वैत वेदान्तको मत रहेको छ । ध्रुव नाटकमा ब्रह्मज्ञान पाएर फर्किएका ध्रुवलाई विगतका कुरा अब विस “जसरी दुई गनिसकेपछि एकलाई विसिन्छ” (२:१, पृ. ५१) भन्ने रानी सुरुचिको भनाइलाई खण्डन गर्दै दुईको कारण एकै हो अर्थात् यो दृश्ववान जगत् र जीवको कारण त्यही एकै ब्रह्म हो भन्ने कुरा ध्रुव यसरी बताउँछन्- “‘एक’ कहिल्यै विसिदैन किन भने दुईभित्र एक छ, (३:३, ५२)” ।

जन्म, मरण र पुनर्जन्मका मान्छेका देहका आमाबाबु अनेक हुन्छन् तर आत्माको बाबु सबैका एकै परमब्रह्म हुन् भन्ने वेदान्त दर्शनको शिक्षा दिदै नारद ध्रुवलाई आत्म चिन्तन गर्न प्रेरित गर्दछन् –

कति जन्म लियौ, तिम्रा बाबु आमा भए कति,
नासिने कुनचाहिँ हो, एक नास रहयो कुन ?
सब माथि दया गर्ने सबका सब जन्मका
आत्माका एउटै बाबु ती नारायण मात्र हुन् । (२:३, ३४)

यो जगत्मा जसलाई तिम्री मेरो माता, मेरा पिता, मेरो भाइ, मेरो छोरो, मेरो मित्र र स्वजन भन्दछौ ती त तिम्रा कोही पनि होइनन् । यी त घाम छउन्जेलका छायाँ मात्र हुन्; क्षणिक हुन् । तिम्रो आफ्नो भनेको त ‘म’ (आत्मा) मात्र हो । त्यसैले ती क्षणिक वस्तुलाई आफ्नो भनेर नरोऊ भनी नारद ध्रुवलाई आत्मज्ञान यसरी दिन्छन्-

त्यहाँ माता, पिता, भ्राता, पुत्र, मित्र, कलत्र छन् ,
ती कोही होइनन् तेरा, तेरा एक म मात्र हुँ !

ती छायाँ सपनाका हुन; नतसी, नडरा, नरो,
छायाँलाई नगर माया; तेरो जो हो म मात्र हुँ । (२:३, ३५)

अद्वैत वेदान्त दर्शनमा परमात्माबाट छुट्टिएर आत्मा जीवको शरीरमा रहने कुरा गरिएको छ । जसरी घटाकास घडा फुटेपछि महाकाशमा मिल्दछ, त्यस्तै गरी जीवात्मा पनि परमात्मकै अंश भएकाले देहको अवसान पछि परमात्मामा नै मिल्ने कुरा गरिएको छ । यही आत्मज्ञानद्वारा ध्रुव नाटकमा ब्रह्मज्ञानी नारद राजा उत्तानपादलाई कर्तव्याकर्तव्यको ज्ञान दिन्छन् ।

सम्पूर्ण जीव, जगत्, ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, वैकुण्ठ, ज्ञान, सुख, शान्ति, ऐश्वर्यका कारण एकमात्र परब्रह्म परमात्मा भएको कुरा उपनिषद्हरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । ध्रुव नाटकमा नारद ध्रुवलाई ब्रह्मको यथार्थ स्वरूप, शक्ति र सत्ताको महिमा र ज्ञान यसरी गराउँछन् -

पितामहका पिता
वैकुण्ठका वैकुण्ठ, ईश्वरका परमेश्वर, श्रीपति सूर्यका
वत्ती, गणेशका विघ्नविनाशक, बृहस्पतिका गुरु, सरस्वतिका ज्ञान,
इन्द्रका राजा, यमका काल, वरुणका जलनिधि,
कुबेरका साहू, अग्निका दहन, जलका जीवन,
वायुका रथ, पृथ्वीका आधार, आकाशका अनन्त,
चन्द्रमाका मोहनी मूर्ति, नक्षत्रका लगाम, अश्विनीकुमारका
वैद्य, नरका नारायण (३:१, ३८-३९) ।

सागरबाट वाफ भई उठेर वर्षा बनी विभिन्न नामधारी खोला, खोल्सा, खहरे, नदी बनी पानी पुनः सागरमा नै गएर मिल्ने जस्तै, घटाकाश घडा फुटेपछि महाकाशमा एकाकार भए जस्तै जीवात्मा पनि परमात्मकै अंश भएकाले देहको अवसानपछि जीवात्मा परमात्मामा नै मिल्ने कुरा वेदान्त दर्शनमा पाइन्छ । यही ज्ञानद्वारा ध्रुव नाटकमा ब्रह्मज्ञानी नारद राजा उत्तानपादलाई कर्तव्याकर्तव्यको बोध गराउँछन्-

जब आफ्ना सबै चीज देहका जति मर्दछन्
एउटा देहको टुक्राबाट पुत्र पलाउँछ

आफू जस्तै त्यसैले त्यो नित्य जीवित राख्छ ।
प्यारो नाम उहीवेला आत्मा चाहि फुका भई
मिल्छ त्यो परमात्मामा जसबाट फुटी अधि
आएको हो कि त्यो अर्कै तनुमा पशुपक्षीको (३:२, ४४) ।

प्राण, भूमा, आनन्दमय, आकाश, ज्योति, अक्षर, प्रणव, अभय जस्ता परब्रह्म परमात्माका वाचक शब्दहरू अनेक छन् । सृष्टिका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने क्रममा ध्रुवमा ज्योति शब्दको प्रयोग नारदले गरेका छन् । वास्तवमा ब्रह्म एक मात्र पवित्र ज्योति हो । त्यस पवित्र ज्योतिमा अन्तर्निहित मायाको आवरण र विक्षेप शक्तिले ब्रह्मको अनेक रूपको प्रतीति गराइदिएका हुन् । वास्तवमा ब्रह्म एक मात्र छ । यो जगत्का अनेक रूप ब्रह्ममा मायाको प्रभावका कारण उत्पन्न तरङ्ग मात्र हुन् भन्ने अद्वैत वेदान्तको मत रहेको छ । स्वप्रकाश रहेकोले ब्रह्मलाई ज्योति पनि भनिने र यही स्वप्रकाश रहेको एकै ब्रह्मतत्त्वबाट यो नानारूप जगत्को सृष्टि भएको संकेत ध्रुवमा नारद ध्रुवलाई यसरी गर्दछन्- “ज्योति-पवित्र ज्योति त्यही एक मात्र हो/ उही फुटेर छरिँदा पो यतिका ब्रह्माण्ड बने” (२:३, ३३) ।

त्यसैगरी परमात्मा र उहाँका शक्ति (जीवात्मा) अभिन्न भएपनि तिनको विषयमा अलग अलग वर्णन गरिन्छ । यसरी वेदान्त शास्त्रहरूमा ब्रह्मलाई अद्वैत बताइएको छ । **प्रह्लाद** नाटकमा पनि परमात्मा एक मात्र भएको दुई नभएको बताइएको छ ।

उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, गीता आदि वेदान्त शास्त्रहरूमा अद्वैत ब्रह्मतत्त्वको सिद्धि गरिएको छ । द्वैताभावलाई अज्ञान र बन्धनको कारण मानिएको छ र अद्वैतको ज्ञान नै मोक्ष भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रकाश र सूर्य जस्तै परमात्मा र उहाँको प्रकृतिमा परस्पर भेद नभए पनि यिनमा भेद भएको मानिन्छ । जसरी प्रकाश र त्यसको स्रोत सूर्य वास्तवमा दुवै तेजतत्त्व भएकाले अभिन्न हुन् तर पनि दुबैलाई अलग-अलग बताइन्छ । **प्रह्लाद**मा पनि यही अद्वैतताको भाव स्पष्ट रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ -

“एक एक हो, ज्ञान यो मिल्यो
जीवनीभर जस्तै जाने, त्यो दुई होइन-
तीन होइन -? यो मैले जाने संसारमा हरि
एक हुन, सत्य हो एक उनको ज्ञान एक हो,

अगाडि एकको शून्य-अज्ञान र असत्य हो

पछाडि एकको शून्य जति जोड्यो अनन्त त्यो” (२:३, ५५) ।

“गन् छोड सबै अड्क यस्ता विज्ञानका तिमी

ज्ञानको एउटै अड्क एउटै सत्यता पढ (२:३, ५५)

यसरी अज्ञानवश हामीलाई नानारूपात्मक जगत्को भान भएपनि ज्ञातकालमा यी सबै एकै ब्रह्म भएको तत्त्व बोध हुने भावको अभिव्यञ्जना समका पौराणिक नाटकमा भएको पाइन्छ ।

२.५ निष्कर्ष

श्रीमद्भागवद्महापुराणबाट विषयवस्तु साभार गरी रचना गरिएको ध्रुव पौराणिक नाटक भएकाले पौराणिकशास्त्रहरूमा जस्तै ध्रुवमा पनि अध्यात्मचिन्तनका भावहरू व्यक्त भएको पाइन्छ । सांसारिक भौतिक वस्तुहरूलाई असत्य र अनित्य सावित गर्दै आत्मा मात्र सत्य र नित्य भएको भाव ध्रुवमा व्यक्त भएको छ । परब्रह्म परमात्मा नारायण एक रहेका र यी सारा ब्रह्माण्ड, तारा, नक्षत्र, जीव, जीवात्मा, जगत् शक्ति, ज्ञान आदि सबैका अधिपति उनै एकमात्र नारायण रहेका भाव यस नाटकमा अभिव्यञ्जित भएको छ । जसरी आँखा, नाक, कान आदि अङ्ग शरीर भिन्न भएर पनि यिनको शरीरभन्दा भिन्न अस्तित्व नहरे जस्तै यस ब्रह्माण्डलगायत यहाँका सम्पूर्ण चिजवस्तु परमात्माभन्दा अलग नभएको विचार प्रस्तुत नाटकमा व्यक्त भएको छ ।

आत्माज्ञानका लागि बालक ध्रुवमा सांसारिक वस्तुप्रति वितृष्ण पैदा भएको, उसले आमा सुनीतिबाट नारायणको महिमा सुनेको, ब्रह्मज्ञानी नारदबाट ब्रह्मविद्या र योगविद्या प्राप्त गरी भक्ति र साधनाद्वारा आत्मा साक्षात्कार गरेको घटनाहरू नाटकमा प्रस्तुत गरिएका छ । काम, क्रोध, लोभ, मोह, भय जस्ता असत् वृत्तिहरू सबैलाई जितेर सत्यज्ञानप्रति अटल आस्था राख्दै सत्यको मार्गमा अगाडि बढेका ध्रुव नारदले लिइएका परीक्षाहरूमा उत्तीर्ण हुन्छन् । ब्रह्मविद्याका लागि योग्य ठहरिएपछि नारदबाट ब्रह्मविद्या र योगविद्या जस्ता साधन प्राप्त गरेका ध्रुव तिनै साधनको उचित उपयोग गरी भक्ति र योग साधनाद्वारा नारायणलाई प्राप्त गर्दछन्; आत्मसाक्षतकार गर्दछन् ।

यसरी भौतिक र अध्यात्म, सत् र असत्, ज्ञान र अज्ञान विच चलेको लामो द्वन्द्वमा अज्ञान, असत् र भौतिकतालाई सत्यज्ञान अध्यात्मले पराजित गरेकाले ध्रुव नाटक आत्मा चिन्तनका दृष्टिले उत्कृष्ट र अब्बल नाटक रहेको पुष्टि हुन्छ । पौराणिक विषयवस्तु, ध्रुव, नारद, ब्रह्मा, विष्णु जस्ता आदर्शवादी चरित्र, उपयुक्त परिवेश, दर्शनसम्बन्ध भाषिक पद तथा पदावलीहरूको प्रयोग, तार्किक शैली र नाटकमा सिञ्चित विचार तत्त्वले ध्रुव नाटकमा आत्मचिन्तनको भावलाई परिपुष्ट तुल्याएको कुरा नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट प्रमाणित भएको छ ।

श्रीमद्भागवद् सप्तमस्कन्धमा वर्णन गरिएको कथाको आधारमा लेखिएको प्रह्लाद पौराणिक विषयवस्तु भएको नाटक हो । विषयवस्तुका स्रोतका दृष्टिले पनि यसमा वेदान्त दर्शनको प्रभाव परेको प्रतित हुन्छ । नाटकको नामकरण गरिएको पद प्रह्लादले वहन गरेको अर्थले पनि यसलाई वेदान्त दर्शनको नजिक ल्याएको छ । नाटकमा प्रयोग गरिएका प्रह्लाद, नारद, ब्रह्मा, ब्राह्मणदेव जस्ता पौराणिक तथा आदर्शवादी चरित्रहरूले नाटकमा निर्वाह गरेका भूमिकाले प्रह्लादलाई वेदान्त दर्शनको आत्मचिन्तनका दृष्टिले उच्च कोटिको नाटक तुल्याएको पाइन्छ । यसैगरी नाटकीय परिवेश र संवादले पनि नाटकलाई वेदान्त दर्शनको आत्मचिन्तनका दृष्टिले उपयुक्त छ भन्ने आधारहरू प्रदान गरेका छन् । नाटकमा प्रयोग भएका वेदान्त दर्शन सम्बन्ध पद, पदावली, वाक्य, सूक्ति आदिले पनि प्रह्लाद नाटक आत्म चिन्तनले ओतप्रोत रहेको देखिन्छ ।

सवैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको नाटकमा सिञ्चित विचार पक्ष हो । यस सम्बन्धमा नाटककार बालकृष्ण समले प्रह्लाद नाटकको प्रस्तावनामा यस नाटकको दर्शन भारतीय भएको र यो नेपालको वैदिक दर्शनमा आधारित रहेको भनी स्वयम्ले बताएका छन् । प्रस्तुत नाटकको मूल वैचारिक पक्ष भनेको आत्मचिन्तन नै हो । समस्त जगत्, जीव, जीवात्मा, चन्द्र, सूर्य, तारा, नक्षत्र, ज्ञान, बुद्धि, शक्ति सबैका आदिस्रोत उनै अद्वैत परब्रह्म परमात्मा भएकाले उनैको भक्ति र स्तुति गरी आत्मसाक्षत्कार गर्नुपर्ने भाव यहाँ अभिव्यञ्जित भएको छ । परमात्माको सत्यता, नित्यता, अमरता, सर्वव्यापकता, सर्वोपरिता र अद्वैततालाई अनेकौ तर्क र तथ्यहरूद्वारा सिद्ध गरिएको छ । प्रह्लाद नाटकका विज्ञानवादी चरित्रहरूमा पनि सुषुप्त अवस्थामा अध्यात्मको बीज रूप रहको देखाई त्यस बीज रूपलाई उमारी फूलाउने र फलाउनेसम्मको परिवेशको सृजना यहाँ गरिएको छ । यहाँ ज्ञानविज्ञानको हात जोड्नु

पर्दछ कर्ममा भनेपनि विज्ञानलाई ज्ञानमा मिलाउने कार्य भएको छ अर्थात् ज्ञानको सत्ताको स्थापना गरिएको छ । यहाँ आत्मिक ज्ञानको विजय र भौतिक ज्ञानको पराजय गराइएको छ । विज्ञानीहरूलाई पनि अध्यात्मको उज्यालामा ल्याइएको छ । आत्मचिन्तनको माध्यमबाट मोक्षप्राप्ति सम्भव भएको छ । प्रह्लादलाई जीवन मुक्ति मिलेको छ । आत्मचिन्तनलाई मोक्षप्राप्तिको मार्गको रूपमा उपयोग गरिएको छ । ज्ञानको सञ्चार र विजय गराईएकाले यो आत्मचिन्तनका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको छ । यसरी आत्माको सत्यता, नित्यता, सर्वव्यापकता, सर्वोच्चता, अमरता, अद्वैततालाई सिद्ध गर्ने वेदान्तसम्मत विचारहरू ध्रुव र प्रह्लाद नाटकका पात्र, तिनका संवाद, मनोवादमा सशक्त रूपमा अभिव्यञ्जित भएकाले ध्रुव प्रह्लाद दुबै नाटक आत्मचिन्तनका भावहरू सघन रूपमा अभिव्यक्त भएका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा जगत्चिन्तन

३.१ विषयपरिचय

वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ र व्याख्यानशास्त्रहरूमा जगत्का सम्बन्धमा गरिएका विचार विमर्शहरूलाई जगत्चिन्तन भनिन्छ । वेदान्त दर्शन अनुसार जगत् भनेको पनि ब्रह्म नै हो । त्रिकालबाधित हुने हुनाले जगत्लाई असत्य र अनित्य मानिन्छ । बालकृष्ण समद्वारा रचित ध्रुव र प्रह्लाद पौराणिक विषयवस्तु भएका नाटक हुन् । यी नाटकमा वेदान्त दर्शनका जगत्सम्बन्धी गहन दार्शनिक चिन्तनहरू अभिव्यञ्जित भएका छन् । यस क्रममा प्रथमतः वेद, ब्राह्मण, आरण्यक जस्ता शास्त्रहरूमा तथा उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र गीताजस्ता वेदान्तहरूमा वर्णित जगत्सम्बन्धी चिन्तनको सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि समका पौराणिक नाटक ध्रुव र प्रह्लादबाट छनौट गरी लिइएका नमुना साक्ष्यहरूलाई वेदान्त दर्शनका जगत्सम्बन्धी चिन्तनका दृष्टिले विवेचना गरी विवेच्य नाटकहरूमा अभिव्यञ्जित जगत्सम्बन्धी चिन्तनको निरूपण गरिएको छ ।

३.२ वेदान्त दर्शनमा जगत्चिन्तन

वेदान्त दर्शनका चिन्तनका विभिन्न विषयहरू मध्ये जगत्सम्बन्धी चिन्तन पनि एक महत्वपूर्ण विषय हो । वैदिक वाङ्मय र सूत्रग्रन्थहरूमा जगत्का सम्बन्धमा विषद् चिन्तनमनन भएका छन् । अक्षरब्रह्म तत्त्वबाट नै जगत्को सृष्टि भएको र त्यसमौ जगत् व्यवस्थित रूपमा संचालन भएको छ । (वृ.उ., ३/८/९) । जसरी समुद्रमा मिसिएपछि नदीहरूको नाम र रूप समाप्त हुन्छ, त्यस्तै सम्पूर्ण नाम रूप जगत् पुरुष (ब्रह्म) मा एकीकृत हुन्छ (प्रश्नो., ६/५), यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्ममै आश्रित छ, भन्ने कुरा प्रश्नोपनिषद्मा उल्लेख गरिएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा सृष्टिप्रक्रियाको वर्णन गर्ने क्रममा अक्षरब्रह्मलाई नै जगत्को कारण मानिएको छ । जसरी माकुरा आफैबाट रेसा उत्पन्न गरेर जाल बुन्दछ र ती रेसाहरू फेरि आफैँ निल्दछ, जसरी पृथ्वीमा घाँसहरू उत्पन्न हुन्छन्, जसरी जिवित मानिसका शरीरमा रौँहरू उत्पन्न हुन्छन् त्यसैगरी अक्षरबाट यो विश्वको उत्पत्ति हुन्छ (मुण्ड., १/१/७) । सृष्टि प्रकृत्याकै वर्णन गर्दै अर्को ठाउँमा भनिएको छ – अक्षरब्रह्मबाटै प्राण, मन, इन्द्रिय, आकाश, वायु, तेज, जल र सम्पूर्ण संसारलाई धारण गर्ने

पृथ्वीको उत्पत्ति हुन्छ (मुण्ड. २/१/३) । ब्रह्मको अद्वैतता र सर्वव्यापकतालाई स्पष्ट पार्दै मुण्डकोपनिषद्मा भनिएको छ- “अगाडिपछाडि, दायाँबायाँ, तलमाथि, सबैतिर ब्रह्मनै छ त्यसैले यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म नै हो” (मुण्ड, .२/२/१२) । ब्रह्मको सर्वव्यापकतालाई स्पष्ट पार्दै आत्मा नै ब्रह्म हो भन्ने कुरा माण्डुक्योपनिषद्मा बताइएको छ । “यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्म नै हो, यो आत्मा पनि ब्रह्म हो” (माण्डु., २) । ऐतरेयोपनिषद्मा पनि जगत्को कारण आत्मालाई नै मानिएको छ । आरम्भमा एउटै आत्माभन्दा बाहेक केही पनि थिएन । त्यही आत्माले अब मैले संसारको सृष्टि गर्नुपर्छ भन्ने सोच्यो । त्यसपछि आत्माले संसारको सृष्टि गर्‍यो (ऐत., १/१/३) । यसरी ऐतरेय उपनिषद्मा जगत्को उत्पत्ति र स्थितिको कारण आत्मालाई मानिएको छ । बृहदारण्यकोपनिषद्को महावाक्य “अहं ब्रह्मास्मि” (बृ., १/४/१०) ले ब्रह्म बाहेक यहाँ अन्य कुनै वस्तुको अस्तित्व नरहेको र जगत् पनि ब्रह्म नै भएको स्पष्ट भएको छ । आत्माको दर्शन, श्रवण र ज्ञानद्वारा सम्पूर्ण जगत्को ज्ञान हुन्छ (बृ.उ.२/४/५) । आत्मा वा ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को कारण हो भन्ने यो आत्माकारणवादको सिद्धान्त वेदान्त दर्शनको आधारभूत सिद्धान्त हो (गिरी, २०५५ : ११३) । छान्दोग्योपनिषद्मा जसरी एउटा माटाको डल्लोलाई यो चिज माटो हो भन्ने जानेपछि माटोबाट बनेका सबै पदार्थहरू माटो नै हुन् भन्ने जानिन्छ त्यस्तै यो जगत् पनि ब्रह्मको नै विकार हो भनिएको छ । अक्षर (अविनाशी) ब्रह्मतत्त्वबाट नै जगत्को सृष्टि भएको र त्यसमै जगत् व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित भएको छ (बृ.उ, ३/८/९) भनी बृहदारण्योपनिषद्मा बताइएको छ ।

ब्रह्मसूत्रमा बादरायण (व्यास) ले उपनिषद्मा प्रतिपादित अद्वैतवाद सिद्धान्तलाई अझ व्यवस्थित र स्पष्ट पारेका छन् । यो प्रत्यक्ष देखिएको जुन जडचेतनात्मक जगत् छ, यसको निमित्त र उपदान कारण परब्रह्म मात्र हुनुहुन्छ (ब्र .सू. १/१/२) । परब्रह्म परमात्माले आफ्ना दुवै (परा अर्थात् चेतन र अपरा अर्थात् जड) प्रकृतिहरूलाई लिएर सृष्टिको समयमा जगत्को रचना गर्नुहुन्छ र प्रलयका समयमा यी दुवै प्रकृतिलाई आफैँमा विलिन गराउनुहुन्छ (ब.सू. १/४/८ – १० र २/१/१७) भनिएको छ । ब्रह्मसूत्रको दोस्रो सूत्रमा ब्रह्म बारे प्रष्ट पारिएको छ – “ब्रह्म त्यो हो जसबाट जगत्को उत्पत्ति हुन्छ र जसमा जगत्को स्थिती एवं लय हुन्छ” (ब्र.सू., १/१/२) साङ्ख्यदर्शनमा वर्णित प्रकृति र पुरुष वास्तविक सत्य नभएर ती दुवै कुनै न कुनै वास्तविक सत्य वस्तुका परिवर्तित रूप हुन । त्यो सत्य वस्तु ब्रह्म हो र सम्पूर्ण विश्वको कारण ब्रह्म नै हो (ब्र.सू.,

२/१/५,१/२/१) । ब्रह्म र जगत् परस्पर भिन्न होइनन्, एकै हुन, (ब्र.सू.,२/१/१४) ब्रह्मसूत्रमा मायाद्वारा प्रभावित ब्रह्मलाई ईश्वर मानिएको छ र त्यही ईश्वरबाट जगत्को सृष्टि भएको मानिएको छ। निराकार र निगुण परब्रह्मबाट जगत्को सृष्टि सम्भव नभएकाले मायाद्वारा प्रभावित परब्रह्म (ईश्वर) द्वारा यो जगत्को सृष्टि भएको कुरा ब्रह्मसूत्रमा बताइएको छ । शङ्कराचार्यका अनुसार ब्रह्म एक मात्र सत्य वस्तु हो; जगत् मिथ्या हो । ब्रह्म एक हो, दुई होइन । मायाले गर्दा ब्रह्ममा जगत्को भान पर्न गएको हो ।

गीता (१४/३,४) मा ब्रह्मलाई सर्वोच्च सत्ता एवं जगत्को कारण मानिएको छ । सम्पूर्ण जगत् त्यही ब्रह्मद्वारा ढाकिएको छ (गी. १३/१३,१५) । ब्रह्म सबैको हृदयमा रहेको छ (गी., १३/१७) । गीतामा पनि ब्रह्मसूत्रमा भैं आत्मा र परमात्मालाई एकै मानिएको छ । गीतामा मायाले युक्त ब्रह्मलाई ईश्वर भनिएको छ । ब्रह्मले नै जगत्को सृष्टि गर्छ र प्रलय कालमा यो सम्पूर्ण जगत् ब्रह्ममा नै लीन हुन्छ भनिएको छ । गीता (१५/१) मा यो भौतिक जगत्लाई आध्यात्मिक जगत्को प्रतिबिम्ब मानिएको छ । प्रतिबिम्बमा अनियमित वस्तुको आकृति उल्टो देखिने र जगत् पनि अनियमित भएकाले यो भौतिक जगत् पनि पोखरीको पानीमा माथि जरा र काण्ड देखिने वृक्षको प्रतिबिम्बको रूपमा देखिएको तर्क यहाँ गरिएको छ ।

अद्वैत वेदान्त दर्शनमा जगत्लाई मिथ्या बताइएको छ । जुन पदार्थ भूत, वर्तमान र भविष्य तिनै कालमा बाधित हुन्छ, त्यो मिथ्या हो । जगत् पनि तीन कालमा नै बाधिन हुने भएकोले अद्वैत वेदान्त दर्शनले जगत्लाई मिथ्या मानेको हो । शङ्कराचार्यले सत्तात्रैविध्यको चर्चा गर्दै कहिल्यै नाश वा बाधित नहुने सत्तालाई पारमार्थिक सत्ता भनेका छन् । जसअनुसार उनले ब्रह्मको सत्तालाई पारमार्थिक सत्ता भनेका छन् । उनले व्यवहार कालमा मात्र सत्य हुने, त्यसको निरन्तरता र स्थायित्व नहुने सत्तालाई व्यावहारिक सत्ता भनेका छन् । जस अनुसार जगत्को सत्तालाई व्यावहारिक सत्ता मानेका छन् । यसैगरी प्रतीती कालमा आभास मात्र हुने क्षणिक वा स्वप्न जस्तो सत्तालाई प्रातिभाषिक सत्ता भनेका छन् । शङ्कराचार्यका अनुसार जागृत अवस्थामा अनुभव गरिने सत्ता व्यावहारिक सत्ता हो । यो सत्ता व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा मात्र सत्य हुन्छ तर पारमार्थिक दृष्टिले हेर्दा असत्य हुन्छ । यसरी जगत् भनेको पनि ब्रह्म नै हो । ब्रह्मभन्दा अलग होइन । ब्रह्ममा रहेको

माया शक्तिले ब्रह्मलाई छोपी ब्रह्मलाई जगत्का रूपमा चिनाई दिएको हो भन्ने अद्वैत वेदान्त चिन्तन पाइन्छ ।

शाङ्कर दर्शनमा जगत् ब्रह्मको विवर्त हो भनिएको छ । रामानुजदर्शनमा जगत्को उपादान र निमित्त कारण दुवै ईश्वर हुन् भनिएको छ । जसरी माकुराले आफ्नै पेटभित्र रहेको रेसा बुनेर जाल बनाउँछ त्यसैगरी ईश्वर आफैँ आफूलाई जीव र जगत्का रूपमा सृष्टि गर्छ । निम्बार्कदर्शनमा जगत् काल्पनिक नभै यथार्थ हो र यसको सृष्टि ईश्वरले गरेका हुन् भनिएको छ । माध्वाचार्यले विष्णुलक्ष्मी जगत्को कारण र प्रकृतिलाई उपादान कारण बताएका छन् । वल्लभाचार्यले ब्रह्ममा कुनै विकृति नआइकनै शुद्ध ब्रह्म नै जगत्का रूपमा देखा पर्छ र जगत् ब्रह्मको परिणाम हो भनेका छन् । यसरी जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र लयको कारण परमात्मा नै भएको र यो जगत् आत्मभिन्न नभएको भन्ने निष्कर्ष उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, गीता जस्ता वेदान्तमा पाइन्छ ।

३.३ समका नाटकमा जगत्चिन्तन

समका पौराणिक नाटकमा अभिव्यञ्जित जगत्सम्बन्धी चिन्तनहरूलाई निम्नानुसार/उपशीर्षकहरूको योजना गरी अध्ययन गरिएको छ :

३.३.१ जगत्को असत्यता, अनित्यता र क्षणिकता

वेदान्त दर्शनमा पारमार्थिक सत्तालाई अनन्त, अविनाशी, नित्य र सत्य मानिएको छ भने व्यवहारिक सत्तालाई अनित्य, असत्य र क्षणिक मानिएको छ । व्यवहारिक सत्ता केवल स्वप्नभैँ क्षणिक मात्र हुने कुरा बताइएको छ । त्यो व्यावहारिक सत्ता भनेको यही जगत्को सत्ता हो । जीव आफ्नो कर्मका कारणले यस जगत्मा जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मको चक्रमा घुमिरहन्छ । जबसम्म उसलाई आत्मज्ञान अर्थात् “म ब्रह्म नै हुँ” भन्ने ज्ञान हुँदैन तबसम्म ऊ अनेक शरीर फेर्दै विभिन्न कोखहरूबाट विभिन्न रूपमा जगत्मा जन्म लिइरहन्छ । यस क्रममा अजन्मा आत्मा मात्र एक समान रहन्छ । जीवले आफ्नो भौतिक शरीर बदलिरहन्छ भनिएको छ । ध्रुव नाटकमा एकथरी पात्रहरू काम, क्रोध, लोभ, मोह, र अहङ्कार जस्ता सांसारिक वासनात्मक व्यामोहले ढाकी विवेकशून्य भएका देखिन्छन् भने अर्का थरी पात्रहरू सांसारिक वस्तुप्रति वितृष्णा जगाई आत्मज्ञान र आत्मसुखको मार्गमा लागेका देखिन्छन् ।

यस नाटकमा आत्माको सत्यता र जगत्को असत्यताको पाठ आत्माज्ञानी नारद ध्रुवलाई यसरी सम्झाउँछन् - “कति जन्म लियौ, तिम्रा बाबु आमा भए कति/नासिने कुन चाहिँ हो, एकनास रह्यो कुन ?” (२:३, ३४)

भागवद्गीताको पन्ध्रौँ अध्यायको प्रथम श्लोकको सारअनुसार आध्यात्मिक जगत्को प्रतिविम्ब हो यो भौतिक जगत् । शाङ्कर वेदान्तमा जगत्लाई विवर्तवादको प्रतिस्थापन र यस जगत्का जीवहरूलाई छायाँ समान मानिएको छ । जसरी छायाँ अवास्तविक र क्षणिक हुन्छ त्यसैगरी यस जगत्का जीवहरू पनि क्षणिक र अवास्तविक हुन् भनिएको छ । यथार्थमा यो पञ्चतत्त्वले बनेको जीवको भौतिक शरीर नश्वर छ । यसमा स्थिरता हुँदैन । अतः शरीरको अन्तिम विन्दु पञ्चमहाभूत भए भैं विनाशशील जगत् पनि ब्रह्मभावमा विलिन हुन्छ । सत्य र नित्य एक ब्रह्मतत्त्व मात्र हो । त्यसैले आफन्तजन, दाजुभाइ, राज्य, चल सम्पत्ति भनेर मोह गर्नु अज्ञान हो । जोसँग यी क्षणिक र अवास्तविक हुन् भन्ने ज्ञान हुँदैन ऊ मात्र यस्ता वस्तु गुमाउँदा दुःखी हुन्छ । ज्ञातकालमा यो जगत् र यसका वस्तुहरू छायाँ जस्तै अनित्य छन् भन्ने बुझे पछि ऊ यसबाट निवृत्त रहन्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको निचोड रहेको छ । वेदान्तको जीव र जगत् विषयक यस किसिमको चिन्तन ध्रुव नाटकमा नारद ध्रुवलाई यसरी सम्झाउँछन्-

यहाँ माता, पिता, भ्रात, पुत्र, मित्र कलत्र छन्,
ती कोही होइन् तेरा, तेरा एक म मात्र हुँ !
ती छायाँ सपनाका हुन नतर्सी, नडरा नरो
छायाँलाई नगर माया; तेरो जो हो म मात्र हुँ । (२:३, ३५)

अद्वैत वेदान्त दर्शनमा “ब्रह्म सत्यम् जनन्मिथ्या” भनी ब्रह्ममात्र सत्य हो र बाँकी सबैकुरा असत्य हो भनिएको छ । शाङ्कराचार्यले “सत किम् ? कालत्रेऽपि तिष्ठतीति सत” भनेका छन् जस अनुसार जो तीनै काल (भूत, वर्तमान, र भविष्यत्) मा रहन्छ त्यो सत हो; सत्य हुन् । त्यसैले जगत्को सत्ता वर्तमानमा मात्र रहने, भूतमा नभएको र भविष्यतमा पनि नरहने भएकाले जगत्लाई यहाँ मिथ्या भनिएको हो । सृष्टि पूर्व पनि सत् ब्रह्म नै थियो (बृ.उ., ३/९/२८), अहिले पनि समस्त जगत् ईश्वरद्वारा व्याप्त छ (ई.उ., १/१), पछि पनि ब्रह्म मात्र हुनेछ । यस कारण ब्रह्म सत्य स्वरूप छ । वेदान्तमा जगत्लाई मिथ्या मान्नुमा जगत् अनिर्वचनीय हुनु हो । अद्वैत वेदान्तमा “अनिर्वचनीय मिथ्यात्वम्” भनेर मिथ्यात्वको

लक्षण गरिएको छ । अनिर्वचनीय भनेको सत्, असत् र सदसत् रूपभन्दा भिन्न हो भनेर बताइएको छ । कुनै पनि रूपमा जगत्को निर्वचन गर्न नसकिने भएकाले अद्वैत वेदान्तमा जगत्लाई मिथ्या बताइएको हो । जगत् न पहिला थियो न त पछि नै हुनेछ, अहिले देखिएको पनि असत्य नै हो । प्रह्लादमा आत्मालाई अमर र नित्य मानिएको छ, भने जगत्लाई सपना जस्तै क्षणभङ्गुर अर्थात् असत्य र अनित्य मानिएको छ ।

प्रह्लादमा प्रह्लादलाई खम्बामा बाँधेपछि हिरण्यकशिपु रिसाउँदै तेरो विष्णु कहाँ छ भनी सोध्दछन् । जवाफमा प्रह्लाद विष्णु नभएको कुनै ठाँउ नै छैन, यो मलाई बाँधेको डोरी पनि उनकै बाहुपाश हो र यो खम्बा पनि उनकै न्यानो काख हो भन्दछन् । त्यसपछि कशिपु तरवारले खम्बाको दुवैतिर बारबार हिकार्छन् । त्यसैबेला खम्बा ढली कशिपुलाई पेटमा किच्छ । त्यसपछि आत्मामा विश्वास नगर्ने हिरण्यकशिपु अब प्रह्लादलाई तेरो विष्णु देखें, मैले हारें र तैले जितिसु भनी मृत्युको मुखबाट पश्चाताप गर्छन् । सागरीले प्रह्लादको हात बाँधिएको डोरी फुकाएपछि हिरण्यकशिपुको टाउकोलाई काखमा राखेर प्रह्लाद बाबु कशिपुलाई यो संसार अनित्य छ भनी तत्त्वबोध गराउँछन् -“पिता, अनित्य संसार यो अनिर्वचनीय छ” (५:३, १५७) ।

प्रह्लादमा शण्ड र अमर्कको पाठशालामा विज्ञान पढाउन राखिएका कुमार प्रह्लाद विज्ञान पढ्नुको साटो दैत्य छात्रहरूलाई समेत नारायणको भक्तितर्फ प्रवृत्त गराउँछन् । यस कुराको सूचना पाएपछि हिरण्यकशिपु शण्डको घाँटी निमोठी तैले प्रह्लादलाई बिगारेको होस् भनी भ्रुपार्दछन् । शण्ड आफूले नभै कुनै देव विशेषले कुमारको कान फुकेको हुनुपर्छ भन्दछन् । उनी यस्तै हो भने एउटा आगाको झिल्काले सारा जंगल खाग गराए जस्तै कुमारले पनि सारा दैत्यकूल खाग गराउने कुरा कशिपुलाई बताउँछन् । शण्डको मुखबाट यस्तो वाणी सुन्ने बित्तिकै कशिपु आफू नमर्ने कुरा बताउँछन् । यता हिरण्यकशिपु र शण्डको वार्तालाप सुनिरहेका प्रह्लाद आत्मा कहिल्यै नमर्ने र यो देह पनि पञ्चतत्त्वमा गएर मिल्ने भएकाले कसैको मृत्यु नहुने कुरा गर्दछन् । आत्मा कहिल्यै परिवर्तन नहुने नित्य रहने बरू यो जगत् चाँहि सपना जस्तै क्षणभङ्गुर रहेको कुरा बताउँछन् -“त्यसैले भन्दछन् योगी ‘आत्मा अमर नित्य छ/ यो जगत् सपना जस्तै असत्य र अनित्य छ (३:१, ७०) ।

यसरी जगत् असत्य, अनित्य र क्षणिक भएको भाव समका पौराणिक नाटकमा व्यक्त भएका छन् ।

३.३.२ जगत्, जीव र आत्माको अभिन्नता

वेदान्त दर्शनमा जगत्को सृष्टिसम्बन्धी गहन चिन्तन र सम्यक चर्चा पाइन्छ । अद्वैत वेदान्तमा यस दुनियामा एक मात्र वस्तु सत्य र नित्य रहेको र त्यो तत्त्व आत्म भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ब्रह्ममा रहेको माया शक्तिले अद्वैत ब्रह्मलाई जगत्का रूपमा देखाइदिएको कुरा पनि वेदान्त दर्शनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । त्यसैले यस जगत्को कारण वा उत्पत्ति कर्ता एकै ब्रह्मतत्त्वलाई नै मानिएको छ । अज्ञानका कारण जीव, ब्रह्म र जगत्लाई भिन्न ठान्छ र ज्ञानकालमा ऊ आफूलाई एकोब्रह्म सम्झन्छ । ध्रुव नाटकमा नारद ध्रुवलाई तिमीले खोजेको नारायण पद त्यो हो जहाँ मानसिक दुर्भावहरू पखालिएर द्वैतभाव वा द्वन्द्व समाप्त हुन्छ अनि हरि नै जगत् हो र जगत् नै हरि हो- “नारायण सबैमा छन् छन् नारायण सबै” (२:३, ३१) भन्ने अद्वैत भाव सञ्चार हुने शिक्षा दिन्छन् । नारदको प्रस्तुत कथन त्यही जगत् र आत्मको अभिन्नता वा अद्वैतताको दृष्टान्त हो ।

प्रह्लाद नाटकमा जगत्को उत्पत्ति, अवस्थिति र यसको वास्तविकताको बारेमा नाटकीय चरित्रहरू नारद, ब्रह्मा, प्रह्लादका संवादमा गहन चिन्तनहरू अभिव्यक्त भएका छन् । जगत्को सृष्टि र अवस्थितिका बारेमा नारद र ब्रह्माबीच संवाद भएको छ- “सदानन्द ! संसार विकसित हुने जगत् केमा छ ?” (३:४, ९०) भन्ने नारदको सवालमा ब्रह्मा “भूर्भुवः स्वः- सच्चिदानन्द- प्रकृति, आत्मा, परमात्मा यिनको समीचीनतामा ! ज्वारभाटाको समीचीनतामा ! अस्तु” (३:४, ९०) भनी जवाफ दिन्छन् । यसरी जगत्को सृष्टि र अवस्थिति दुवै परमात्माबाटै भएको भन्ने वेदान्तसम्बन्धित मत यहाँ ब्रह्माबाट अभिव्यक्त भएको छ ।

वेदान्तदर्शनमा ब्रह्मका सगुण-निर्गुण, साकार-निराकार, सूक्ष्म-स्थूल सबै किसिमका रूपहरू हुने कुरा बताइएको छ । सर्वसामर्थ्यवान् भगवान्ले आफू देश कालातित भएतापनि देशकालसँग पनि सम्बन्ध राख्नुहुन्छ र जसरी निर्गुण, निराकार हुनुहुन्छ त्यसै गरी सगुण, साकार पनि हुनुहुन्छ भन्ने कुरा माण्डुक्योपनिषद्मा बताइएको छ । सर्वशक्तिमान् परब्रह्म परमात्माको सङ्कल्पबाट मात्र यो प्रत्यक्ष देखिने विराटस्वरूप जगत् जसलाई अपरा ब्रह्म भनिन्छ, स्वतः प्रकट हुन्छ र सम्पूर्ण प्राणीहरू तथा लोकहरूको नाम, रूप, अन्न, आहारा आदि उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा ब्रह्मसूत्र (१/१/२१) को टीकामा बताइएको छ ।

प्रह्लाद नाटकमा नारद ब्रह्मसँग “म कहाँ थिएँ सत्यक ?” (३:४, ९०) भनी सोध्दछन् । नारदको जिज्ञासामा ब्रह्मा “सर्वशक्तवान ईशको सामर्थ्य भित्र कारणरूप भइरहेको ! ईश निर्मित कार्यरूप जगत् सगुण स्थूल यो नारद” (३:४, ९०) भनी जवाफ दिन्छन् । ब्रह्मा नारदलाई यो जगत् परमात्माको सगुण, स्थूल रूप तथा कार्यरूप भएको बताउँछन् । वेदान्त दर्शनमा पनि यो जगत्लाई ब्रह्म नै बताइएको छ । ब्रह्ममा अविस्थित मायाको आवरण शक्तिका कारण डोरीमा सर्पको जस्तै ब्रह्ममा जगत्को भान भएको हो । अँध्यारोमा डोरीलाई सर्पजस्तो देखिए भैं जीवको अज्ञानका कारण ब्रह्मलाई चिह्न नसकेको हो भनिएको छ । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई सत्य र जगत्लाई मिथ्या बताएको छ । जुन मिथ्याको अर्थ त्यहाँ भुटो नभएर बाध्यत्व भन्ने अर्थ गरिएको छ । जुन पदार्थ तीनै कालमा बाधित हुन्छ त्यो पदार्थ मिथ्या हो । जगत् पनि तीनै कालमा बाधित हुने अर्थात् ढाकिने र छलिने हुनाले अद्वैत वेदान्तले जगत्लाई मिथ्या मानेको हो । परन्तु जगत् पनि ब्रह्म नै हो र यहाँका समस्त जीव समुदाय पनि ब्रह्म नै हुन् भन्ने वेदान्त दर्शनको भाव **प्रह्लाद** नाटकमा अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।

३.३.३ सांसारिक दुःख र जगत्को कारण अज्ञानता

वेदान्त दर्शनमा जीव र जगत्लाई ब्रह्मकै कारण मानिएको छ तथा जीव र जगत् लाई पनि ब्रह्म नै मानिएको छ । ब्रह्म, जीव र जगत् अभेद भएपनि अज्ञानका कारण मनुष्य आफूलाई ब्रह्मभन्दा पृथक ठान्दछ । यही अज्ञानताले गर्दा ऊ जन्ममरणको चक्रमा घुमिरहन्छ र विभिन्न किसिमका सांसारिक ताप तथा दुःखहरू भोग्दछ । यता आत्मा ज्ञानीहरू आफूलाई ब्रह्म नै ठान्दछन् अनि सर्वत्र सुखको अनुभव गर्दछन् । वेदान्तका अनुसार दुःखको मूल कारण सत्य-असत्यको भेद ज्ञान नहुनु नै हो । म आत्मा हुँ भनी नचिनी म शरीर हुँ भन्ने भान हुनु र सांसारिक वस्तुहरूप्रति आकृष्ट हुनुले नै दुःखलाई निम्त्याएको हुन्छ । यही आत्मचिन्तनको भाव **प्रह्लाद** नाटकमा **प्रह्लाद** बाबु कशिपुसँग यसरी व्यक्त गर्दछन्- “सर्वत्र सुख नै देख्छु म त ती विष्णु छन् जहाँ/जो विसन्छ, उनीलाई उसैले दुःख पाउँछ (५:२, १५४) ।

ध्रुव नाटकमा विभिन्न नाटकीय संरचक घटकहरूको माध्यमबाट जगत्सम्बन्धी चिन्तनहरू प्रस्तुत भएका छन् । यस नाटकका भौतिकवादी चरित्र सुरुचि र उत्तानपाद यही भौतिक जगत् (व्यावहारिक सत्ता)लाई नै सत्य र नित्य ठान्दछन् । उनीहरू सांसारिक

सुखलाई सर्वोच्च सुख मान्दछन् र त्यसै अनुरूपका व्यवहारहरू प्रदर्शन गर्दछन् । अर्काथरि ध्रुव, नारद, सुनीति, दमन जस्ता अध्यात्मवादी चरित्रहरू पारमार्थिक सत्तालाई सत्य र नित्य मान्दै यस व्यावहारिक सत्तालाई मिथ्या मान्दछन् ।

ध्रुव नाटकमा उत्तानपादको भौतिक तत्त्वको भोगप्रतिको लालसाको कारण अज्ञान हो । वेदान्त दर्शनका अनुसार अज्ञान भनेको ज्ञान नहुनु अर्थात् आत्मज्ञान (ब्रह्मज्ञान) नहुनु हो । यसमा रानी सुरुचि आफ्नो छोरा उत्तमलाई राजा उत्तानपादपछि ध्रुवको पालो मिचेरै राज्यको उत्तराधिकारी बनाउन चाहन्छन् । उनी राज्यका सुखसुविधा प्राप्त गरिरहन र राजालाई सधैं शारीरिक भोगका लागि आफ्नो वशमा राखिरहन चाहन्छन् । उता राजा पनि रानी सुरुचिको यौवनको रसमा मोहित भई कर्तव्याकर्तव्य भुल्दछन् । कान्छी रानी सुरुचिको भोगवादी मनोविज्ञानका कारण आफ्नो छोरा उत्तमलाई राजा बनाई राज्यका सुखसुविधा उपभोग गराउन चाहन्छन् । त्यसैले उनी उत्तमलाई भन्छिन “के खान्छस्, के लाउँछस्, भन्ने सोधनी भयो भने राज खान्छु ताज लाउँछु भन्नु” (१:१, ३-४) । यहाँ रानी सुरुचिको जस्तै राजा उत्तानपादको मनोवृत्ति पनि सांसारिक भोगवादी नै देखिन्छ । मन्त्री दमनले राजालाई पतिव्रता जेठी महारानी सुनीतिप्रति दयावान बन्न गरेको अनुरोधको प्रत्युत्तरमा राजा भन्दछ “होस सुनीति पतिव्रता मेरी सुरुचिको पत्नीव्रता मै हुँ” (१:२, ७)

अद्वैत वेदान्त दर्शनअनुसार जगत् मायाको कार्य हो । शङ्कराचार्यका अनुसार मायाका दुई कार्य छन् - आवरण र विक्षेप । भएको ब्रह्मलाई छोपेर नदेखाउनु मायाको आवरण शक्तिको कार्य हो भने नभएको जगत्लाई देखाउनु अर्थात् ब्रह्ममा जगत्को भ्रम मायाको विक्षेप शक्तिको कार्य हो । डोरीमा सर्पको भ्रम परेजस्तै अज्ञान कालमा ब्रह्मका जगत्को भान परेको हो । यो भ्रम भनेको अज्ञान हो । यही अज्ञानका कारण मान्छे ब्रह्मज्ञानको खोजीमा नलागी सांसारिक वासनामा लिप्त हुन्छन् । काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहङ्कार आदिलाई अङ्गीकार गर्न थाल्दछन् । यिनै काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहङ्कार नै यस संसारका मैला हुन् । यिनै मैलाले छोपेर मनुष्यले सत्य र नित्य वस्तुको पहिचान गर्न सक्दैन । जब जीवमा अन्तरनिहित रहेका वासना हटेर जान्छ तब उसलाई भोगलिप्साप्रति वितृष्णा जागृत हुन्छ । ध्रुव नाटकमा ध्रुव आफूमा वैराग्य आएको, सांसारिक फोहोरी रिसराग आफूमा नरहेको र अध्यात्मचेत परिपक्व भएको कुरा नारदलाई यसरी बताउँछन् - “म विरक्त भएँ देखि मैला संसारको स्थिति/कसैमाथि पनि छैन रिसराग कुनै अब” (२:३, ३०) ।

ज्ञानी मुमुक्षुहरू यस भौतिक संसारका सुख भोग गर्न चाहँदैनन् । उनीहरू आध्यात्मिक सुखभोग गर्न चाहन्छन् । उनीहरू सच्चिदानन्दस्वरूप परब्रह्मप्रति आकर्षित हुन्छन् । यसैले यस ध्रुव नाटकमा ध्रुव नारायणलाई भन्दछन् -

नारायण, मलाई यो ध्रुलोमा अभ्यस्तो ?

मैले पनि जानेको छु फुका बन्दछु भिज्दिन,

टाँस्सिएला ध्रुलो मेरो अङ्गमा कसरी ? गएँ ।

ओहो ! यो पृथ्वी अर्कै अथवा म अरु भएँ ? (३:१, ४०)

तलाउको पानीलाई तलाउको माथि जमेको लेउ, जलकुम्भी आदिले पानीमा आश्रित भए पनि पानीलाई नदेखिने बनाइ दिन्छ र आफूमात्र देखिन्छ, त्यसैगरी ब्रह्ममा नै आश्रित भए पनि त्यसलाई ढाकी माया आफूमात्र देखिन्छ । अविद्यमान पदार्थ नै माया हो । यही अवास्तविक मायाकै कारण जगत् पुत्रकलत्रादिमा स्नेहवशात् म र मेरो भन्ने भावमा पर्दछ । जसले गर्दा जगत्मा रिस, राग, द्वेष, इर्ष्या बढी भगडा बढ्दछ । ध्रुव नाटकमा रानी सुरुचिको पुत्र मोहले दरवारमा अशान्ति फैलिन्छ । ध्रुव वन गई ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी ध्रुवपदको अधिपति बन्दछन । त्यसपछि उनी यस जगत्लाई मिथ्या रणभूमि सम्झन्छ र त्यही कुरा अरुलाई यसरी सम्झाउँछन् - “शान्ति वैकुण्ठको सम्झौँ; बिसौँ संसारको रण/ पहिले मुख्य मानेर श्रीनारायणको गुण” (३:३, ५४) ।

यस संसारमा जन्म लिनुलाई वेदान्त दर्शनमा दुःखको कारण मानिएको छ । यहाँ विभिन्न किसिमका दुःखहरू छन् । त्यसैले ज्ञानी जीव यो दुःखरूपी भवसागरबाट मुक्त हुन चाहन्छ । यहाँ काम, क्रोध, लोभ, मोह, जस्ता सांसारिक रागहरू व्याप्त छन् । यिनले नै मान्छेलाई दुःख दिइरहेका छन् र दुःखी बनाइरहेको छन् । ध्रुव नाटकमा पनि यस जगत्लाई दुःखपूर्ण मानिएको छ । यो संसार दुःखैदुःखको राप र तापले भरिएको छ भनिएको छ । बुबाकहाँ गएको ध्रुव रुँदै फर्किएपछि आमा सुनीती ध्रुवलाई कुनै सांसारिक दुःखले पीडा दिएको अनुमान यसरी लगाउँछिन् -

हा ऋषिकेश ! मेरो कोमल वत्समा

अवश्य कलिलो हाड चूर्णचूर्ण हुने गरी

रोपिएछ कुनै रोप यो सांसारिक चापको । (२:१, २०)

मायाको यो संसार अज्ञानले व्याप्त छ । त्यसैले यहाँका जीवमा नित्यानित्य ज्ञान सम्भव हुँदैन । यो अज्ञानको कालो हटाई ज्ञान प्राप्त गर्ने मन्त्र मैले तिमीलाई दिएको छु । सूर्य, चन्द्रमा र सम्पूर्ण ताराहरू पनि यही मन्त्रले आफ्नो सिधा बाटोमा हिँडिरहेका छन् । त्यसैले ध्रुव तिमीले पनि ज्ञानको वत्ती बालेर यस संसारको कालो अर्थात् अज्ञानलाई हटाउनु पर्दछ भनी नारद ध्रुवलाई सम्झाउँछन्- “तम संसारको बाटो वत्ती त्यो हातमा लिई / हिँडे ठक्कर खाँदैनौं कहिल्यै भूलले तिमी” (२:३, ३३) । परमात्मालाई चिनेपछि ध्रुव तिमी आफूसहित यो संसारको सुखलाई विर्सन्छौ र यस संसारलाई रौरव नरकको दुःख समान ठान्दछौ जुन कुरालाई वेदले पनि नेति नेति भनेर पुकारेको छ भनी नारद ध्रुवलाई भन्दछन् -

आफूलाई तिमी आफैं विर्सन्छौ लोकको सुख
महा रौरवको दुःख तुल्य सम्भन थाल्दछौ
नेति नेति यही नित्य भनी वेद पुकार्दछ (२:३, ३१)

यसरी ध्रुवमा यस सांसारिक जगत् तथा यहाँका सम्पूर्ण वस्तुलाई असत्य, अनित्य र दुःखको कारण बताइएको छ साथै जीव, जगत् र ब्रह्म अभिन्न भएको भाव अभिव्यञ्जित भएको छ ।

अद्वैत वेदान्तमा जगत्को सृष्टिमा मायालाई कारण मानिएको छ भने संसारमा हुने तेरोमेरोको भावना, अहङ्कार, शरीरलाई आफू वा म ठान्ने अयथार्थ ज्ञानको कारणलाई अध्यास भनिएको छ । प्रह्लाद नाटकमा प्रह्लादलाई प्रेम गर्ने प्रेमिका सागरीलाई यस लोकका कुनै पनि वस्तु राम्रा नभएका र त्यहाँ एउटा नित्य तत्त्वमात्र राम्रो भएकाले आफ्नो दृष्टि बदली आफू (प्रह्लाद) लाई होइन परमात्मालाई प्रेम गर्न प्रह्लाद सागरीलाई अह्वाउँछन् । उनी लौकिक वस्तुहरू असत्य र अनित्य भएका र जगदीशमात्र नित्य र सत्य भएको कुरा सागरीलाई बताउँछन् -“कति राम्रा हुँदैनन ? के केही राम्रो छ लोकमा/राम्रो छ नित्य जो ? छैन; राम्रो र परिवर्तन” (२:१, ३३) ।

यसरी जुन चिज परिवर्तन हुन्छ त्यो राम्रो नहुने र जुन नित्य हुन्छ त्यही मात्र राम्रो हुने भएकाले यस लोकका वस्तुहरूमा मोहित नभई परमात्मालाई प्रेम गर्न सिकनु पर्छ भन्ने सन्देश प्रह्लादका उपर्युक्त कथनमा व्यक्त भएको छ ।

वेदान्त दर्शनमा आत्मातत्त्व चिन्तनसकदा जीवात्मा पूनः मायावश भई संसारको बन्धनचक्रमा घुमिरहन्छ र नानाप्रकारका दुःखकष्टहरू भेलिरहन्छ भनिएको छ । त्यसैले यो जगत् माया मात्र हो; यथार्थ होइन । यहाँ अज्ञान र दुःख बाहेक केही छैन भन्ने बुझेर यो सांसारिक बन्धनबाट मुक्त हुनुपर्ने भावाभिव्यञ्जना **प्रह्लाद** नाटकमा यसरी गरिएको छ -

नाथ यो पिंजराबाट कहिले उड्न पाउँला !
 फिँजारेर पखेटा यो ओवानो पार्न पाउँला !
 दानाको एक भाँडो छ त्यसभित्र फलाम छ,
 अर्को भाँडो छ पानीको त्यहाँ दुर्गन्ध रक्त छ,
 लामो उडाइको भोक जागेको अग्निकुण्डमा
 उम्लेर कहिलेसम्मन नमर्नु छ ? महोदय,
 धुँवा फुकिरहेको छ सबैतिर अशान्तिले,
 लाख गोमनले लाखौँतिरबाट डसिसके,
 के म उम्कन पाउन्नं ! (१:२, २७) ।

मायालाई अद्वैत वेदान्तमा अध्यासका रूपमा चर्चा गरिएको छ । अद्वैत दर्शनले मायालाई सांसारिक प्रप्रञ्चका लागि ब्रह्मले धारणा गरेको उपाधिका रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ । मायालाई अविद्या पनि भनिन्छ । यही मायालाई साथमा लिई ईश्वरले संसारको रचना गरेकाले सांसारिक जीवहरूले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई बिसर्ग सांसारिक भोगविलासमा रूमल्लिन बाध्य भएका हुन् । त्यसैले जब अज्ञानको नाश हुन्छ त्यति बेलामात्र उनीहरूले स्वस्वरूपलाई अर्थात् आफ्नो स्वरूपलाई जान्दछन् र मोक्षमार्गमा प्रवृत्त हुन्छन् भन्ने मत वेदान्त दर्शन रहेको पाइन्छ । जगत् र जीवनका अनित्य र असत्य वस्तुप्रति अविद्याकै कारण मनुष्यहरू आकर्षित हुन्छन् र उक्त वस्तुको नाश हुँदा वा हराउँदा चिन्ता गर्छन् । **प्रह्लाद** नाटकमा प्रह्लाद आफ्ना साथीहरूलाई यही माया र अविद्यावश उत्पन्न हुने समस्याहरूका बारेमा बताउँछन् । आफ्नो मृत्युमा शोक गर्ने साथीहरूलाई प्रह्लाद जगत् र जीवन दुवै नाशवान हुन् । त्यसैले कसैको मृत्यु वा वियोगमा चिन्ता गर्नु मुख्याइ र अज्ञानता हो भन्दछन् । मृत्यु र विछोडमा जो चिन्ता र पिर लिन्छ त्यो अज्ञानी हो भन्ने भाव यसरी व्यक्त गर्दछन्-

“तिमी, तिमी सबको आँखामा माया छ । जो निम्ने वत्तीको निम्ति, सुक्ने पानीको निम्ति, वैलाउने फूलको निम्ति, बिलाउने हिउँको निम्ति, मर्ने शरीरको निम्ति, रून्छ, त्यसैले रून जानेन” (५:१, १४६) ।”

अज्ञान नै लोभको कारण हो । जबसम्म म भनेको आत्मा हो र मेरो भनेको आत्मा (ब्रह्म) हो भन्ने कुराको बोध हुँदैन तबसम्म मान्छे लोभीपापी बनिरहन्छ । यस्तो लोभी मनलाई भक्ति र भजनले सफागर्न सकिने कुरा वेदान्त दर्शनमा बताएको पाइन्छ । **प्रह्लाद** नाटकमा पनि उपर्युल्लिखित विचारको गहिरो प्रभाव पाइन्छ । दैत्यहरूको पिटाईबाट वेहोस भएका प्रह्लाद व्युभङ्गा आफ्ना साथीहरू अनियन्त्रित र विचलित भएको देखेपछि साथीहरूलाई परमेश्वर प्राप्तिका लागि क्रोध, लोभ, मोह त्यागेर मनमन्दिर सफा गर्नुपर्ने अन्यथा परमेश्वरलाई प्राप्त गर्न नसकिने बताउँछन् -

भजन त निमन्त्रणा हो परन्तु निमन्त्रित परमेश्वर
त्यो मनमन्दिरमा अडदैनन् जसमा कामवासनाको
एक टीको हिलो, क्रोधाग्नीको अलिकति राप,
लोभी जगत्को एककण धुलो, मोही नयनको
एक थोपा आसु, मदोन्मत्तको फिकागन्ध
मात्सर्यको एक धर्को बुझा छ ; तसर्थ भजनको
साथसाथै मनमन्दिरलाई सफा गर । (५:२, १४७) ।

यो जगत् ब्रह्मको विवर्त हो । माया जगत्को कारण हो । अद्वैत मतअनुसार माया जगत्को कारण रूप भएकाले यो जगत् भ्रान्ती वा भ्रम मात्र हो; अज्ञान हो । अज्ञान बन्धन र दुःखको कारण हो । यस जगत्मा जन्म लिनु दुःखको कारण हो र जन्ममरणको चक्रबाट छुटकारा पाउनुलाई मुक्ति हो । **प्रह्लाद**मा यस जगत्लाई ‘मसान’ र ‘हिलो’ को संज्ञा दिइएको छ । प्रह्लादलाई मार्न ठिक परेका हिरण्यकशिपुको तँलाई मृत्युदेखि डर लाग्दैन भन्ने सवालमा प्रह्लाद दुःखलाई आँसुले बगाएर हिलो गरी यहीं छाड्ने जवाफ दिन्छन् । प्रह्लाद आफूलाई मृत्युदेखि डर नभएको बरू पितालाई पुत्र मार्न जति हर्ष छ आफूलाई मर्न त्यति नै हर्ष भएको बताउँछन् । प्रह्लाद पिता कशिपुलाई यो मसानमा बसेर विष्णुका भक्तहरूलाई जलाउनुहोस, म वैकुण्ठमा बसेर त्यसको सङ्ख्या गर्नुंला र आँसुले दुःखलाई

हिलो बनाई यही जगत्मा छोडौंला भन्दछन् । यसरी प्रह्लादको भनाइमा यो जगत् 'मसान' अर्थात् दुःखको सागर हो; भास हो -

“पिता श्मशानमा गन्दै भक्तलाई जलाउनुस्,
म भक्तहरूका आत्मा गन्छु वैकुण्ठमा बसी !
रहलान् हर्षका तारा झलमल्ल भई उहीं,
फालौंला अश्रुको वर्षा यहीं दुःखी हिलो गरी । (५:३, १५४)

यसरी सांसारिक दुःख र जगत्को कारण अज्ञानता हो भन्ने भाव समका पौराणिक नाटकमा व्यक्त भएको पाइन्छ ।

३.४ निष्कर्ष

वेदान्त दर्शनको जगत्सम्बन्धी चिन्तनलाई ध्रुव र प्रह्लाद नाटकमा अत्यन्त सजगता र सचेतताका साथ आत्मसात गरिएको पाइन्छ । ध्रुवमा सुरुमा जगत् तथा जगत्का यावत वस्तुहरूप्रति राग र विरागको द्वन्द्वको स्थिति रहेको छ । राजा उत्तानपाद र कान्छी रानी सुरुचि सांसारिक वस्तुहरूप्रति अनुरागी देखिएका छन भने ध्रुव, सुनीति जस्ता पात्रहरू यी वस्तुप्रति वितरागी देखिएका छन् । ध्रुवमा सांसारिक वस्तुहरूलाई 'मैला' को संज्ञा दिइएको छ र त्यसको मोह र भोगको चाहनालाई अज्ञान भनिएको छ । यस जगत् र यहाँका सम्पूर्ण जीवात्माहरूलाई क्षणभङ्गुर बताएको छ । यहाँ आत्माको अमरत्वको भावलाई जगाइएको छ । यो जगत्, जगत्का भौतिक वस्तुहरू, आफन्तजनहरूलाई सपना सरिका क्षणिक र असत्य भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । ध्रुवमा यो पाञ्च भौतिक शरीर नश्वर रहेको, यसको स्थिरता नभएको शरीरको अन्तिम विन्दु पञ्चमहाभूत भएको, यो जगत् पनि विनाशशील भएको र यो जगत् पनि ब्रह्मभावमा विलिन हुने कुरा बताइएको छ । यहाँ लोकको सुखलाई रौरव नरकको दुःख समान ठहर्‍याइएको छ । यसरी वेदान्तमा वर्णित “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर” को भाव ध्रुवमा सघन रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

ध्रुव नाटकमा श्रेयमार्गी र प्रियमार्गी दुई थरी चरित्रहरू रहेका छन् । राजा उत्तानपाद, रानी सुरुचि सांसारिक सुखकापछि लाग्ने प्रियमार्गी चरित्रहरू हुन् भने सुनीति, ध्रुव, नारद, नारायण आत्मिक सुखका पछि लाग्ने श्रेयमार्गी चरित्रहरू हुन् । प्रियमार्गी

चरित्रहरू अज्ञानवश यस जगत् र यहाँका भौतिक सुखलाई सर्वोपरि मानी त्यही मार्गमा प्रवृत्त भएका छन् । अर्काथरी चरित्रहरू यस जगत् र यहाँका सम्पूर्ण भौतिक सुखलाई तुच्छ र क्षणिक ठान्दै आत्मिक सुखको बाटोमा निवृत्त भएका छन् । ध्रुवमा सांसारिक सुखको पछि पर्नेहरूको पराजय र आत्मिक सुखको पछि लाग्नेको विजय भएको छ । प्रियमार्गीहरू अन्तमा श्रेयमार्गीको शरणागत भएका छन् । यस नाटकमा ब्रह्म नै सम्पूर्ण जगत्को कारण हो । सांसारिक दुःख र जगतको कारण अज्ञानता हो भन्ने भावलाई उजिल्याइएको छ । उपनिषद्मा अक्षर ब्रह्मवाट नै जगत्को सृष्टि भएको र त्यसमा नै जगत् व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित भएको कुरा बताइएको छ । ध्रुवमा पनि जगत् जीव र आत्माको अभिन्नताको भाव व्यक्त भएको छ । यसरी वेदान्त दर्शनको यही भाव ध्रुव नाटकमा पनि अभिव्यञ्जित भएको छ ।

जगत्सम्बन्धी वेदान्त दर्शनको अभिमत **प्रह्लाद** नाटकमा पनि व्यञ्जित भएको पाइन्छ । **प्रह्लाद** नाटकमा जगत्को उत्पत्तिको कारण परब्रह्मलाई मानिएको छ । यसको अवस्थिति पनि परब्रह्ममै भएको र यसको अन्त्य पनि उही सर्वेश्वरवाट हुने बताइएको छ । यसैगरी जगत् सपना जस्तै क्षणभङ्गुर भएकाले असत्य र अनित्य बताइएको छ । अज्ञानवश आत्मातत्त्व चिह्न नसक्दा जीवात्मा मायावश भई संसारको बन्धनचक्रमा परेको र नाना प्रकारका दुःख कष्ट, पीडा, शोक, डर बाहेक यहाँ केही नभएकाले यसलाई मसान भनिएको छ । यसरी असत्यता, अनित्यता, क्षणिकता, जगत् र आत्मको अभिन्नता जस्ता वेदान्त दर्शनका जगत्सम्बन्धी चिन्तनहरू समकृत ध्रुव र **प्रह्लाद** नाटकमा व्यञ्जित भएकाले जगत्चिन्तनका दृष्टिले दुवै नाटक उत्कृष्ट रहेका छन् ।

चौथो परिच्छेद

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन

४.१ विषयपरिचय

जुन परब्रह्म लिङ्ग रहित, नित्य, अविनासी छ त्यो तत्त्वज्ञान पश्चात प्राप्त आनन्द नै मोक्ष हो । म भनेको शरीर होइन भनेर बुझ्नु र सबै प्रकारका दुःखबाट छुटकारा पाउनुलाई वेदान्त दर्शनमा मोक्ष भनिएको छ । मोक्षका सम्बन्धमा वेदान्त दर्शनमा गरिएका यस्तै चिन्तनमनन र विचारविमर्शलाई नै मोक्षचिन्तन भनिन्छ ।

नाटककार बालकृष्ण समद्वारा रचित पौराणिक नाटक ध्रुव र प्रह्लादमा वेदान्त दर्शनको मोक्ष सम्बन्धी गहन चिन्तनहरू अभिव्यञ्जित भएका छन् । यस परिच्छेदमा सर्वप्रथम वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ र विभिन्न व्याख्यानशास्त्रहरूबाट मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको सार सङ्क्षेप प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि ध्रुव र प्रह्लाद नाटकबाट छनौट गरी लिइएका नमुना साक्ष्यहरूलाई मोक्षचिन्तनका दृष्टिले विवेचना गरी विवेच्य नाटकमा अभिव्यञ्जित मोक्ष चिन्तनको निरूपण गरिएको छ ।

४.२ वेदान्त दर्शनमा मोक्षचिन्तन

वेदान्त दर्शनका चिन्तनका अनेक विषय मध्ये मोक्षसम्बन्धी चिन्तन पनि एक हो । उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र, भागवद्गीता, वेदान्तकोश टीका, भाष्य जस्ता आदि ग्रन्थहरूमा मोक्षका बारेमा प्रशस्त चर्चा र चिन्तन गरिएको पाइन्छ । मोक्ष भनेको अविद्याको परिहार हो (शाङ्करवेदान्त कोश, २०५५ : २५५) । ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म नै हुन्छ । ब्रह्म भनेरनै ब्रह्मलाई जान्न सकिन्छ (मु. उ., ३। २। ९) । ब्रह्मलाई जान्नु र शोकबाट पार हुनु नै मुक्तिको स्वरूप हो । कठोपनिषद् (१।२।१६) मा ब्रह्मलाई अक्षरका रूपमा वर्णन गर्दै यो अक्षर नै ब्रह्म हो; यो अक्षर नै पर हो र यदि कसैले यसलाई जान्यो भने उसले जे प्राप्त गर्ने इच्छा गर्छ त्यो प्राप्त गर्छ भनिएको छ । यसले ब्रह्मलाई चिन्नु/जान्नुलाई मोक्ष भएको तर्फ सङ्केत गरेको छ । माण्डुक्योपनिषद्मा आत्माको जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति र तुरीय गरी चार अवस्था मानिएको छ र त्यसमा तुरीय अवस्थालाई आत्मा र परमात्माको सहभाव वा मुक्तिको अवस्था हो भनिएको छ (माण्डु, ११) । कठोपनिषद्मा श्रेयमार्ग कल्याणको मार्ग र प्रेयमार्ग

भोगार्थ मार्ग भएको कुरा गरिएको छ (१।२।१) । यी दुबै मार्गले मान्छेलाई आफूतिर तान्दछन् । जसले श्रेयमार्ग रोज्दछ, त्यसले सदा आनन्द पाउँछ, र जसले प्रेयमार्ग रोज्दछ, त्यो अनन्त दुःखमा फस्दछ, भनिएको छ, जसले अँकारलाई जान्दछ, उसले जे चिताए पनि पुग्छ (कठ., २।३।८) । बन्धनको कारण वासना भएको र वासनाको क्षय नै मोक्ष भएको कुरा मुक्तिकोपनिषद्मा बताइएको छ (मुक्ति.उ., ६८) । अध्यात्मोपनिषद्मा “वासनाको क्षय नै मोक्ष हो” (अ.उ. १२) । भनिएको छ सञ्चित कर्म संस्कारको विनाश भई परम् सत्यको बोध भइसकेपछि पनि प्रारब्ध कर्मको फल भोग्नका लागि शरीर रहिरहन्छ, यही अवस्था नै जीवनमुक्ति हो । जीवनमुक्त व्यक्ति निष्काम रूपले लोककल्याणको कार्यमा क्रियाशील रहन्छ । जीवनमुक्त व्यक्तिले प्रारब्ध कर्मका फलभोग समाप्त गरी स्थूल एवम् सूक्ष्म शरीरलाई पनि त्याग गरेपछि विदेहमुक्त प्राप्त गर्छ । त्यसपछि आत्माले अर्को शरीर धारण गर्दैन । आत्मा सच्चिदानन्दस्वरूपमा स्थित हुन्छ ।

यसरी उपनिषद्मा अज्ञानलाई बन्धन र ज्ञानलाई मोक्षको कारण मानिएको छ । व्यक्तिमा ज्ञान प्राप्तिका लागि सर्वप्रथम आफ्नो इष्टदेवप्रति भक्ति उत्पन्न हुन्छ । भक्तिले इन्द्रियजन्य भोगप्रति अरुचि उत्पन्न गर्छ; चित्तलाई शुद्ध र स्थिर गर्छ । उसमा मोक्ष प्राप्त गर्ने उत्कण्ठा जागृत हुन्छ । ऊ सदगुरुको शरणमा जान्छ, र गुरुबाट अद्वैत परमपदको ज्ञान प्राप्त गर्छ । गुरुबाट प्राप्त ज्ञानलाई दृढ बनाउन स्वयम् अभ्यास गर्छ । अभ्यासका लागि मनन र निदिध्यासन गर्छ । त्यसपछि मन समाधिको अवस्थामा पुग्छ, र अद्वैतताको अनुभव हुन्छ । यही अद्वैतताका अनुभव नै मोक्ष हो ।

उपनिषद्मा पाइने मोक्षचिन्तनलाई सूत्रबद्ध गरी व्यवस्थित गर्ने काम वादरायणले गरेका छन् । परब्रह्म परमात्माको परमधाममा पुगेपछि ज्ञानीको कुनै किसिमको प्राकृतिक शरीरसँग सम्बन्ध रहँदैन । ऊ आफ्नो दिव्य स्वरूपबाट सम्पन्न हुन्छ (ब्र. सु. ४।४।१) । त्यो उसको सबै किसिमका बन्धनहरूबाट रहित मुक्तावस्था हो (ब्र.सू., ४।४।२) । ब्रह्मसूत्रमा ब्रह्मज्ञानको प्राप्ति सबै आश्रममा रहेकालाई हुने र परमात्माको प्राप्ति गराउने मुख्य साधन ब्रह्मज्ञान नै हो (३।३।४७, ३।४।१) भनिएको छ ।

वादरायणले गरेका मोक्षचिन्तनका सूत्रहरूलाई शङ्कराचार्यले व्यवस्थित रूपमा व्याख्या गरेका छन् । शङ्कराचार्यका अनुसार बन्धन र मोक्ष दुबै अविद्याजन्य हुन् । अविद्याका कारण जीवले देह, इन्द्रिय, अन्तःकरण आदिसँग तादात्म्य स्थापित गरी अहंकार,

ममकारयुक्त भएर आफूलाई शुभाशुभ कर्महरूको कर्ता एवं सुखदुःख रूपी कर्मफलको भोक्ता मानेर जन्ममरण रूपी संसारचक्रमा संसरण गरिरहनु नै बन्धन हो भने अविद्याको निवृत्तिद्वारा आत्माज्ञान प्राप्ति नित्य, शुद्ध, मुक्त ब्रह्मभाव प्राप्त गर्नु नै मोक्ष हो । आत्मज्ञानको फल मोक्षप्रतिबन्ध रूप अविद्याको निवृत्ति मात्र हो (ब्र.सू.शा.भा., १।१।४) । जसरी प्रकाशबाट स्वतः अन्धकारको निवृत्ति हुन्छ त्यसरी नै ज्ञानबाट स्वतः अज्ञानको निवृत्ति हुन्छ । शङ्कराचार्यले अविद्याको निवृत्ति (ब्र.सू.शा.भा.१।१।४), ब्रह्मभाव (ब्र.सू.शा.भा., १।१।४) वा नित्य अशरीरत्व नै मोक्ष हो (ब्र. सू.शा.भा., १।१।१४) भनेका छन् । माथिका लक्षणअनुसार स्थूल सूक्ष्म र कारण यी तीनै प्रकारका शरीरहरूको सम्बन्धबाट पूर्णतः रहित नित्य आत्मा स्वरूपको अनुभव मोक्ष हो । आत्मा र शरीरको तादात्म्य अध्यास मात्र भएकाले अधिष्ठानभूत आत्माको साक्षतकारबाट अविद्याको निवृत्ति हुनासाथ शरीर रहँदारहँदै पनि जीवनमुक्ति प्राप्त हुन्छ (ब्र . सू.शा.भा., १।१।४) । जब “त्यो तिमि हौ” (तत्त्वमसि/छा.उ., ६/८/७) भन्ने उपदेश वाक्य, “म ब्रह्म हूँ” । (अहं ब्रह्मास्मि / वृ.उ., १/४/१०) भन्ने अनुभव वाक्यमा परिणत भई ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ तब मात्र मोक्षको प्राप्ति हुन्छ (शर्मा, २०७१: ५७) । अज्ञानको परिहार भई व्यक्तिमा जब अशरीरत्वको भाव उत्पन्न हुन्छ तब उसले आफूलाई ‘म ब्रह्म हूँ’ भन्ने ठान्दछ । जीवले आफू र परब्रह्मलाई एकै देखेपछि जीव ब्रह्म नै हो भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

पूर्वीय आस्तिक दर्शनहरूको मूल मानिने वेदान्त दर्शन पूर्वीय षड्दर्शन मध्येको पनि मुख्य दर्शन मानिन्छ । वेदान्त दर्शनमा अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैताद्वैत, द्वैत र शुद्धाद्वैत गरी पाँच शाखा रहेका छन् । यिनमा पनि शङ्कराचार्यको अद्वैत दर्शनलाई विशिष्ट मानिन्छ । वेदान्त दर्शनका अन्य सम्प्रदायहरू अद्वैत वेदान्तमै टेकेर अगाडि आएकोले यिनमा प्रस्तुत मोक्षचिन्तन अद्वैत वेदान्तको भन्दा खासै फरक पाइँदैन । अद्वैत वेदान्तमा शङ्कराचार्यले मोक्षका अवस्थामा जीवात्मा र परमात्मा एकाकार हुन्छ र यही जीवात्मा र परमात्माको ऐक्यावस्थालाई मोक्ष भनेका छन् । द्वैत वेदान्तमा ईश्वरसँग जीवको सामिप्यतालाई मोक्ष भनिएको छ । यसमा मोक्षका लागि वैराग्य, शमदमादि, स्वाध्याय, शरणागति भाव, गुरुसेवा, शास्त्रश्रवण, ईश्वरोपासना आवश्यक मानिएको छ । विशिष्टाद्वैतमा ईश्वरमा आश्रित जीव अज्ञानका कारण सांसारिक मोहमा फसी बन्धनग्रस्त हुने र जीवको यस्तो बन्धनबाट हुने छुटकारालाई मोक्ष बताइएको छ । कर्म र ज्ञानलाई मोक्ष प्राप्तिको मार्ग बताइएको छ । भक्तिमार्गको अवलम्बन गरेर ईश्वरलाई खुसी तुल्याएर ज्ञानप्राप्त गरेपछि जीवात्मा मुक्त

हुन्छ भनिएको छ । रामानुज दर्शनमा अद्वैतमा जस्तो मोक्षावस्थामा आत्मा परमात्मामा एकाकार नभै ब्रह्म जस्तै हुन्छ, ब्रह्मको साम्य प्राप्त गर्छ भनिएको छ । यस दर्शनमा जीवनमुक्तिलाई अस्वीकार गरिएको छ । द्वैताद्वैत वेदान्त दर्शनका अनुसार भक्तिमार्गको अनुशरण गरी ईश्वरलाई खुसी तुल्याएर जीव बन्धनमुक्त हुनसक्छ । भगवान्को अनुग्रहबाट जीव आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान गर्छ । यस दर्शनअनुसार भक्तिद्वारा प्राप्त भगवत्साक्षात्कार नै मुक्ति हो । यसले शरीर रहेसम्म जीव जीवनमुक्त हुन सक्दैन भनेको छ । शुद्धाद्वैतमा पनि भक्तिलाई नै मोक्षको साधन मानिएको छ । भक्ति यस दर्शनको प्रमुख तत्त्व हो । वल्लभदर्शन अनुसार भक्तिविना मुक्ति सम्भव छैन ।

यसरी मोक्षका अवस्थाका बारेमा वेदान्त दर्शनहरूमा केही मतमतान्तर पाइए पनि कर्म, भक्ति र ज्ञान मोक्ष प्राप्तिमा प्रमुख साधन हुन भन्ने विषयमा मतैक्य रहेको देखिन्छ । यी मध्ये पनि मोक्षका लागि भक्ति र ज्ञानलाई विशेष महत्त्व दिइएको छ । अद्वैत वेदान्तमा बताइएको जीवनमुक्तिलाई विशिष्टद्वैत र द्वैताद्वैत जस्ता दर्शनले अस्वीकार गरी विदेह मुक्तिलाई स्वीकारेका छन् । वेदान्त दर्शनमा आफ्नो इष्टदेवप्रति भक्तिभावना जागृत हुनु, इन्द्रियजन्य भोगप्रति अरुचि लाग्नु, मोक्ष प्राप्तिको चाहना तीव्र बन्नु र वैराग्य आउनुलाई मोक्षका लागि जीवमा देखिने लक्षण मानिएको छ । यसैगरी ज्ञानका लागि गुरुको शरणमा जानु, गुरुबाट अद्वैत परमपदको ज्ञान लिनु, गुरुज्ञानलाई दृढ बनाउन अभ्यास गर्नु, अभ्यासका लागि श्रवण (गुरुको उपदेश सुन्नु), मन (उपदेशमाथि तार्किक दृष्टिले विचार गर्नु) निदिध्यासन (सत्यप्रति निरन्तर ध्यान राख्नु) र समाधिमा वस्तुलाई मोक्षका लागि जीवले गर्ने कार्यहरूको रूपमा बयान गरिएको छ ।

४.३ समका नाटकमा मोक्षचिन्तन

समका पौराणिक नाटकमा व्यक्त मोक्षसम्बन्धी चिन्तनलाई निम्नानुसार उपशीर्षकहरूको योजना गरी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ :

४.३.१ सांसारिक विषयभोगप्रति वैराग्य र मुमुक्षुता

प्रस्थानत्रयीमा आत्मालाई एकमात्र नित्यतत्त्व मानिएको छ । यस नित्यतत्त्वलाई जान्नुलाई मोक्ष वा मुक्ति भनिएको छ । वेदान्त दर्शनमा मोक्षका लागि आत्मज्ञानलाई

आवश्यक सर्त मानिएको छ । जुन ज्ञान प्राप्त गरिसकेपछि अरू ज्ञान प्राप्त गर्न बाँकी रहँदैन त्यो नै आत्मज्ञान वा मोक्ष हो (गीता, ७/२) । मोक्षका लागि वैराग्य पूर्वसर्त हो । लौकिक तथा पारलौकिक भोगदेखि अलग रहनु वैराग्य हो । व्यक्तिलाई जब नित्यानित्यवस्तु विवेक हुन्छ, त्यसपछि उसले सांसारिक वस्तु अनित्य वा नाशवान भन्ने बुझ्दछ त्यसपछि ऊ नित्य वा सर्वकालीन तत्त्वको खोजीमा प्रवृत्त हुन्छ । सुख बाहिरका वस्तुहरूमा पाइँदैन भनेपछि ऊ यसलाई आफैँभित्र खोज्न थाल्दछ र आत्मज्ञान प्राप्त गर्दछ । ध्रुव नाटकमा कान्छी आमा सुरुचिद्वारा बाबु उत्तानपादको काखबाट गलहत्याइएर अपमानित र तिरस्कृत भएपछि बालक ध्रुवमा सांसारिक वस्तु तथा सुखप्रति कुनै राग रहँदैन । उनी यस संसारलाई फोहोर देख्न थाल्छन् । त्यसैले यस संसारका फोहोरी वस्तुहरूप्रति रिस पनि नभएको, राग पनि नभएको र आफू वैराग्यको अवस्थामा पुगेको कुरा ध्रुव बताउँछन् जुन ध्रुवको निवृत्ति मार्गतर्फको संकेत हो तथा आत्मिक चिन्तनको प्रारम्भिक चरण हो । ध्रुव भन्दछन्- “म विरक्त भएँ मैला देखि संसारको स्थिति/कसैमाथि पनि छैन रिसराग कुनै अब” (२:३, ३०) ।

आत्मज्ञानीको लागि यो दुनियाँ निरस हुन्छ । उसमा सांसारिक वस्तुहरूप्रति कुनै अनुराग रहँदैन । “ब्रह्म सत्यम् जगन्मिथ्या” भन्ने तत्त्वज्ञान भएपछि नारायण प्राप्तिको मार्गमा दृढता पूर्वक अगाडि बढेका बालक ध्रुव लोभ, ईष्या, क्रोध, तृष्णा जस्ता मानवीय दुष्प्रवृत्तिहरू अब आफूमा नरहेकाले यस्तो दुनियाप्रति आफ्नो कुनै आशक्ति नभएको कुरा नारदलाई बताउँछन् । उनी नारायणप्रतिको अनुराघले यस जगत्का सबै विषय फिक्का लागेको र आफू अमृतरूपी ब्रह्मतत्त्वतर्फ अभिमूख भएको स्पष्टोक्ति पनि नारदलाई दिन्छन् । अज्ञानीहरू अभै यो दुनियाप्रति आकर्षित भएपनि ज्ञानीहरू यसतर्फ आकर्षित हुन नसक्ने भाव ध्रुवमा व्यक्त भएको छ । ध्रुव नारदसँग यसो भन्दछन्-“अब यो दुनियाँबाट मेरो रसवसै गयो/पवित्र स्वादमा पल्की जे पनि नमिठो भयो” (२:३, ३०) ।

आत्मज्ञानका लागि आत्माविद्याको आवश्यकता पर्दछ । विद्या वा ज्ञान विना अज्ञान नष्ट हुँदैन । अज्ञान नष्ट नभै ज्ञान पनि हुँदैन । ज्ञान ब्रह्मप्राप्ति वा मुक्तिको साधन हो । अज्ञानकै कारणले व्यक्ति म आत्मा (ब्रह्म) हुँ भन्ने थाहा नपाएर म जीव हुँ भन्ने ठान्दछ र बन्धनग्रस्त हुन्छ अनि ज्ञान भएपछि आत्माको वास्तविक स्वरूपको अनुभव भई मोक्ष प्राप्त गर्दछ । ध्रुव नाटकमा बालक ध्रुव मुक्तिको खोजीमा छन् । उनी अज्ञानबाट छुटकारा दिने

साधन पराविद्या अर्थात् आत्मविद्या आफूलाई कसले प्रदान गर्ला ? कहाँ पाइएला ? भन्दै छट्पटिन्छन् । उनी आत्मज्ञानका लागि आतुर देखिन्छन् । ध्रुव भन्दछन् -

“त्यो आँखा म कहाँ पाऊँ, कहाँ खोजूँ कहाँ घुमूँ ?

आँखा ! आँखा !

यो शीतले जमाएर मार्नु भन्दा अगाडि नै

आँखाले पाउला आँखा, यहाँ मरिसके पछि ?” (२:३, २८)

ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्ने प्रमुख साधन मुमुक्षुता हो । वेदान्त विद्याको अधिकारीलाई मोक्ष प्राप्त गर्ने इच्छा हुनु पर्दछ । वेदान्तविद्या भनेको ब्रह्मविद्या हो । यस संसारमा इच्छाविना कुनै पनि कार्य सिद्धि नहुने भएकाले प्रत्येक कार्यका लागि कुनै न कुनै इच्छा अवश्य हुनुपर्दछ । मुमुक्षुता अर्थात् मोक्ष प्राप्तिको इच्छा नभए वेदान्तादि शास्त्रको अध्ययन तथा श्रवणादि साधनमा साधक प्रवृत्त हुन सक्दैन । जसले गर्दा ब्रह्मत्मैक्य भाव प्राप्त हुन सक्दैन तसर्थ ब्रह्मविद्याको साधना गर्ने साधकमा म यो संसारको बन्धनबाट छुटौँ भन्ने एकमात्र र तीव्रतम अभिलाषा हुनुपर्दछ । जिज्ञासा र मुमुक्षा जति तीव्र हुन्छ त्यति नै छिटो आत्मसाक्षतकार हुन सक्दछ । ध्रुव नाटकको नायक बालपात्र ध्रुवमा पनि नारायण पद प्राप्त गर्ने अर्थात् ब्रह्मसाक्षतकार गर्ने एक मात्र तीव्रतम् अभिलाषा रहेको छ । उक्त कुरालाई ध्रुव यसरी व्यक्त गर्दछन्- “खाली यो एउटा इच्छा, जिक्री केवल एक यो/एक चोटि उही नारायणको पद चाहियो” (२:३, ३०) ।

यसरी ज्ञानीका लागि परमेश्वर सर्वत्र र सर्वव्यापक भएका, यस्ता परमेश्वरलाई देख्न ज्ञानका आँखा चाहिने, ज्ञानका आँखा एकान्त स्थलमा सिद्ध मुनिहरूबाट पाइने वेदान्तसम्मत् विचार माथिको साक्ष्यमा अभिव्यक्त भएका छन् । ध्रुव नाटकमा ज्ञानका लागि वन गई गुरुज्ञान लिनुपर्छ भन्ने आमा सुनीतिका कुरा सुनेपछि ध्रुव आफ्नो मन नारायणमा स्थिर भएको कुरा बताउँछन् । उनी नारायण दर्शनका लागि ज्ञान लिन वन जान आमा सुनीतिसँग अनुमति माग्छन् :

नरोकिबक्सियोस् मेरो मन यो जंगलमा पुग्यो ,

त्यहाँको एउटा अग्लो वृक्षमा अब बाँधियो

त्यता तानिरहेको छ रुखले, म यता बसेँ

तान्दातान्दै मुमा मेरो चुड्नेछ वनले मन । (२:१, २२)

प्रस्तुत साक्ष्यले मुमुक्षु ध्रुव ज्ञानका लागि दृढ बनेको, उसको मन स्थिर र एकाग्र बनेको, मन नारायणमा लिन भइसकेको र ऊ मोक्षविद्याका लागि योग्य उम्मेदवार भएको भन्ने सङ्केत गरेको छ जुन तयारी मोक्षविद्याका लागि आवश्यक हुन्छ ।

शङ्कराचार्यका अनुसार मोक्षका लागि जीव योग्य अधिकारी हुनुपर्छ । उसमा चार गुण रहनु पर्दछ : नित्य र अनित्य वस्तुको ज्ञान, लौकिक तथा पारलौकिक भोगदेखि विरक्ति, शमदमादि गरिएका छ ओटा साधन र मोक्षको इच्छा । ध्रुवमा मोक्षज्ञानका लागि यी गुणहरू विद्यमान छन् वा छैनन् भनी नारद ध्रुवको परीक्षा लिन्छन् । नारद ध्रुवलाई ध्रुव, तिमी साना भएकाले तिमी विभिन्न खालका समस्याहरू सहन सक्दैनौ भन्दछन् । उनी नारायणको दर्शन पाउन धेरै थरी समस्या र कठिनाइहरू भेल्लुपर्छ भनी ध्रुवलाई सम्झाउँछन् । नारद ध्रुवलाई आफूजस्ता बूढाको लागि त दुर्लभ भएको नारायण दर्शन तिमी कसरी पाओला भनी ध्रुवको योग्यताको परीक्षा लिन्छन् । ध्रुव नारायण दर्शनका लागि आफू योग्य भएको कुरा नारदलाई यसरी बुझाउँछन् :

आँखा खोज्न म आएको हुँ नारायण देखिने,
थाहा हजुरलाई छ त्यो कहाँ छ ? दया गरी ,
मर्जी होस् कि मुमालाई फुल्याइदिन पाल्नुहोस् ,
मलाई यसरी व्यर्थै अल्मल्याइ नबक्सियोस् ।
आँखा अर्को म खोजेर नपाएमा कतै पनि
आफ्ना पनि दुवै आँखा उनैलाई चढाउँछु
अनि अन्धो भई अन्धकारमा भित्र खोज्दछु
त्यहाँ नपाइए फेरि प्राण भेट चढाउँछु । (२:३, ३०)

बाबुको काख पाउने आसमा अल्मलिएका बालक ध्रुव त्यहाँबाट उठेर नारायण प्राप्तिको उच्चाकाङ्क्षी व्यक्तिको स्थितिमा विकसित हुन्छन् । अद्वैत वेदान्त दर्शनमा मोक्षमार्गको अधिकारी लौकिक र पारलौकिक भोग र रागदेखि विरक्त हुनुपर्छ भनिएको छ । जब सुख बाहिरका वस्तुमा पाईँदैन त यसलाई आफैँभित्र खोज्नु अनिवार्य छ । यसरी अन्तर्मुखता प्रकट भएपछि दुवै किसिमका भोगको आशा समाप्त हुन्छ । यो अधिकारीको उत्तम लक्षण हो । यस लोक र परलोकका सम्पूर्ण भोगदेखि वितृष्णा पैदा भएपछि अधिकारी अवश्य पनि मोक्ष मार्गमा प्रवृत्त हुन्छ । बाबुको काखबाट गलहत्याइएपछि ध्रुवमा लौकिक

वस्तुह्रूप्रति वितृष्णा जागृत हुन्छ । एकली आमालाई समेत एकलै वनको कुटीमा छोडेर ज्ञानका लागि घना वनमा जान तयार हुन्छन् । उनलाई सौतेनी आमाको वचनवाण र व्यवहारले पोल्न र घोचन छाडेको छ । उनमा कुनै पनि सांसारिक वस्तुप्रति आशक्ति रहँदैन । यो वैराग्यको स्थिति हो । वनमा गएका ध्रुवको भेट नारदसँग हुन्छ । नारदले ध्रुवको योग्यता परीक्षण गर्न के तिमि नारायणलाई भेटेर आफ्नी कान्छी आमालाई दण्ड दिलाउँछौ भन्दा ध्रुव अब आफूमा सांसारिक वस्तुप्रति कुनै राग नभएको बताउँछन् । उनी आफूमा कोही कसैप्रति पनि रिसराग नरहेको र एकमात्र नारायण पदको प्यासी भएको कुरा यसरी बताउँछन् :

म विरक्त भएँ देखी मैला संसारको स्थिति,
 कसै माथि पनि छैन रिसराग कुनै अब,
 खाली यो एउटा इच्छा जिक्री केवल एक यो
 एक चोटि उही नारायणको पद चाहियो (२:३, ३०)

वेदान्त दर्शनमा मुक्तिको प्रथम पाइलो वैराग्यलाई मानिएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा मुमुक्षु पुरुष संसारको अनित्यतालाई बुझेर सम्पूर्ण भोगहरूबाट विरक्त बनी कर्मजन्य सम्पूर्ण वस्तुहरूलाई नश्वर जानी ब्रह्मनिष्ठ गुरु कहाँ जाओस् (परीक्ष्य लोकान ..... ब्रह्मनिष्ठम् मु.उ. १।२।१२) भनिएको छ । ध्रुवमा पनि ध्रुव आफूलाई यस संसारप्रति अब कुनै आशक्ति नभएको र अब आफू ब्रह्मानन्दको मार्गमा लागि सकेको कुरा नारदलाई बताउँछन् : “अब यो दुनियाँबाट मेरो रसवसै गयो/पवित्र स्वादमा पल्की जे पनि नमिठो भयो” (२:३, ३०) ।

ध्रुव प्रज्ञानेत्र खुल्ने आत्मज्ञान प्राप्त गरी छाड्ने दृढ विश्वास मनभित्र पलाएपछि आफ्ना बाबुको दरवारी सुख र राज्य वैभवलाई पनि तुच्छ सम्झन्छन् । उनी राज्यको सम्पूर्ण वैभव र बाबुको लाडप्यार भाइ उत्तमलाई मिले पनि त्यसप्रति आफ्नो कुनै पर्वाह नभएको कुरा व्यक्त गर्छन्- “गयो रहरको नाम मनको जपना पुगयो/बुबाको काखमा नित्य बसोस् उत्तम नै अब” (२:३, ३४) ।

प्रस्तुत साक्ष्यले ध्रुव मोक्षका लागि योग्य भएको बुझिन्छ । उनको सांसारिक तथा भौतिक लोभ लालसाको निवृत्तिबाट उनी मोक्ष मार्गका योग्य अधिकारी बनेको कुरा पनि प्रष्ट हुन्छ ।

शरीर र आत्माको एकीकृत रूप जीव हो । शरीर आत्माको घर हो । वेदान्त दर्शनमा शरीरलाई आत्माको भोगको माध्यम बताइएको छ । देहलाई क्षणिक, नश्वर, अनित्य मानी यसलाई मोह नगर्न भनिएको छ । **प्रह्लाद** नाटकमा प्रह्लाद देहलाई पिँजरा मान्दछन् । पिँजरामा फसेको चरा छट्पटाएर त्यसबाट मुक्ति चाहेजस्तै गरी प्रह्लाद (आत्मा) शरीररूपी पिँजराबाट छुटी परमात्मामा मिल्न आतुर भएको कुरा नारदलाई बताउँछन् । उनी यस जगत्देखि विरक्त भएका छन् किनभने यहाँ अशान्ति, अज्ञान र बन्धन छ । यहाँ काम, क्रोध, लोभ, मोह छ । प्रह्लाद सांसारिक वस्तुहरूबाट विटुलिन चाहँदैनन् । उनी आफूलाई आत्मा ठान्दै यो शरीर र भौतिक जगत्लाई पिँजडा बताउँछन् र मोक्षको कामना गर्दछन् :

नाथ यो पिँजराबाट कहिले उड्न पाउँला !
 धूवाँ फुकिरहेको छ सबैतिर अशान्तिले,
 लाख गोमनले लाखौँ तिरबाट डसीसके,
 के म उम्कन पाउन्न ? पवित्र त्यस पाउले
 कुल्चेर मसिन्याएका धूलो दल्दै शरीरमा
 घाउ पुर्दै, पुरेकामा छोई ढोग दिँदै दिँदै
 हरेक पाइला गन्दै, हेरेर गणनापिछे
 जपेर विष्णुको नाम हर्षको लयमा रूदै
 म पिछ्छा लाग्न पाउन्न ? (२:१, २६-२७)

यसरी वैराग्य र मुमुक्षुता मोक्षका लागि आवश्यक पूर्वसर्त भएको भाव ध्रुव र **प्रह्लाद** नाटकबाट साभार गरिएका प्रस्तुत साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट पुष्टि भएको छ ।

४.३.२ मोक्षका लागि कर्मयोग

गीतामा कर्मयोगलाई मोक्षप्राप्तिको एक मार्ग बताइएको छ । निष्ठापूर्वक फलको आस नराखी गरिने कर्म नै कर्मयोग हो । गीता दोस्रो अध्यायको सतचालिसौँ श्लोकमा तिमी कर्म गर्ने अधिकारी मात्र हौ, फलको तिमी अधिकारी होइनौ भनी कृष्णले अर्जुनलाई बताएका छन् । फलको आस गरी गरिएको कर्म बन्धनको कारण बन्दछ भने निष्काम कर्म मुक्तिको कारण बन्दछ । ध्रुव नाटकमा आत्मज्ञानी नारद ध्रुवलाई तिमी आफ्नो कर्तव्यमा अगाडि बढ, अरूको चासो नराख भन्छन्-“नठानून तैपनि हानी तिमीलाई भयो कुन ? आफ्नो राह तिमी हिड्नु, उनीकोमा उनी हिड्नु” (२:३, २९) ।

प्रह्लाद नाटकमा नारद प्रह्लादलाई यसलोक र परलोकको कुनै पनि आशा नलिईकन आफ्नो कर्तव्यपथमा निष्ठापूर्वक अगाडि बढ्न भन्दछन् । उनी आर्यधर्मको सारभूत तत्त्व आत्मज्ञान अर्थात् मोक्ष प्राप्ति भएकाले यसै दिशामा अग्रसर हुन प्रह्लादलाई सङ्केत गर्दछन् । आशक्तिलाई त्यागेर सफलता-असफलता बारे समान धारणा राख्दै कर्मयोगमा स्थित हुनुपर्छ । यही समत्त्व (फल प्राप्ति वा अप्राप्तिमा समान स्थिति) नै कर्मयोग हो भन्ने चिन्तन गीता दोस्रो अध्यायको अठ्चालिसौ श्लोकमा रहेको छ । गीतादर्शनअनुसार सकाम कर्मले बन्धनको सिर्जना गर्दछ, भने निष्काम कर्मले मुक्ति । निष्काम कर्मले चित्तशुद्धि हुन्छ । अन्तःकरणको शुद्धि भएपछि मानिसमा रहेका राग, द्वेष, स्वतः निवृत्त हुन्छन् । यसले मानिसलाई आत्मसाक्षकारको मार्गमा अग्रसर गराउँछ । **प्रह्लाद** नाटकमा नारद प्रह्लादलाई मोक्ष प्राप्तिका लागि गीता दर्शनमा उल्लेख गरिएको कर्मयोग र निष्काम कर्मको शिक्षा प्रदान गर्दछन् -“लौ, उहाँ जाऊ जहाँ खेत छ कर्मको/केही आशा नली रोप सत्य बीज स्वधर्मको !” (१.३, २९) ।

यसरी नारद प्रपञ्चरसको सांसारिक यात्रातिर पर्दा लगाएर अन्तर्मुखी बनी सृष्टिको एकान्त लिलातर्फ फर्कनु पर्दछ भन्ने सन्देश प्रह्लादलाई दिन्छन् ।

निष्काम कर्मलाई पनि साधनावस्था गरिने (ज्ञान प्राप्त हुनुभन्दा अघि गरिने) कर्म र सिद्धावस्थामा गरिने (ज्ञानप्राप्त भए पछि गरिने) कर्म भनी निष्काम कर्मका दुई भूमिका उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सकाम कर्मले जीवलाई जन्ममरणको चक्रबाट नछुटाउने हुनाले वेदान्त दर्शनमा यस्तो कर्मलाई अज्ञानको कर्म भनिएको छ । निष्काम कर्मले यस लोकको र परलोकको कुनै पनि भागको आश नगर्ने हुनाले यस्तो कर्मलाई ज्ञानकर्म भनिएको छ । निष्काम कर्मको एक मात्र काम चित्तशुद्धि हो । **प्रह्लाद**मा भौतिकवादी विज्ञानीहरूले सकाम कर्म गर्ने र अध्यात्मवादी आत्मज्ञानीहरूले निष्काम कर्म गर्ने कुरा गरेका छन् । **प्रह्लाद**मा प्रह्लादलाई विज्ञान पढाउन खोज्ने गुरु शण्डलाई प्रह्लाद ज्ञान र विज्ञानको भेद बताउँदै विज्ञानले बाहिरी पदार्थमा ज्ञान खोज्ने भएकाले ज्ञान प्राप्त गर्न नसक्ने र ज्ञानले आफैँभित्र ज्ञान खोज्ने भएकाले उसले ज्ञान प्राप्त गर्ने कुरा बताउँछन् । ज्ञान आफैँभित्र छ तर विज्ञानले ज्ञान बाहिर खोज्छ । त्यसैले उसले सत्यज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैन । विज्ञान शरीरलाई अमर बनाउने औषधिको खोजी गर्छ तर ज्ञान आत्मालाई अमर बनाउने उपायको खोजी गर्छ । जो आत्मा मर्दैन, शरीर मात्र पञ्चतत्त्वमा मिल्छ भन्ने जान्दछ, त्यो हाँस्ते मर्छ त्यहाँ

त्यो ज्ञान हो । जो आत्माको अमरत्व बुझ्दैन र शरीरको नाश वा त्यागलाई मरेको ठान्छ त्यो रुँदै मर्छ । त्यही विज्ञान हो भनी प्रह्लाद ज्ञान र विज्ञानको अन्तर स्पष्ट पाउँ निष्काम कर्म नै मोक्षमार्गमा डोच्याउने उत्तम कर्म हो भन्दछन्:

विज्ञान कर्म हो, कर्म गर्नुपर्छ गरिन्छ त्यो,
परन्तु बुद्धिमानी हो ज्ञानी निष्काम पाउनु
त्यो कर्ममा छ विज्ञान, आफूबाहिर, ज्ञान छ
आफूभित्र ऊ टाढा छ खोजीमा हिँड्नुपर्दछ,
वर यो छ कलेजामा आफूभन्दा समेत, या
यसमा मन फर्काइ भित्र नै घुस्नु पर्दछ ।
नमर्ने हुन उद्योग जति विज्ञान गर्दछ,
उत्ति गर्दछ यो ज्ञान खाली भेद छ यत्तिमा
ज्ञान मर्दछ हाँसेर, रोई विज्ञान मर्दछ ! (२:२, ५६)

विवेकचूडामणिमा स्वयम् स्वरूपको ज्ञान भएपछि अहङ्कारदेखि देहसम्मका सम्पूर्ण अज्ञानेले कल्पित बन्धनहरूलाई त्याग गर्ने इच्छा हुन्छ (अहङ्कारादिदेहान्तान बन्धानज्ञान कल्पितान । स्वस्वरूपाबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता (विवेकचूडामणि, २८) भनी बताइएको छ । सांसारिक दुःखहरूबाट मुक्तिको चाहना नभएसम्म मानिसले विभिन्न कर्महरू गर्दै रहन्छ र कर्मको फल पनि भोग्दै रहन्छ । सकाम कर्मको फलस्वरूप ऊ जन्ममरणको चक्रमा घुमिरहन्छ र घुमुन्जेल ऊ पाप कर्महरू पनि गर्दै रहन्छ । कर्म गर्दा अज्ञानवश पापहरू हुन्छन् र त्यस्ता पापहरूको प्रायश्चित्त पनि हुन्छ । त्यसैले पाप गर्ने पनि प्रायश्चित्त गरी मोक्षमार्गमा प्रवृत्त हुन सक्छ भन्ने कुरा प्रह्लाद नाटकमा विज्ञानका गुरु शण्डलाई प्रह्लाद सम्झाउँछन् । उनी गुरु शण्डलाई जबसम्म प्राण रहन्छ तबसम्म अर्थात् वैकुण्ठको साथ नमिलुन्जेलसम्म प्रयत्नहरू जारी राख्न उचित हुन्छ भन्दछन् । प्रह्लाद आत्माको मुक्ति नहोउन्जेल आफू मोक्षमार्गमा साधनारत रहने पापकर्म गर्नेहरू पनि प्रायश्चित्त गरी मुक्तिमार्गमा लाग्नु पर्ने कुरा विज्ञानका गुरु शण्डलाई बताउँछन्:

मुमुक्षु नभएसम्मन कर्म यो नगरी सुख
छैन, यो कर्ममा पाप नगरी सुख छैन, हो,
परन्तु एक थोपा त्यो पाप भो त भयो भनी,

पापी समुन्द्रमा डुब्नु हुन्न; प्वाँख जहाँतक,
हुँदै न पूर्ण ओवानो, भर्दै-भर्दै त्यहाँ तक,
उड्नु पर्दछ आत्माको प्वाँखले विष्णु पादमा ! (३:१, ७१.)

रामानुजदर्शनमा जीवनमुक्ति सम्भव छैन भनिएको छ । प्रह्लादमा पनि जीवनमुक्तिको आलोचना गरिएको छ । प्रह्लादका अनुसार योगीहरूले आफूलाई जीवनमुक्त भने पनि जीवनकालमा गरेका सानातिना र भिनामसिना कमजोरीहरूले पनि उनीहरूलाई जीवनमुक्ति मिल्दैन किनभने सास फेर्दा वा पानी पिउँदा, आँखा भिम्क्याउँदा वा कतै टेक्दा वा कुल्चदा सानोतिनो त्रुटि भइरहेको हुन्छ । तसर्थ जीवनकालमा गरिने निष्काम कर्मले जीवनकालमा मुक्ति सम्भव नभएको कुरा प्रह्लाद हिरण्यकशिपुलाई बताउँछन् । उनी चैतन्य गुणको भाव भएको कुनै पनि वस्तुलाई हानी पुऱ्याउँदा त्यसले मोक्षमार्गमा बाधा पुऱ्याउने तर्क गर्दछन् । प्रह्लाद निष्काम कर्मको पाठ पूर्ण भयो भने मृत्युपछि मात्र विदेह मुक्ति मिल्छ भन्दछन् । वेदान्त दर्शनमा पनि मुक्तिका सवालमा मतैक्य पाइँदैन । प्रह्लाद नाटकमा जीवमुक्तिसम्बन्धी यस प्रकारको विरोधाभाषलाई प्रह्लाद तर्कसहित जीवनमुक्ति सम्भव नभएको कुरा यसरी गर्दछन् :

गुरु, सास लिँदा पनि,
या पानी पिउँदा, यद्वा गर्दा भिम्किम नेत्रले,
अथवा कुल्चँदा ढुङ्गालाई लाग्दछ पाप त,
त्यो मात्रा जति सानो होस् योगी जीवनमुक्त ह्वौं,
भनी भन्छन् त्यसैले त यहाँ निष्काम कर्मले,
तथापि त्रुटिनै हुन्छ बाँचुञ्जेल मरेपछि
मात्र निष्कामको पाठ ध्यानपूर्ण भयो भने,
पूर्ण हुन्छ (३:१, ७२) ।

यसरी ध्रुव र प्रह्लाद दुबै नाटकमा मोक्षका लागि निष्काम कर्म आवश्यक हुने भाव व्यक्त भएको छ ।

४.३.३ मोक्षका लागि आत्मज्ञान

आत्मज्ञानका लागि आत्माविद्याको आवश्यकता पर्दछ । विद्या वा ज्ञान विना अज्ञान नष्ट हुँदैन । अज्ञान नष्ट नभै ज्ञान पनि हुँदैन । ज्ञान ब्रह्मप्राप्ति वा मुक्तिको साधन हो ।

अज्ञानकै कारणले व्यक्ति म आत्मा (ब्रह्म) हुँ भन्ने थाहा नपाएर शरीरलाई नै 'म' ठान्दछ र ऊ बन्धनग्रस्त हुन्छ अनि ज्ञान भएपछि आत्माको वास्तविक स्वरूपको अनुभव भई मोक्ष प्राप्त गर्दछ । ध्रुव नाटकमा बालक ध्रुव मुक्तिको खोजीमा छन् । उनी अज्ञानबाट छुटकारा दिने साधन पराविद्या अर्थात् आत्मविद्या आफूलाई कसले प्रदान गर्ला ? कहाँ पाइएला ? भन्दै छटपटिन्छन् । उनी आत्मज्ञानका लागि आतुर देखिन्छन् । ध्रुव भन्दछन् -

“त्यो आँखा म कहाँ पाऊँ, कहाँ खोजूँ कहाँ घुमूँ ?

आँखा ! आँखा !

यो शीतले जमाएर मार्नु भन्दा अगाडि नै

आँखाले पाउला आँखा, यहाँ मरिसके पछि ?” (२:३, २८)

वेदान्त दर्शनमा मोक्षका लागि मुमुक्षुमा आत्मज्ञान हुनु आवश्यक मानिएको छ । ज्ञानका लागि कर्म र भक्तिका साथै अधिकारी साधन चतुष्टयसम्पन्न बन्नुपर्छ भनिएको छ । निष्काम कर्मले चित्तशुद्धि गराउँछ । भक्तिले चित्तलाई स्थिर बनाउँछ । कर्म र भक्तिपछि अधिकारीमा चाहिने अर्को योग्यता साधन चतुष्टय हो । यसबाट नित्य र अनित्य वस्तुको ज्ञान हुन्छ । ऊ लौकिक र पारलौकिक भोगदेखि विरक्त हुन्छ । उसमा शमआदि गरिएका गुणहरू विद्यमान हुन्छन् । त्यसपछि उसलाई म संसारका बन्धनहरूबाट छुटौँ भन्ने एकमात्र र तीव्रतम अभिलासा रहन्छ, जसलाई मुमुक्षुता भनिएको छ । कर्म र भक्तिको भूमिकापछि साधक साधन चतुष्टय सम्पन्न बन्दछ । त्यसपछि उसमा ज्ञानको भूमिका सुरु हुन्छ । ज्ञानको भोक तीव्र भएपछि साधक सद्गुरुको शरणमा गई गुरुबाट अद्वैत परमपदको ज्ञान लिन्छ । अद्वैतको साक्षतकारका लागि गुरुज्ञान आवश्यक पर्ने कुरा वेदान्त दर्शनहरूमा बताइएको पाइन्छ । भागवद्गीतामा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई अद्वैतताको शिक्षा दिएका छन् ।

ध्रुव नाटकमा आमा सुनीति छोरो ध्रुवलाई आत्मज्ञानको बारेमा बताउँछिन् । आत्मज्ञानीहरूका लागि नारायण यहीं छन्; सर्वत्र छन्; जसमा त्यो छैन उसले भने आत्मज्ञान लिनुपर्छ । सुनीति ध्रुवलाई आत्मज्ञान ठुला सिद्ध ऋषिमुनिहरूबाट घोर जङ्गल अर्थात् एकान्त स्थलमा प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्दै ध्रुवलाई नारायण प्राप्तिको मार्गमा लाग्न प्रेरित गर्छिन् :

आँखाको निम्तिमा अर्को चाहिँदैन यहीं छ त्यो ,

बरु त्यो देख्न अर्को नै आँखा चाहिँन्छ एउटा ;

घोर जंगलमा अर्को आँखाको निमित्तमा पस्दछन् ,
ठुला मुनिहरू पाई आँखा ती सब देख्दछन् ;
एउटा चूर्णमा कोटि नारायण टनाटन । (२:१, २२)

ब्रह्मज्ञान भनेको आत्मज्ञान अर्थात म आत्म हुँ भन्ने ज्ञान हो । म शरीर होइन, अविनाशी, अमर आत्मा हुँ भन्ने ज्ञान हुनु नै आत्मज्ञान हो । आत्मज्ञानको लागि भित्र हेर्ने प्रज्ञानेत्र चाहिन्छ । बाहिरी आँखाले बाहिरी संसार मात्र देख्दछ; आत्मको संसार देख्दैन । प्रज्ञानेत्रले मात्र आत्मसाक्षतकार गर्न सकिने कुरा वेदान्त दर्शनहरूमा बताइएको पाइन्छ । प्रस्तुत नाटकमा नारायणको खोजीमा वन जान तयार भएका बालक ध्रुवलाई सुनीति नारायण तिमीभित्रै छन्, तिम्रा हृदयमा छन् भन्दछन् । उनी ध्रुवलाई भक्तिपूर्वक आँखालाई भित्र फर्काऊ, नारायण त्यहीँभित्र छन् भन्छन् - “किन टाढा तिमी पुग्छौ ? तिम्रै हृदयमा पनि/विष्णु छन्, दुईटै आँखा फर्काऊ भित्र भक्तिले/त्यहीँ दर्शन मिल्नेछ ।” (२:१, २३)

ध्रुवका भनाइले उनमा अध्यात्मचेत परिपक्व अवस्थामा पुगेको देखाउँछ । यसैले नारदका दृष्टिमा ध्रुव योग्य शिक्षार्थी ठहरिन पुग्छन् । एउटा ज्ञानपिपासु र विद्याव्यसनी शिष्यमा हुनुपर्ने सहनशीलता, त्याग, दृढता र जिज्ञासुपन जस्ता ब्रह्मविद्याका लागि आवश्यक गुणहरू ध्रुवमा देखेर नै नारद ध्रुवलाई ब्रह्मविद्या (मोक्षविद्या) प्रदान गर्दछन् :

भक्ति हो भगवान हाम्रो प्रीति हो परमेश्वर,
वैकुण्ठ वासना नै हो, हो नारायण निर्णय ।
ध्यान देऊ कुरा मेरो दशै इन्द्रियले सुन,
सत्य विश्वास भित्रै छ, विश्वास पहिले गर ।
सक्छौ, सक्छौ; तिमी सत्यको आत्मा जस्तै साना छौ,
त्यस्तै योग्य पनि छौ सक्तछौ ध्रुव, कोशिशमा दम पचाऊ । (२:३, ३२)

समाधिमा बसेर गर्ने कर्महरू, भगवान देखिने स्थान, भगवान्को दिव्य रूपका बारेमा पनि नारद ध्रुवलाई बताउँछन् । वेदान्त दर्शनमा बताइएको ‘एको ब्रह्म’ अर्थात अद्वैत ब्रह्मको तथा ब्रह्मको दिव्य रूपको पनि नारद वर्णन गर्दछन् । ब्रह्म एकै छ र यी ब्रह्माण्डहरू पनि ब्रह्मैका रूपहरू हुन् भन्दछन् :

आँखा उघारेर पनि केही नदेख्न सक्ने होऊ, तर हेराइ जगेडा राख । नथुने तापनि कानले बाहिरको खलबल नसुन्न सक् । आँखा चिम्लिँदा एउटा ज्योति देखिन्छ

त्यसबाट दीपको, मुटुबाट घण्टाको काम बदलेर आरति गर । आँखीभौँ जोर्निका अथवा नाकको डुँडालीको ठीक माथि छालाभिन्न अन्धकारमा भगवान् देखापर्नेछन् उनैलाई पर्खीरहू । आफूलाई बिस, बिस, अझ अपरिचितलाई जस्तै बिस; भगवानलाई अझ पहिले नै चिने जस्तै संभ; अनि वैकुण्ठ नारायण तिम्रा अगाडि उदाउँछन् । त्यो दिव्य प्रकाशले तिम्रो पट्टल नखुलाई छोड्दैन, खुलाएपछि तिम्रो आँखा नतिरमिच्याएर छोड्दैन, ज्योति-पवित्र ज्योति त्यही एक मात्र हो, उही फुटेर छरिँदा यतिका ब्रह्माण्ड बने । तिम्री दर्शन पाउँछौ, अवश्य पाउँछौ यो मन्त्र जप ।
(२:३, ३२-३३)

प्रस्तुत साक्ष्यमा भगवान् आफैँसँग रहने, भगवान् बाहिर नभै भित्रै रहने, भगवान्को दर्शन पाउन इन्द्रियहरूलाई भित्र फर्काउनु पर्ने, कठोर साधना गर्नुपर्ने, भगवान् सूक्ष्म पवित्र ज्योति स्वरूप हुने र एक मात्र हुने कुरा औँल्याइएको छ । यो सारा ब्रह्माण्डको उत्पत्ति पनि ब्रह्मबाटै भएको हो भन्ने वेदान्त दर्शनको सार प्रस्तुत साक्ष्यमा व्यक्त भएको छ । ध्रुव नाटकको दोस्रो अङ्कको तेस्रो दृश्यको पेज नं. ३० देखि ३५ सम्म नारदबाट ध्रुवलाई ब्रह्मज्ञान तथा मोक्षज्ञान प्रदान गरिएको छ ।

नारद ध्रुवलाई नित्य र अनित्य वस्तुको तथा जन्म र मरण चक्रको बारेमा बताउँछन् । उनी जीवले (आत्मा) देह फेरिरहने र जीवले फेरेका देहसँग उसको अर्थात् आत्माको कुनै सम्बन्ध नरहने कुरा पनि सुभाउँछन् । उनी सबै जीव (आत्मा) का सबै जन्मका बाबु एउटै छन् र ती नारायण नै हुन् भनी अद्वैत दर्शनको शिक्षा प्रह्लादलाई प्रदान गर्दछन्:

कति जन्म लियौ, तिम्रा बाबु आमा भए कति,
नासिने कुन चाहिँ हो, एक नास रह्यो कुन ?
सबै माथि दया गर्ने सबका सब जन्मका
आत्माका एउटै बाबु ती नारायण मात्र हुन् । (२:३, ३४)

बाबुआमा, दाजुभाइ, इष्टामित्र भनेका छायाँ समान हुन् । छायाँ जस्तै अनित्य, असत्य र भ्रम मात्र हुन् । त्यसैले असत्य र भ्रमलाई सत्य ठानी मोहित हुनु अज्ञान हो । सत्य र नित्य वस्तुलाई चिह्नु ज्ञान हो । सत्य एक मात्र छ; त्यो नारायण हो भनी नारद ध्रुवलाई परमात्माको प्राप्तिका लागि उत्साहित तुल्याउँछन् :

त्यहाँ माता, पिता, भ्राता, पुत्र, मित्र, कलत्र छन्,
ती कोही होइनन् तेरा, तेरा एक म मात्र हुँ ।
ती छाया सपनाका हुन्, नतर्सी, नडरा, नरो
छायालाई नगर माया; तेरो जो हो म मात्र हुँ । (२:३, ३५)

ध्रुव नाटकमा नारद अद्वैत नारायण (ब्रह्म) को महिमा यसरी गायन गर्दछन् :

पितामहका पिता,
वैकुण्ठका वैकुण्ठ, ईश्वरका परमेश्वर, श्रीपति, सूर्यका बत्ती, गणेशका
विघ्नविनाशक,-
बृहस्पतिका गुरु, सरस्वतिका ज्ञान-
इन्द्रका राजा, यमका काल, वरुणका जलनिधि, कुवेरका साहू-
अग्निका दहन, जलका जीवन, वायुका रथ, पृथ्वीका आधार आकाशमा अनन्त-
चन्द्रमाका मोहनी मूर्ति, नक्षत्रका लगाम, अश्विनी कुमारका वैद्य, नरका नारायण
औत्तानापादि प्रभुको परमभक्त हो, प्रभुबाट मैलै थाहा पाएँ, विश्वंभर विश्वंभर ।
(२:३, ३८-३९)

प्रस्तुत साक्ष्यमा यस ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण कुराहरूको एक मात्र स्रोत र आधार
परमात्मा नारायण मात्र हुन् भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । सबैका नियन्ता उनै नारायण हुन्
र अनेकका एक पनि हुन् भन्ने वेदान्त दर्शनको प्रभाव प्रस्तुत भनाइहरूमा परेको पाइन्छ ।

ध्रुव नाटकको तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा नारायणले ध्रुवलाई दर्शन र वरदान
दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । परब्रह्म परमात्मा नारायणलाई वेदान्त दर्शनमा कतै कतै
व्यक्तिक परमात्माका रूपमा पनि प्रस्तुत गरिएको छ । मूलतः परमात्मालाई अदृश्य, अव्यक्त,
निर्गुण, निराकार रूपमा वयान गरिएको छ भने दृश्य, व्यक्त, सगुण, साकार रूपको चर्चा
पनि वेदान्तदर्शनमा गरिएको छ ।

प्रह्लाद यो अशान्त, दुर्गन्धित र दुःखपूर्ण संसारबाट मुक्त गरिदिन र वैकुण्ठमा
विष्णुको समीपमा रहन पाउँ भनी नारदसँग अनुरोध गर्छन् । उनी यो जगत्लाई पिंजरा
अर्थात् बन्धन ठान्छन् । प्रह्लादको मुक्तिको चाहना बुझेर नारद प्रह्लादलाई तत्त्वज्ञान प्रदान
गर्दछन् । मोक्ष आफैँभित्र हुन्छ । बन्धन त भ्रम वा अज्ञान हो । जीवात्मा परमात्माभन्दा

अलग छैन् । एउटै आत्मा तत्त्व नै जीवात्मा र परमात्माको स्वरूपमा भिन्न-भिन्न देखिएका हुन । आत्माको यस यथार्थ स्वरूपको ज्ञान हुनु नै आत्मज्ञान हो र यही नै मोक्ष पनि हो । मोक्षका लागि अन्तःकरणको शुद्धि आवश्यक हुन्छ । अन्तःकरणको शुद्धि भएपछि तिमी यो देह धारण गर वा नगर, अर्थ रहँदैन । मोक्षका लागि देह त्याग गर्ने पर्छ भन्ने छैन । अर्को कुरा अज्ञान नै बन्धन हो । त्यसैले अज्ञान नष्ट हुनासाथै बन्धनको भाव स्वतः नष्ट हुन्छ । त्यसपछि तिमी जहाँ, जसरी रहे पनि तिमीलाई परमानन्दको प्राप्ति हुन्छ भनी नारद प्रह्लादलाई सम्झाउँछन् । आत्मा नित्य मुक्त भएको हुँदा मोक्ष कुनै नयाँ र अप्राप्य वस्तुको प्राप्ति होइन बरु आत्माको वास्तविक स्वरूप हो । जबसम्म जीवात्मा स्वयम्लाई बन्धनबद्ध मान्दछ, तबसम्म अविद्याजनित बन्धन रहेकै हुन्छ । अविद्याजनित बन्धनको समाप्तिका निमित्त भक्ति साधना नै गर्नुपर्छ ।

मोक्ष भनेको अविद्याको समाप्ति हो । अविद्याको समाप्ति भई आत्मा आफ्नो स्वरूपमा स्थित हुन नै मोक्ष हो । मोक्ष कुनै अप्राप्य वस्तुको प्राप्ति होइन । अविद्याको निवृत्ति नै विद्याप्राप्ति वा जागरण हो र विद्याप्राप्तिसँग अमृत तत्त्वको प्राप्ति हुन्छ । जसले ब्रह्मलाई जान्दछ त्यो स्वयं ब्रह्म नै हुन्छ (मु.उ., ३।२।९) । ब्रह्मको प्राप्ति बैकुण्ठ लोकमा हैन यहीं हुन सक्छ र हुन्छ (अत्र ब्रह्म समश्नत (बृह.उ., ४।४।७) । जीवनमुक्त व्यक्तिलाई सांसारिक वस्तु सुखदुःख तथा प्रियप्रिय वस्तुहरूले स्पर्श गर्न सक्दैनन् (न प्रियप्रिय स्पृशत : । छा.उ.८।१२।१) । सर्पलाई आफ्नो काँचुलीप्रति कुनै आशक्ति रहँदैन त्यसरी नै जीवनमुक्त व्यक्तिलाई आफ्नो शरीरप्रति कुनै आशक्ति र बन्धनको भाव रहँदैन भनी ब्रह्मर्षि नारद प्रह्लादमा भक्त प्रह्लादलाई यसरी सम्झाउँछन् :

कुमार जति बाहिर
मोक्ष पिञ्जरको हुन्छ उति मोक्ष ऊ भित्र छ
खाली बन्धन देखिन्छ त्यहाँ जाँदा र आउँदा
जस्तो बाहिरको भित्र त्यस्तै बाहिरभित्रको
हुन्छ बन्धन वा मोक्ष द्वार बन्द खुलाभए
द्वार नै मन हो तिम्रो त्यसलाई खुला गर
अनि पिञ्जराभित्र पस वा बस बाहिर (१.३, २७)

वेदान्त दर्शनले ब्रह्मैकत्व भावलाई नै मोक्ष मानेको छ । जीवात्मा र परमात्मा अलग होइनन् एकै हुन् भन्ने भाव नै ब्रह्मैकत्व भाव हो । शुद्ध आत्मा चैतन्य अविद्याका कारण शरीर, इन्द्रिय र अन्तःकरण (मन, बुद्धि, र अहङ्कार) बाट परिच्छिन्न भएर जीवका रूपमा प्रतीत हुन्छ । शुद्ध आत्म चैतन्यलाई जीवका रूपमा प्रतीत गराउने अज्ञानको निवृत्ति ज्ञानद्वारा हुन्छ । अज्ञानको निवृत्ति नै मोक्ष वा मुक्ति हो । शङ्कराचार्यले अविद्याको निवृत्ति (अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष : ब्र.सू.शा.भा., १.१.४), ब्रह्म भाव (ब्रह्मभावश्च मोक्ष : ब्र.सू.शा.भा., १.१.४), तथा नित्य अशरीरत्व नै मोक्ष हो (नित्यमशरीरत्व मोक्षाख्यम् । ब्र.सू.शा.भा., १.१.४) भनेका छन् । अशरीरत्व भनेको शरीररहित नभएर शरीरसम्बन्ध रहित हो (शर्मा, २०७१ : ५५) त्यसैले जीवात्माको परमात्मासंगको ऐक्यभाव, म नै ब्रह्म हुँ भन्ने भाव तथा म शरीर होइन ब्रह्म हुँ भन्ने अशरीरत्वको भाव मोक्ष हो । वेदान्त दर्शनको यही ब्रह्मैकत्व भाव र अशरीरत्वको भाव नै मोक्ष भएको र मोक्षावस्थामा पाप र पुण्यको भाव केही नरहने कुरा **प्रह्लाद** नाटकमा प्रह्लाद बाबु हिरण्यकशिपुलाई यसरी बताउँछन् - “उनकै मन भै हाम्रो मन यो जब उड्दछ/ त्यो मोक्षको अवस्थामा न पाप छ न पुण्य छ” (३:१, ७१) ।

देहबाट आत्माको वियोग वा विछोड मृत्यु हो । आत्माको देहत्याग र देहको पञ्चमहाभूतहरूसंगको मिलन मृत्यु हो । मृत्यु आत्माको देहान्तरण पनि हो । गीतादर्शन अनुसार जसरी हामी पुराना लुगा त्यागेर नयाँ लुगा फेछौँ त्यसैगरी आत्माले पनि पुरानो, रोगी र जराजीर्ण भएको शरीर त्यागेर नयाँ शरीर धारण गर्दछ । त्यसैले मृत्यु आत्माको देह परिवर्तन मात्र हो, मोक्ष होइन भन्ने कुरा अनात्मवादी अर्थात् भौतिकवादी बाबु हिरण्यकशिपुलाई प्रह्लाद सम्झाउँछन् : “परिवर्तन हो मृत्यु, मृत्यु होइन मोक्ष” (३:१, ७१) ।

प्रह्लादमा मोक्षका लागि मुमुक्षुले मनमाथि नियन्त्रण गर्नुपर्ने बताइएको छ । आफू एकातिर र मन अर्कोतिर हुनुलाई चाञ्चल्य भनिएको छ । मन आफ्नो वशमा हुनु वा मनमा आफू अवस्थित हुनुलाई एकाग्रता भनिएको छ । मनको एकाग्रता सम्भव नभएर मनका सम्पूर्ण स्रोतलाई आत्मवलले ठेलेर निकाल्नु पर्छ भनिएको छ । गीतामा मनको एकाग्रतालाई स्थितप्रज्ञ भनिएको छ । गीता दोस्रो अध्यायको पचपन्नौँ श्लोकमा मनमा रहेका सम्पूर्ण कामना (विषयभोग) को चाहनालाई स्वस्फूर्त रूपमा त्याग गरेर आत्मामा आत्माबाट नै जो सन्तुष्ट हुन्छ त्यसैलाई स्थितप्रज्ञ भनिएको छ । दुःखमा चिन्तित नहुने र सुखमा पनि निःस्पृह

रहने तथा राग, भय, क्रोध नभएको व्यक्तिलाई स्थिरबुद्धि भनिन्छ । प्रह्लाद नाटकमा नारदको आफूले अझै पनि मोक्षपक्ष छुन नसकेको भन्ने गुनासोलाई समन गर्दै ब्रह्मा नारदलाई यसरी सम्भाउंछन् :

तिमी एकातिर मन अर्कातिर हुनु चाञ्चल्य हो,
मन तिमिमा हुनु वा मनमा तिमि हुनु एकाग्रता,
हो । यसमा पनि पूर्णता भएन भने,
मनका सब स्रोतलाई आत्मबलले एकैचोटि ठेलेर अनन्त,
सम्म धकेलिराख, त्यो फर्कने सम्भावनाको सूत्र (कमलको डाँठ भाँचेर देखाई)
यसरी चुँडाल (३:४, ९१) ।

प्रह्लादमा मोक्ष के हो र मोक्षको अवस्था कस्तो हुन्छ भन्ने कुराको पनि चर्चा भएको छ । प्रह्लाद नाटकमा ब्रह्मा नारदलाई मोक्षको अवस्था बारे सम्भाउंछन् । उनी मोक्ष हुनु बेहोश हुनु होइन, पूर्ण होश हुनु हो । यो सुखदुःख होइन; मोक्ष सुख यहाँको सुखदुःख नभएको सुख हो भन्दछन् । म नभएको अर्थात् आफूलाई विर्सिएको सुख नै मोक्ष हो भन्दछन् । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यमा पनि ब्रह्मभाव तथा नित्य अशरीरत्वलाई मोक्ष भनिएको छ । अशरीर नित्यशाश्वत-अमृत ब्रह्म नै हो (बृ.उ.,४.४.७) । यही भाव प्रह्लाद नाटकमा ब्रह्माको प्रस्तुत संवादमा अभिव्यञ्जित भएको छ :

नारद, मोक्ष हुनु बेहोस हुनु होइन, पूर्ण होस हुनु हो,
सुख यो सुख होइन-यहाँको सुख दुःख नभएको सुख हो,
मोक्ष-सुख यहाँको सुखदुःख,
नभएको सुख हो ! म नभएको मेरो सुख ! (३:४, ९१)

पराविद्या नलिई गरेको भक्ति अन्धभक्ति हुन्छ । मोक्षविद्या लिई गरेको भक्ति ज्ञानभक्ति हुन्छ । अन्धभक्ति अन्धघृणामा परिणत हुने र ज्ञानभक्तिले मात्र लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्ने कुरा प्रह्लाद दैत्य छात्रहरूलाई बुझाउंछन् । प्रह्लादलाई बचाउन रोधले दिएको बलिदानीको प्रसङ्गमा प्रह्लाद आफू शरीर नभएर आत्म भएकाले कहिल्यै नमर्ने कुरा पनि दैत्य छात्रहरूलाई बुझाउंछन् । उनी आत्माको अमरत्वको रहस्य नबुझी अज्ञानवश रोधले जीवन उत्सर्ग गरेकाले त्यो मुखता भएको बताउंछन । प्रह्लाद आत्मा अमर रहने र शरीर मरे पनि आत्मा मर्दैन भन्ने ब्रह्मविद्या दैत्य छात्रहरूलाई दिन्छन् :

मुख्य मनको माग पुगेन भने अन्धभक्ति अन्धघृणामा परिणत हुन सक्छ, त्यही भक्ति परन्तुसम्मान रहन्छ जुन भक्तिको ज्ञानी छ, यो आँखा अगिल्तिरको भक्तिपात्र सत्य आदर्श छ । हेर, विचरा मुख्य रोध त्यसै मच्यो यो त्यागको फल त्यो खरानीले के पाउँछ, तिमी नै भन ! (५:२, १४७)

प्रह्लादमा कशिपुको मृत्युपछि ब्रह्मा प्रह्लादलाई तिमी विष्णुका अवतार भएकाले गाई, ब्राह्मण र वेदको रक्षा गरी आर्यधर्म र संस्कृतिलाई बचाऊ र शान्ति फैलाऊ भन्दछन् । वेदान्त दर्शनको प्रतिपाध्य विषय विश्वशान्ति र मानवतावाद नै हो । यसरी **प्रह्लाद** नाटक वेदान्तचिन्तनसँग सामञ्जस्यपूर्ण रहेको देखिन्छ । **प्रह्लाद**मा प्रह्लादलाई व्यक्तिक परमात्माका रूपमा र विष्णुका अवतारका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । ब्रह्माले धर्ता वा स्थितिकर्ताका रूपमा प्रह्लादलाई अधि सारेका छन् । प्रह्लाद यहाँ सगुण र साकार व्यक्तिक परमात्मा (ईश्वर) का रूपमा चित्रित भएका छन् :

विष्णुका अवतार हौ, तिम्रो गुण बसुन्धरा
कहिल्यै बिसने छैन गो, गो ब्राह्मण वेदको
रक्षाले आर्यको धर्म बचाऊ, आर्य संस्कृति
चलाई शान्ति फैलाऊ । (२, १५७)

वेदान्त दर्शनमा ज्ञानलाई मोक्षको साधन मानिएको छ । कशिपुको अवशान पछि ब्रह्मा प्रह्लादलाई तिमी ज्ञानद्वारा मोक्ष भएका छौ, त्यसैले अब तिमीले स्वर्ग भन्दा टाढै बसी अर्थात् सुखभोगमा नफसी अलौकिक राज्य गर भन्दछन् :

तिमी मोक्ष भएका छौ, राजा भै अब ज्ञानको
स्वर्गीय राज्य देखाऊ स्वर्गलाई, परै बसी
पटाऊ वरको काम यै दार्शनिक बुद्धिले
दुःखको घाँस काटेको संभाऊ संभने जति (५:३, १५७)

यसरी प्रह्लादलाई आत्माज्ञानी तथा मोक्ष प्राप्त पुरुषका रूपमा **प्रह्लाद** नाटकमा चित्रण गरिएको छ ।

४.३.४ धीरता, दृढता र सहनशीलता

शङ्कराचार्यका अनुसार आत्मसाक्षतकारका लागि अधिकारी योग्य हुनु पर्दछ । योग्य अधिकारीमा हुनुपर्ने विभिन्न गुणहरू मध्ये तितिक्षालाई एक मानिएको छ । तितिक्षा भनेको सहनशक्ति हो । तातो-चिसो, गर्मी-जाडो, साह्रो-अष्टेरो आदि पचाउन सक्ने स्थिति नै तितिक्षा हो । शीतोष्णादि द्वन्दको सम्बन्ध शरीर आदिसँग भएकाले अधिकारीले त्यस्तो सम्बन्धलाई आत्मामा आरेपित गर्नु हुँदैन; त्यसलाई केवल शरीरको धर्म मान्नु पर्छ भनिएको छ । ध्रुव नाटकमा सुरुचिबाट दुर्व्यवहार गरिएका बालक ध्रुव आमा सुनीति कहाँ आएर आफूलाई कान्छी आमा सुरुचिले गरेको व्यवहार रूँदै बताउँछन् । त्यसपछि सुनीति ध्रुवलाई जस्तै दुःख परे पनि खपेर नारायणको भक्ति गर भन्छिन् । उनी जसले यहाँ जीवलाई जन्म दिएको हो उसैले खुवाउँछ र यो भवसागरबाट पनि पार लाउँछ भन्छिन् । वसन्त वेला अर्थात् परमात्मासँगको साक्षतकारका लागि कठोर बनेर सबै दुःखकष्ट खप्नु पर्ने कुरा सुनीति बताउँछिन्-

जति पर्दछ आपति धैर्यसाथ सबै सहूँ ,
'नारायण' यही नाम वारंवार जपी रहूँ ;
दियो यो जन्म जसले उसले नै खुवाउला,
जसले नाउमा हाल्यो उसैले पार लाउला;
बेला वसन्तको पर्ख जिन्दगीको हठी बनी,
सहूँ, सहूँ, सहूँ बाबु सहनै नसके पनि । (२:१, २१)

ध्रुव नारायण दर्शनका लागि वन जाने तयारीमा हुन्छन् । उनी आमाबाट पाएको धैर्य गर्ने शिक्षामा विश्वास गर्दै आफू आफ्नो लक्ष्यमा सफल बन्ने कुरा यसरी बताउँछन्-
“पृथ्वीभिन्न अडे मात्र पुग्यो शिशिरमा जरा/पालुवा यसमा अर्कै त्यो वसन्त चढाउला” (२:२, २७) ।

गीतामा कर्मयोग, भक्तियोग र ज्ञानयोगलाई मोक्ष प्राप्तिको साधन मानिएको छ । मुक्तिका लागि मुमुक्षुले धैर्यपूर्वक र दृढतापूर्वक साधना गर्नुपर्छ । यसो भएमा साधक मोक्ष फलको अधिकारी बन्न सक्ने कुरा बताइएको छ । जसरी विहान उज्यालो आउनु सूर्य आउने संकेत हो त्यसैगरी आफूलाई पनि सांसारिक वस्तुप्रति वितृष्णा हुनु लक्ष्य प्राप्तिको संकेत हो

भनी ठान्दछन् ध्रुव । उनी निरन्तरको साधनाले आफूले नारायणको दर्शन पाउने कुरामा आशावादी हुन्छन्- “सूर्य के आउने छैनन् उज्यालो जब आउँछ ?/खोला पानी दिने छैन जब मानिस धाउँछ ?” (२.२, २७) ।

आत्मालाई चिह्न प्रज्ञानेत्र आवश्यक पर्ने र प्रज्ञानेत्र खोल्नका लागि पराविद्या आवश्यक पर्ने कुरा वेदान्तमा बताइएको छ । ध्रुव नाटकमा बालक ध्रुव यही प्रज्ञानेत्रका लागि तड्पिएका छन् । प्रज्ञानेत्र सबैले र सजिलै प्राप्त गर्न नसक्ने, यसका लागि भौतिक शरीर र यहाँका सारा वस्तुहरूसँगको ममत्व र सम्बन्ध विच्छेद गरी सद्गुरुको शरण लिनुपर्ने र उनले मात्र प्रज्ञानेत्र खोल्न सक्ने कुरा पनि शास्त्रहरूमा बताइएको छ । ध्रुव नाटकमा नारायण दर्शनको उत्कण्ठ अभिलासा लिएर आफ्नी ममतामयी आमा, आफ्नो शरीर र भयको पर्वाह नगरी नारायण दर्शनका लागि प्रज्ञानेत्रको खोजीमा वन गएका बालक ध्रुवको आफ्नो भौतिक शरीरप्रतिको दृष्टिकोण र ज्ञानप्रतिको दृढ सङ्कल्प यसरी प्रकट भएको छ-

आँखा अर्को म खोजेर नपाएमा कतै पनि
आफ्ना पनि दुबै आँखा उनैलाई चढाउँछु,
अनि अन्धो भई अन्धकारमा भित्र खोज्दछु,
त्यहाँ नपाए फेरि प्राण भेट चढाउँछु, (२:३, ३०) ।

नारद प्रह्लादलाई तिमीले नै आर्यधर्मको संस्थापन र रक्षा गर्नुपर्छ भन्दछन् । धर्म थाम्नका लागि जस्तो सुकै दुःखकष्ट पनि खप्नुपर्छ र दृढ भई रहनु पर्छ भनी भन्दछन् । नारायणको प्राप्ति त्यति सहज छैन । नारायण प्राप्तिको मार्गमा अगाडि बढ्दा बाटामा अनेकौं बाधाहरू आउँछन् र त्यसलाई तितिक्षाद्वारा दूर गरी नारायण प्राप्त गर्न सकिने कुरा नारद प्रह्लादलाई बताउँछन् -

कुमार आर्यको धर्म तिमीले नै बचाउनु-
पर्छ ब्रह्मादि ब्रह्मर्षिहरूको कर्मकारण-
संस्थापन तिमीले नै लोकमा गर्नुपर्दछ,
लोककै हितको निम्ति गोरक्षा थाम्नु पर्दछ ,
ज्ञान विज्ञानको हात जोड्नु पर्दछ कर्ममा,
प्रजामा शान्ति ऐश्वर्य फैलाई दिनु पर्दछ ;

यसको निमित्तमा चाहे आगो हुनु परे पनि,
हजारौँ सर्पका जिब्रासँग जिब्रा जुधे पनि,
....छाला समेत फालेर नाङ्गै बस्नु परेपनि -
सबभन्दा नचाहेको वस्तुमात्र मिले पनि
प्रह्लाद पाइलालाई पछि सार्नु त के कुरा,
बढाईकन राखेको ठाउँमा त्यो कँपाउनु समेत हुन्न” (१:३, २८-२९) ।

यसरी आर्यधर्मको संस्थापन र रक्षा गर्नुपर्ने, लोकहितका कार्यहरू गर्नुपर्ने, गोरक्षा थाम्नु पर्ने, अध्यात्म र भौतिक दुवैको समन्वय गरी दुवै ज्ञानलाई मानव जातिको हितको कर्ममा लगाउनु पर्ने, जनतामा खुसी, सम्पन्नता र शान्ति छाडिदिनु पर्ने र यस्ता लोककल्याणकारी कार्यहरू गर्दा आउने जस्तासुकै बाधाहरूलाई पनि धैर्यपूर्वक पन्छाउनु पर्ने पूर्वीय वैदिक दर्शनको सार उपर्युक्त साक्ष्यमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

आत्मज्ञानीहरू स्थितप्रज्ञ हुने हुनाले उनीहरू कुनै पनि प्रकारको सांसारिक सुखदुःखबाट प्रभावित बन्दैनन् । सांसारिक मायामोह र सुखदुःखबाट प्रभावित हुने मुमुक्षु हुन सक्दैन । प्रह्लादमा प्रह्लादका सखीहरू नारायणको भक्ति त गर्छन् तर मृत्युदेखि भय मान्दछन् । त्यसैले ती आत्मज्ञानका लागि योग्य बनिसकेका छैनन् । प्रह्लादले भने यहाँ मृत्युको भयमाथि पनि विजय प्राप्त गरिसकेकाले उनी आत्मज्ञानी भएको कुरा बुझिन्छ । म शरीर होइन आत्मा हुँ भन्ने मुमुक्षु प्रह्लाद बाबु हिरण्यकशिपुको तँलाई मृत्युदेखि कति डर लाग्दैन ? भन्ने प्रश्नमा भन्दछन् -

जो माछ्छ अरूलाई त्यै मृत्युदेखि डराउला,
जो कम्मर कसी बस्छ मर्न त्यो के डराउँथ्यो !
मलाई मर्नलाई त उति नै हर्ष पो छ त
जति हर्ष पितालाई मलाई मार्नलाई छ ।
पिता श्मशानमा गन्दै भक्तलाई जलाउनुस्,
म भक्तहरूका आत्मा गन्छु वैकुण्ठमा बसी !
रहलान् हर्षका तारा झलमल्ल भई उहीं,
फालौँला अश्रुको वर्षा यहीं दुःखी हिलो गरी
हरिको घरको बाटो आगो र तरवारले
डाकिए पनि कुल्चेर हिँड्दछन् हरिभक्त त ! (५:२, १५४)

यसरी उपर्युक्त साक्ष्यमा प्रह्लाद अज्ञानीहरू (आत्माज्ञान नभएका) मात्र मृत्युदेखि डराउँछन् तर ज्ञानी (आत्मज्ञान भएका) हरू मृत्युदेखि डराउँदैनन् भन्दछन् । बरू ज्ञानीहरू त मरेर वैकुण्ठमा अजर, अमर र अजन्मा परमात्मा भएर बस्न रमाउँछन् भन्दछन् । सच्चा हरिभक्तहरू आगो, तरवार आदि कुनै पनि भौतिक हतियारको भय मान्दैनन् बरू त्यस्ता हतियार कुल्चेर अघि बढ्छन् भन्ने आत्माको अमरताप्रतिको अचल, अटल विश्वास प्रस्तुत नाट्यांशमा अभिव्यक्त भएको छ ।

वेदान्त दर्शनमा मोक्षका लागि सर्वप्रथम व्यक्तिमा आफ्नो इष्टदेवप्रति भक्ति र सांसारिक भोगप्रति मनमा अरुचि पैदा हुनुपर्छ भनिएको छ । ध्रुव नाटकमा बाबु उत्तानपादको काखबाट ओरालिएपछि बालक ध्रुवमा नारायण (विष्णु)प्रति भक्तिभाव जागृत हुन्छ । ध्रुवमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको नारायणप्रतिको आस्थाभावलाई आमा सुनीतिले दृढ बनाउँछिन् र नारायणप्राप्तिको मार्गमा अग्रसर हुन अभिप्रेरित गर्छिन् । नारायण मात्र सत्य हुन् र उनले मात्र सबै प्रकारका (आध्यात्मिक, आदिभौतिक, आदिदैविक) दुःखहरूको निवारण गर्ने कुरा सुनीति बालक छोरो ध्रुवलाई बताउँछिन् । हामीलाई जन्म दिने पनि उनै हुन् र यो भवसागरबाट पार लाउने पनि उनै हुन् भन्दछिन् । नारायण प्राप्त त्यति सहज छैन । नारायण प्राप्तिका लागि धेरै धैर्य, कठोर साधना र प्रतिक्षा गर्नुपर्छ तबमात्र नारायण प्राप्त गर्न सकिन्छ भनी सुनीति ध्रुवलाई मोक्ष विद्यातर्फ अभिमुख गराउँछिन् -

जति पर्दछ आपत्ति धैर्यसाथ सबै सहू,
 नारायण यही नाम वारंवार जपिरहू;
 दियो यो जन्म जसले उसले नै खुवाउला,
 जसले नाउमा हाल्यो उसैले पार लाउला;
 बेला वसन्तको पर्ख जिन्दगीको हठी बनी,
 सहू, सहू, सहू बाबु सहनै नसके पनि । (२:१, २१)

वेदान्त दर्शनमा जीवले ब्रह्मैकत्वभाव प्राप्त गर्नुलाई महत्त्वपूर्ण कार्य मानिन्छ । ब्रह्मैकत्वभावको प्राप्ति गर्ने व्यक्तिमा सोहीअनुसारको योग्यता हुनुपर्छ भनी बताइएको छ । मोक्षका लागि कर्म, भक्ति आदि गर्नु पर्ने, साधनचतुष्टयसम्पन्न बन्नु पर्ने भनी बताइएको छ । त्यसैले सामान्य व्यक्तिका लागि मोक्ष कठिन कार्य ठहर्छ । ध्रुवले आमा सुनीतिसँग आफू वन गएर ज्ञान लिई नारायण प्राप्त गर्ने कुरा गर्दा आमा सुनीति त्यो पवित्र ज्ञान त्यति

सजिलै प्राप्त गर्न नसकिने कुरा गर्दछिन् । कतिपयले त ज्ञानको खोजीमा जीवन नै उत्सर्ग गरेकाले तिमी जस्ताका लागि त्यो पवित्र ज्ञान प्राप्त गर्न सम्भव छैन भन्ने कुरा सुनीति छोरो ध्रुवलाई बताउँछिन् :

ओहो ! के सजिलो देख्यौ ? आँखा आँखा पवित्र त्यो
खोज्दा खोज्दै मरे कैयन, कैयन छन खोजमा अभ्र
पाउँदैनन्, निकै थोरै थोरैको हातमा पच्यो,
तिम्रो निमित्त त त्यो बाबु, कीराको निमित्त सिन्धु हो । (२:१, २३)

मोक्षका लागि मुमुक्षुमा तितिक्षा आवश्यक ठानिएको छ । जस्तोसुकै समस्या र कठिनाइ सहन सक्नेले मात्र मोक्ष प्राप्त गर्ने कुरा सूत्रग्रन्थहरूमा बताइएको छ । प्रस्तुत नाटकमा बालक ध्रुव नारायणको खोजीमा वन पस्दा वनका वन्यजन्तुले चपाएर निले पनि आफूले त्यही भित्र हृदयमा नारायण पाउने कुरामा निश्चिन्त बन्दछन् :

हानी के ? जब त्यो जन्तु पेटभित्र पुऱ्याउला
ठूलो दया गरी निर्धो मलाई तब जन्तुको
त्यहाँ हृदयमा फेरि नारायण म पाउँछु ।
दाँतका बिचमा केही गरी म पिन्हिए पनि
मेरो हृदय त्यो बेग्लै आँखा बेग्लै भएपछि
आफ्नै हृदयका चाहिँलाई भन म देख्छु: (२:२, २५)

शङ्कराचार्यका अनुसार आत्मज्ञानका लागि सबैभन्दा पहिला आत्मज्ञान चाहने व्यक्ति योग्य अधिकारी हुनुपर्छ र उसमा चार कुरा रहनुपर्छ: नित्यानित्यवस्तुविवेक, लौकिक र पारलौकिक भोगदेखि वैराग्य, शम आदि गुणहरू र मुमुक्षुता । शम आदि गुणहरूमा शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा र समाधान पर्दछन् । यसमा तितिक्षा भनेको सहनशक्ति हो । तातो-चिसो, गर्मी-जाडो, साह्रो-अपठ्यारोलाई पचाउन सक्ने स्थिति नै तितिक्षा हो । शरीर सम्बन्धी दुःखको सहन गर्नु नै नितिक्षा हो । प्रह्लाद नाटकमा नारद मुमुक्षु प्रह्लादलाई तिमिले आर्य धर्म बचाउन, ब्रह्मर्षिहरूको कर्मकारणको स्थापना गर्न, गोरक्षा थाप्न, प्रजामा शान्ति र ऐश्वर्य फैलाउनजस्तो सुकै दुःख सहन गर्न पनि तयार बन्नुपर्छ भन्दछन्:

यसका निमित्तमा चाहे आगो हुनु परे पनि,
हजारौँ सर्पका जिब्रासँग जिब्रा जुधे पनि,

धूलो भई सबैलाई ढोग्दै हिड्नु परे पनि,
 अश्रुसागर भै दीन ढुङ्गा तार्नु परे पनि,
 करोडौं मृत्युले एकै चोटि हम्ला गरे पनि,
 छाला समेत फालेर नाङ्गै बस्नु परे पनि
 सबभन्दा नचाहेको वस्तु मात्र मिले पनि,
 प्रह्लाद पाइलालाई पछि सार्नु त के कुरा,
 बढाईकन राखेको ठाउँमा त्यो कँपाउनु समेत हुन्न (१:३, २९)

यसरी ध्रुव र प्रह्लाद नाटकमा मोक्षका लागि मुमुक्षुमा धीरता, दृढता र सहनशीलताको भाव हुनुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ ।

४.३.५ भक्तिसाधनाद्वारा चित्तको स्थिरता र मोक्षप्राप्ति

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई सच्चिदानन्द स्वरूप मानिएको छ । परमात्माको यही सत् (सत्य) चित् (चेतन) र आनन्दस्वरूपको पहिचान गरी त्यस्तो परमात्मामा एकचित्त भै एकाकार भएर रहन भनिएको छ । प्रह्लादमा विष्णुभक्त प्रह्लाद आफ्नो पछि लागेकी सागरीलाई शेषशायी अनन्तको भक्ति गर र सत्यज्ञान प्राप्त गरी आत्मसन्तुष्ट भएर रहू भनी सल्लाह दिन्छन् । उनी सागरीलाई आफूहरू बीच पतिपत्नी सम्बन्ध नखोजी अर्थात् शारीरिक संयोगको क्षणिक सम्बन्ध नखोजी दीर्घ र आत्मिक सुखको सम्बन्ध खोज्न सल्लाह दिन्छन् । शारीरिक सम्बन्ध क्षणिक र स्वार्थपूर्ण हुने र आत्मिक सम्बन्ध अमर र निस्वार्थी हुने भएकाले मेरो पछि हैन विष्णुको पछि लाग भनी सल्लाह दिन्छन् -

“यस्तो सम्बन्ध जो विष्णु नामले मात्र जोड्दछ,
 अथवा यो भने होला-विवाह परमेश्वर
 गरून हामी दुबैलाई अनि हाम्रो विवाह हो,
 या यो भनूँ- दुबै हामी विष्णु-विष्णु बनौँ, अनि
 गरौँ आपस्तमा पूजा दीर्घदीर्घ समाधिले (१:३, २९),
 शेषशायी अनन्तको चैतन्य सत्यता पाई आत्मसन्तुष्टि भै रहू (१:३, ३४) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा शेषशायी अनन्त भनी विष्णुको साकार र सगुण स्वरूपको चर्चा गरिएको छ । विष्णुलाई नै यहाँ अनन्त, चैतन्य स्वरूप र आनन्ददायक परमतत्त्वका रूपमा

लिइएको छ । परमात्माको सत्यस्वरूपको ज्ञानपछि सम्पूर्ण सांसारिक पदार्थहरूप्रतिको मोह समाप्त हुने र परमानन्द प्राप्त हुने सङ्केत पनि प्रस्तुत साक्ष्यमा गरिएको छ ।

शङ्कराचार्यले सगुण र निगुण गरी ब्रह्मका दुई रूप मानेका छन् । सगुण ब्रह्मलाई अपरब्रह्म र निगुण ब्रह्मलाई परब्रह्म भनेका छन् । उनले अपरब्रह्म सगुण, सविशेष, सविकल्प एवम् सोपाधिक हुने र परब्रह्म निगुण, निर्विशेष, निर्विकल्प, निरूपाधिक, निष्प्रपञ्च, अनिर्वयनीय एवम् अपरोक्षानुभूतिगम्य हुने कुरा बताएका छन् । समस्त विश्वको कर्ता, धर्ता, हर्ता, नियन्ता एवम् आराध्य सगुण ब्रह्मलाई ईश्वर भनिएको छ । प्रह्लादमा कतैकतै सगुण, साकार, सोपाधिक ब्रह्मको निरूपण गरिएको छ । भगवान् विष्णुलाई जलाशायी (२:१ पृ. ३६) र शेषशायी (२:१ पृ. ३६) जस्ता संज्ञाहरूले जनाइएको छ । प्रह्लादमा विष्णुभक्त प्रह्लादको प्रेमको याचना गर्ने सागरीलाई प्रह्लाद विष्णु नाम जपेर शेषशायी अनन्तको चैतन्य पाई सन्तुष्ट भएर रहू भन्दछन् ।

वेदान्त दर्शनमा भक्ति नै भगवान् प्राप्तिको एक मात्र अचुक अस्त्र मानिएको छ । प्रह्लादमा पनि भक्तप्रह्लाद आफ्ना सखीहरूलाई निष्ठापूर्वक नारायणको भक्ति गरिरहन भन्दछन् र गराउँछन् -

हुन्छन् सहाय ती विष्णु, साथमा हुन्छु मै पनि
हामी सारा सहाध्यायी स्वरको एउटै सुर
मिलाई प्रभुको नाम जप्तै हिड्छौं सुमार्गमा,
यसरी गाउँछौं हामी-
नारायण ! नारायण ! नारायण ! नारायण
तँ सूर्य हामी हिमका ढिक्का सब,
तँलाई पाएपछि पग्लदै अब
रूँदै रूँदै अश्रु समुन्द्र बन्दछौं,
उडी नयाँ बादल मै बिलाउँछौं” (२:३, ६०)

जीव, जगत् , प्रकृति यो सारा ईश्वरको सृष्टि हो । ईश्वरको सृष्टिमा पहिल्यैदेखि रहेका कुराहरूलाई मनुष्यले मैले आविस्कार गरें वा बनाएँ भन्नु अज्ञानता हो । जसरी बालक जन्मदै दुध चुस्ने क्षमता लिएर जन्मन्छ; भाषा सिक्ने क्षमता लिएर आउँछ त्यसरी नै पाङ्ग्रा बनाउने शक्ति पनि काठमा पहिल्यै रहेको हुन्छ । त्यसैले चक्रमूर्तिले काठबाट पाङ्ग्रा

बनाएका मात्र हुन्, काठ बनाएका होइनन् । उनले नयाँ काम गरे भन्नु मूर्खता हो । यहाँ जति जे छन् सबै विष्णुका देन हुन् भन्दै प्रह्लाद नाटकमा प्रह्लाद आफ्ना साथीहरूलाई विज्ञान (अज्ञान) को पछि नलागी विष्णु (ज्ञान) को भक्ति गर्न आह्वान गर्दछन् -

थिएन काठ ? के काटे गोलाकार हुँदैनथ्यो ?
 चक्रमूर्ति नजन्मेको भए क्यै गुडिँदैनथ्यो ?
 विष्णुको वनमा हात नहालेर स्वतत्र भै
 एउटा काठको धूलो त्यो बनाउन सक्तछ?
 अनादि कालदेखिन् नै गुडिने शक्ति जो थियो
 हामीमा पहिला पत्ता लायो त्यो चक्रमूर्तिले,
 हामीले त्यो पछि जान्यौं, अधि जन्म लिनेहरू
 ती वामे अधि नै सछ्छन् अधि नै बोल्न जान्दछन्
 थिएन पहिल्यै दूध चुस्ने शक्ति र के पछि
 आविष्कार गयौ चुस्न तिमीले बाल-कालमा ? (२:३, ५५) ।

भगवान् प्राप्तिका लागि मन, वचन र कर्मले भगवानको भक्ति गर्नुपर्दछ । प्रह्लादमा अबदेखि विष्णुको भक्ति गर्दिन भन् भन्ने कशिपुको आज्ञा उल्लङ्घन गर्दै ब्राह्मणदेव भन्दछन् - “म दैत्यारि विष्णुको पूजा-गर्छु-फेरि गर्छु-फेरि गर्छु, कर्मले, वचनले, मनले” ! (३:१, ६५)

वेदान्त दर्शनमा परमात्माका अनेकौं वाचक शब्दहरू रहेका छन् । जुन नामले जपे पनि तिनै अजरामर परमात्मा हुन् । जीवात्माले मोक्ष प्राप्ति लागि परमात्माको भक्ति गर्नुपर्छ । यो देह मरे पनि आत्मा नित्य रहन्छ भन्ने भाव प्रह्लादले आफ्ना साथीहरूलाई बताएका यी भनाइमा व्यक्त भएको छ-

अविनाशी, परापूर्व, स्वयम्भू, परिभू प्रभू ,
 सर्वव्याप्त, सदानन्द, नडग्ने सत्य एउटै,
 अजरामर, तेजस्वी, परमात्मा भजीरहू ।
 ती नारायण मर्दैनन् यो प्रह्लाद मरे पनि (४:२, १११) ।

काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहङ्कारादिले गर्दा मान्छे विवेकशून्य बन्दछ । यस्ता दुष्प्रवृत्तिहरूले नै मान्छेलाई सत्कर्मबाट च्युत गरी दुष्कर्मतर्फ प्रवृत्त गर्दछन् । त्यसैले मनका

यस्ता दुर्भावनाहरू पखाली परमेश्वरको एक भल्का मात्र दर्शन गर्न सके पनि मान्छे जन्मजन्मान्तरको चक्रबाट मुक्त भई परमात्मामा परमानन्दमा रहन्छ भन्ने कुरा प्रत्लाद आफ्ना गुरु शण्डलाई बताउँछन्-

गुरुको भित्र छातीमा एक टाटो दया भए
हो त्यै विहानको रङ्ग नारायण उदाउने !
कालो मेघ त्यहाँ काम, क्रोध, लोभ र मोहको;
जम्मा नपार्नुहोस्, हेर्नुोस् आज त्यो रूप विष्णुको,
लामो दर्शन चाहिन्न एक भल्का भए पुग्यो !
एउटा विन्दुको निमित्त एकै भिल्का भए पुग्यो ! (४:२, ११२)

मोक्षका लागि साधकले नियमित र निरन्तर साधना गर्नुपर्छ । साधना विना मोक्ष प्राप्त हुँदैन । साधनाले नै कर्म, भक्ति आदिलाई पूर्ण तुल्याई चित्तलाई शुद्ध र स्थिर गर्दछ । चित्तको स्थिरतापछि ज्ञानको साधना, ज्ञानको साधनापछि योगको साधना क्रमशः गर्नुपर्छ । साधनाले नै कुनै पनि कर्मलाई परिणतिमा पुऱ्याउँछ । ध्रुवलाई नारायण दर्शनको पूर्व सङ्केत मिलिसकेकाले नारायण दर्शनका लागि आफू साधना गर्न तयार रहेको र जसरी पनि नारायणको दर्शन गरी छाड्ने दृढता ध्रुव व्यक्त गर्दछन् :

के सूर्य आउने छैनन् उज्यालो जब आउँछ ?
खोला पानी दिने छैन जब मानिस धाउँछ ?
मलाई अभ्र बक्सिन्न के नारायण दर्शन ?
उसो भए त्यही आई ध्रुव नै गच्छ दर्शन ? (२:२, २७)

आत्मिक चेतनाको दियो ध्रुवको मनमा बलिसकेको हुँदा लोभ, मोह आदि वासनाजनित विषयहरूप्रतिको इच्छा नष्ट भई समदृष्टियुक्त ज्ञानीका रूपमा उनको चारित्रिक विकास ध्रुव नाटकमा भएको छ । ध्रुवले शिष्यका रूपमा नारदबाट पाएका “आँखा, आँखा यहाँ पाएँ अब नाथ म पाउँछु” (२:३, पृ.३२) त्यही आध्यात्मिक प्रज्ञादृष्टि हो । यही प्रज्ञादृष्टिबाट ध्रुव नारायणको दर्शन पाउँछन् । उनमा पूर्ण चैतन्योदय हुन्छ । ध्रुवले नारायण रूप सत्य प्राप्तिद्वारा आर्जित ज्ञान सहभाव अर्थात समदृष्टिहरू नै हुन् । नारायण पद पनि त्यही हो जहाँ मानसिक मैला तथा दुर्भावहरू पखालिएर द्वैतभाव समाप्त हुन्छ अनि “नारायण सबैमा छन्, छन् नारायणमा सबै” (२:३, पृ. ३१) भन्ने अद्वैत भावको उदय हुन्छ ।

यही मानसिक तथा बाह्य जगत्सँगको द्वन्द्वको समाप्ति र समदर्शी विवेकको स्थापनालाई नै वेदान्त दर्शनमा मोक्ष मानिएको छ । ध्रुवमा विद्यमान बाबुको काखमा बस्ने लालसा तथा सौतिनी आमा सुरुचिप्रतिको क्रोध र घृणाको भावना जस्ता मन र मस्तिष्कका मैलाहरू र दुर्भावहरू ब्रह्मज्ञानद्वारा पखालिएका छन् । त्यसपछि उनमा सबै एकै हुन् भन्ने समदर्शी भावको उदय भएको छ र ध्रुव नाटक मोक्षमा पुगेर टुङ्गिएको छ ।

वैराग्य जस्तै मोक्ष प्राप्तिको एउटा महत्त्वपूर्ण चरण वा अवस्था हो भक्ति । भक्ति नभै मन स्थिर नहुने र अस्थिर मनले मोक्ष प्राप्त गर्न नसकिने कुरा वेदान्त दर्शनमा बताइएको पाइन्छ । निष्काम कर्मको अनुष्ठानले चित्त सफा, स्वच्छ र मलिनतारहित भइसकेपछि त्यसलाई स्थिर अनि चञ्चलता रहित बनाउन भक्तिको आवश्यकता पर्दछ । भक्ति भनेको उपास्य वस्तुको नजिकमा रही समान, अटुट र एकाग्र वृत्तिको प्रवाहमा गरिने चिन्तन हो । भक्तिको मूल प्रयोजन चित्तशुद्धि हो । यो साधनावस्थाकै कार्य हो । प्रह्लाद नाटकमा विष्णुभक्त प्रह्लाद आफूसँगै आफ्ना सहपाठीहरूलाई नारायण नामको भक्ति बारम्बार गराउँछन् र गर्न सल्लाह दिन्छन् : “नारायण ! नारायण ! नारायण ! / नारायण ! नारायण ! नारायण ! नारायण !” (४:२ १०६)

प्रह्लाद आफ्ना सम्पूर्ण सहपाठी दैत्य छात्रहरूलाई विष्णुनाम जपिरहन भन्दछन् । कहिल्यै नाश नहुने, सर्वकालिक, सर्वव्याप्त, सधैं शान्ति र आनन्दमा रहने, नित्य, सत्य, अनेक नभै एकै रहेका, कहिल्यै बुढो पनि नहुने र नमर्ने, प्रकाशमय परमात्माको नाम अनवरत रूपमा जपिरहन प्रह्लाद दैत्य छात्रहरूलाई आग्रह गर्दछन् । उनी दैत्य छात्रहरूलाई जस्तोसुकै कठिन स्थिति आइपरे पनि धैर्य गर्ने सल्लाह दिन्छन् । धैर्य गरेन भने आफूहरूले गरेका कर्मफल समाप्त हुने कुरा पनि सम्झाउँछन् । म आज वैकुण्ठ लोकको पाहुना बन्न जाँदैछु र तिमीहरू पनि यही मार्गमा आउन पवित्र हरिनाम अविचलित रूपमा गाइरहनु भन्ने निर्देशन पनि प्रह्लाद दैत्य छात्रहरूलाई गर्दछन् । उनी यही हरिनामको उपासनाले सबै आत्माहरूको भेट वैकुण्ठमै हुने कुरा प्रह्लाद दैत्य छात्रहरूलाई सुनाई आस्वस्त तुल्याउँछन् । यसरी जीवात्माको परमात्मासँग मिलन भई परमानन्दले रहन निष्ठापूर्वक परमेश्वर नारायणको भक्ति गर्नु पर्दछ भन्ने वेदान्त दर्शनको मूलमन्त्र प्रह्लादको प्रस्तुत भनाइमा अभिव्यञ्जित भएको छ :

विष्णु जपिरहू-
 अविनाशी, परापूर्व, स्वयम्भू परिभू, प्रभु,
 सर्वव्याप्त, सदानन्द, नडग्ने, सत्य, एउटै,
 अजरामर, तेजस्वी, परमात्मा भजीरहू !
 ती नारायण मर्देनन् यो प्रह्लाद मरे पनि ।
 आज हाम्रो परीक्षा छ हामी रोयौं भने यहाँ
 व्यर्थै भो शान्तिको पाठ पढेको आजसम्मको !
 पाहुना आज प्रह्लाद भयो बैकुण्ठको, तिमी
 सबै यै मार्गमा आए पवित्र हरिनामको
 हाम्रो भेट उही होला ! (४:२, १११)

आत्मज्ञान (ब्रह्मज्ञान) का लागि मन शुद्ध र स्थिर हुनुपर्दछ । फोहर लागेको ऐनामा अनुहार नदेखिए भैं रिस, राग, लोभ, मोह, मद, मात्सर्ययुक्त मनमा आत्मज्ञान सम्भव हुँदैन । मन मन्दिरलाई सफा राख्न लोभ, मोह, मात्सर्य आदिजस्ता कुराहरूको त्याग र भगवानभक्ति आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनहरूमा बताइएको छ । श्रीमद्भगवद्गीताको बाह्रौं अध्यायमा भक्तियोगका बारे चर्चा गरिएको छ । गीता १२ औं अध्यायको १३ औं र १४ औं श्लोकमा जो कसैसँग द्वेष गर्दैन, सबैको दयालु मित्र बन्दछ, जो मिथ्या अहङ्कारदेखि मुक्त छ, जो सुखदुःखमा समभाव राख्छ, सहिष्णु छ, सधैं आत्मसन्तुष्ट रहन्छ, आत्मसंयमी छ, तथा जो निश्चयका साथ ममा मन तथा बुद्धिलाई स्थिर गरी भक्ति गरिरहन्छ, त्यस्तो भक्त मेरो प्रिय भक्त हुन्छ भनिएको छ । **प्रह्लाद** पाँचौं अङ्कको दोस्रो दृश्यमा आफूहरूसँग ज्ञान, बुद्धि, चातुर्य, बल केही नभएको र केवल विष्णुको भजन गर्ने साहस मात्र रहेको भन्ने दैत्य छात्रहरूको भनाइलाई आत्मसात गर्दै प्रह्लाद भजन परमेश्वरको निमन्त्रणा हो भन्दछन् । प्रह्लाद परमेश्वर काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, केही पनि नभएको शुद्ध र सफा मनमन्दिर भित्र बास गर्दछन् भन्दछन् । नारायणको भक्ति गरी आ-आफ्नो मनमन्दिरलाई सफा गर्न र नारायणलाई निमन्त्रणा दिन दैत्य छात्रहरूलाई आग्रह गर्दछन् :

भजन त निमन्त्रणा हो परन्तु निमन्त्रित परमेश्वरव त्यो मनमन्दिरमा अङ्गदैनन् जसमा कामवासनाको एक टीको हिलो, क्रोधाग्निको अलिकति राप, लोभी जगत्को

एक कण धुलो, मोही नयनको एक थोपो आँसु, मदोन्मत्तको फिका गन्ध, मात्सर्यको एक धर्को बुझा छ; तसर्थ भजनको साथसाथै मनमन्दिरलाई सफा गर । (५:२, १४७)

यसरी भक्तिसाधनद्वारा चित्तलाई स्थिर बनाई मोक्षप्राप्ति गर्न सकिन्छ, भन्ने सङ्केत ध्रुव र प्रह्लाद नाटकमा गरिएको छ ।

४.४ निष्कर्ष

अद्वैत वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मैकत्व भावलाई मोक्ष भनिएको छ । जीवात्मा र परमात्मा अलग होइनन्; एकै हुन् भन्ने भाव नै ब्रह्मैकत्व भाव हो । शुद्ध आत्माचैतन्य अविद्याका कारण शरीर, इन्द्रिय र अन्तःकरणबाट परिच्छिन्न भएर जीवका रूपमा प्रतीत हुन्छ । ब्रह्मविद्याद्वारा अज्ञानको निवृत्ति भएपछि ब्रह्मैकत्व भाव तथा नित्य अशरीरत्वको भावको अनुभव हुन्छ । यही ब्रह्मैकत्व भाव र अशरीरत्वको भावलाई शङ्कराचार्यले मोक्ष भनेका छन् । मोक्षका लागि मुमुक्षुमा आफ्नो इष्टदेवप्रति भक्ति जागृत हुने, इन्द्रियजन्य भोगप्रति अरुचि हुने, मुमुक्षुता र वैराग्यको भाव उत्पन्न हुने कुरा गरिएको छ ।

उपर्युक्त लक्षणहरू देखिएपछि ज्ञानका लागि ज्ञानी गुरुका शरणमा पर्नुपर्ने, गुरुबाट अद्वैत परमपदको ज्ञान लिनु पर्ने, गुरुज्ञानलाई दृढ बनाउन अभ्यास गर्नुपर्ने, अभ्यासका लागि श्रवण, मनन र निदिध्यासन गर्नुपर्ने, मनलाई समाधिको स्थितिमा राख्नुपर्ने र निरन्तर अद्वैतको चिन्तन गर्नुपर्ने कुरा वेदान्त दर्शनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत परिच्छेदमा वेदान्त दर्शनको मोक्षचिन्तनका आधारमा गरिएको ध्रुव र प्रह्लाद नाटकको अध्ययनबाट दुबैमा वेदान्त दर्शनको मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको गहन प्रभाव रहेको तथ्य सिद्ध भएको छ । प्रस्तुत नाटकको शीर्षकविधानदेखि लिएर सम्पूर्ण नाटककीय संरचक घटकहरूमा मोक्ष चिन्तनका आधारसामग्री तथा दार्शनिक भावहरू अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।

ध्रुव नाटकमा अटल, स्थिर, सत्य र नित्य ब्रह्मतत्त्वको प्रतीक ध्रुव पदबाट शीर्षक विधान गरिएको छ । यसमा पौराणिक विषयलाई नाटकको कथावस्तु बनाइएको, नारद, ब्रह्मा, ध्रुव, नारायण जस्ता ज्ञानी र ध्यानी चरित्रहरूको प्रयोग गरिएको, तपोवन, तपोवल र तपोज्ञान समयको चित्रण गरिएको छ । यस नाटकमा वेदान्त दर्शनसम्बन्धी पद तथा

पदावलीहरूको अत्यधिक प्रयोग गरिएको छ । यसमा भौतिक ज्ञान र आत्मिक ज्ञानको द्वन्द्वमा आत्मिक ज्ञानलाई उजिल्याइएको छ । यसरी नाटकीय तत्त्वहरूको अनुकूल संयोजनद्वारा नाटकको वैचारिक पक्ष मोक्षचिन्तनलाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याइएको छ ।

बाबु उत्तानापदको काखबाट जबर्जस्ती हटाइए पछि बालक ध्रुवमा सांसारिक वस्तुप्रतिको मोह भङ्ग भई नारायणप्रति आकर्षण बढ्दछ । सौतेनी आमाबाट पीडित भई आमाको शरणमा पुगेका ध्रुव आमा सुनीतिबाट नारायणको महिमा बुभ्दछन् । त्यसपछि उनी प्रवृत्ति मार्ग परित्याग गरी निवृत्ति मार्गतर्फ लाग्दछन् । एकली आमालाई जङ्गलको कुटीमा एकलै छोडी नारायणको दर्शनका लागि घोर वनमा पस्दछन् । वनमा नारदले लिएको परीक्षा उत्तीर्ण गर्दछन् र नारदबाट मोक्षविद्या प्राप्त गर्दछन् । मोक्ष विद्याद्वारा मोक्ष साधना गरी नारायणको दर्शन पाई ध्रुव जीवनमुक्ति प्राप्त गर्दछन् ।

यसरी नाटकीय संरचक घटकहरूको सचेततापूर्वक चयन र संयोजन गरी वैराग्य, कर्मयोग, आत्मज्ञान, धीरता, दृढता, सहनशीलता र भक्तिसाधनाको मार्गद्वारा नाटकीय अभिष्ट मोक्षचिन्तनलाई परिपाक तुल्याइएकाले मोक्षचिन्तनका दृष्टिले ध्रुव उच्च कोटीको नाटक रहेको कुरा पुष्टि भएको छ ।

वेदान्त दर्शनका मोक्षसम्बन्धी मान्यताहरूको आधारमा गरिएको **प्रह्लाद** नाटकको नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणको निष्कर्षबाट **प्रह्लाद** नाटकमा वेदान्त दर्शनको मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको गहिरो प्रभाव रहेको पाइन्छ । नाटकको शीर्षकविधानदेखि कथावस्तु, चरित्र, विचारपक्ष, परिवेश, भाषाशैली सबैमा मोक्षचिन्तनको प्रभाव पाइन्छ । प्रस्तुत नाटकमा नाटकीय चरित्र प्रह्लादमा प्रारम्भमै वैराग्यको स्थिति देखिन्छ । उनमा यस भौतिक संसार, सांसारिक पदार्थ र प्रपञ्च अनि स्वयम्को भौतिक शरीरप्रति कति पनि आशक्ति देखिदैन ।

निष्काम भावले, एकाग्र चित्तले, दृढ भावनाले, तितिक्षा भावले प्रह्लाद नारायणको भक्तिमा लीन बनेका छन् । यिनै कर्म, भक्ति र ज्ञानले अन्त्यमा उनलाई मोक्ष मिली विष्णुपद प्राप्त भएको छ । उनी जीवनमुक्त बनेका छन् । गीतामा अद्वैत वेदान्तका साथ भक्तिको सामञ्जस्य स्थापित गर्दै कर्मयोगको प्रतिपादन गरिएको छ । ज्ञानरहित कर्मले शान्ति मिल्दैन । ज्ञान, भक्ति तथा कर्म तीन ओटैको सामञ्जस्यले मानव जीवन सार्थक हुन्छ, भन्ने सन्देश गीतामा पाइन्छ । **प्रह्लाद**मा पनि गीता दर्शनमा जस्तै ज्ञान, भक्ति र कर्म

तिनैको सामञ्जस्य छ र यसले समग्र मानव जातिको भलाई र प्रगतिको कामना गरेको छ ।
अध्यात्म ज्ञानमा भौतिक ज्ञान घोलेर कर्म गर्दै विश्वमा शान्ति फैलाउन सके मानव
जातिको कल्याण हुने सन्देश र सङ्केत **प्रह्लाद**मा गरिएको छ ।

यसरी वेदान्त दर्शनको मोक्षसम्बन्धी चिन्तनलाई **ध्रुव** र **प्रह्लाद** नाटकमा अत्यन्त
कुशलता पूर्वक ग्रहण गरिएको छ । सांसारिक विषयवासनाप्रति वैराग्य, मुमुक्षुता, कर्मयोग,
आत्मज्ञान, धीरता, दृढता, चित्तको स्थिरता जस्ता मोक्षका लागि गरिने सम्पूर्ण साधनाहरूको
क्रमिक प्रस्तुति नाटकमा अत्यन्त कुशलतापूर्वक गरिएकाले मोक्ष चिन्तनका दृष्टिले समका
पौराणिक नाटक उच्च कोटिका रहेका छन् भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

पाँचौ परिच्छेद सारांश र निष्कर्ष

५.१ विषय परिचय

यस परिच्छेदमा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको परिच्छेदगत सारांश र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ सारांश

“बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन” शीर्षकको यस शोधप्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा विषयपरिचय, समस्याकथन, अध्ययनका उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । शोधशीर्षक र पूर्वकार्यको अध्ययनका आधारमा शोधसमस्याको निरूपण गरिएको छ । त्यसपछि निरूपित समस्याका आधारमा उद्देश्य, सीमाङ्कन र शोधविधिको निर्धारण गरिएको छ ।

यस शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा “बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा आत्मचिन्तन” शीर्षकमा प्रथमतः वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ, भाष्य र टीकामा गरिएका आत्मचिन्तनको मूलसार खिची आत्मचिन्तनसम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधार प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि समका विवेच्य पौराणिक नाटक ध्रुव र प्रह्लादको आख्यानसन्दर्भ दिइएको छ । त्यसपछि आत्मचिन्तनका दृष्टिले समका पौराणिक नाटकमा निहित आत्मचिन्तनका वैशिष्ट्यहरूको निरूपण गरिएको छ । यस क्रममा नाटकमा प्रस्तुत पात्रहरू बीचको संवाद, मनोवाद, कार्यव्यापार एवम् नाटकमा प्रतिपादित वैचारिक पक्षलाई समेत ध्यानमा राखी आत्मचिन्तनसम्बन्धी सामग्रीहरूको विश्लेषण गरिएको छ । सामग्री विश्लेषणलाई सरल, सुबोध र स्पष्ट र व्यवस्थित बनाउन मूल शीर्षक अन्तर्गत पाँच उपशीर्षकहरूको योजना गरी नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ । विवेच्य नाटकमा परमात्मा एक मात्र सत्य र नित्य रहेको, यो विश्व ब्रह्माण्ड उनकै कारण रूप भएको, यहाँका सम्पूर्ण भौतिक तथा अभौतिक वस्तुहरूमा उनकै नियन्त्रण भएकाले परमात्मालाई कर्ता, धर्ता, हर्ता र नियन्ताका

रूपमा स्वीकार गरिएको छ । शारीरिक अंगहरू शरीरभिन्न भएर पनि यिनको शरीरभन्दा भिन्न अस्तित्व नरहेभैं यहाँका वस्तुहरू पनि परमात्माभन्दा अलग नरहेको भन्ने आत्माको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चताको भाव तथा सन्देश नाटकमा प्रस्तुत भएको छ । जन्मदाता, कर्मदाता र मोक्षदाता पनि नारायण भएका, नारायण सर्वव्यापक, सर्वोपरी र अद्वैत रहेकाले नियमपूर्वक नारायणको भक्ति गरी आफैँभिन्न रहने सच्चिदानन्द स्वरूप नारायणको दर्शन गर्नुपर्ने विचार विवेच्य नाटकहरूमा पाइन्छ । ध्रुव नाटकमा नाटकको नायक तथा मुखपात्र ध्रुव बाबुको काखबाट ओरालिएपछि उसमा सांसारिक प्रपञ्चप्रति वैराग्य उत्पन्न भएको, आमा सुनीतिबाट नारायणको महिमा सुनेको, ब्रह्मज्ञानी नारदबाट ब्रह्मविद्या र योग विद्या प्राप्त गरेको र अन्तमा भक्तिसाधनाद्वारा आत्मसाक्षत्कार गरेको प्रसङ्ग नाटकमा प्रस्तुत भएको छ ।

प्रह्लाद नाटकमा नारदबाट प्रह्लादले आध्यात्मिक ज्ञान पाई नारायणको नाम कीर्तन गरेको, आफ्ना सहपाठीहरूलाई समेत प्रभावमा पारी नारायणको नाम कीर्तन गराएको, यस क्रममा आएका बाधाव्यवधानहरूलाई सहँदै आफ्नो मार्गमा अचल रहेको, आफ्ना गुरु शण्ड र अमर्कलाई समेत आफ्नो ज्ञानले प्रभावित तुल्याएको र अन्तमा बाबु हिरण्यकश्यपुलाई पनि विष्णुमा विश्वास गर्न बाध्य तुल्याएको प्रसङ्गले नाटकमा ज्ञानको सर्वोपरिता सिद्ध भएको छ । यहाँ विज्ञानवादी चरित्रका विचारलाई समेत परिवर्तन गरी ज्ञानको सत्ता स्थापना गरिएको छ । यसरी आत्म सत्य हो र यो जगत् लगायत यहाँका सम्पूर्ण चिज पनि आत्मनै हुन भन्ने वेदान्त दर्शनको मूलमर्मलाई नाटकमा अङ्गीकार गरिएको छ । आत्माको सत्यता, नित्यता, अमरता, सर्वव्यापकता, सर्वोच्चता र अद्वैदतालाई विश्लेष्य नाटकले अङ्गीकार गरेकाले आत्मचिन्तनका दृष्टिले ध्रुव र प्रह्लाद दुवै नाटक सबल रहेका देखिन्छन् । कुनै पनि रचनाको प्रमुख पक्ष भनेको त्यसमा सिञ्चित विचार पक्ष हो । विवेच्य नाटकहरूको प्रमुख वैचारिक पक्ष आत्मचिन्तन नै हो भन्ने कुरा आत्मा चिन्तनका दृष्टिले गरिएको प्रस्तुत नाटकको नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट सिद्ध भएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा “बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा जगत्चिन्तन” शीर्षकमा प्रथमतः वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ र व्याख्याग्रन्थहरूबाट जगत्सम्बन्धी चिन्तनको मुख्यसार खिची जगत्चिन्तनसम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यताहरू प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि वेदान्त दर्शनका जगत्सम्बन्धी प्रस्तावनाका विशेषताहरूका

आधारमा समका विवेच्य नाटकमा निहित जगत्चिन्तनका वैशिष्ट्यहरूको निरूपण गरिएको छ । जगत् चिन्तनसम्बन्धी सामग्रीहरूको विश्लेषणलाई व्यवस्थित बनाउन मूल शीर्षकलाई तीन उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । यसका लागि विवेच्य नाटकमा प्रस्तुत पात्रहरू बीचको संवाद, मनोवाद, नाटकीय कार्यव्यापार र तिनद्वारा प्रतिपादित वैचारिक पक्षलाई समेत उपयोग गरिएको छ । ध्रुवमा जगत् र जगत्का वस्तुहरूप्रति राग र विरागको द्वन्द्व देखाइएको छ । राजा उत्तानपाद र रानी सुरुचि, जगत् र जगत्का वस्तुहरूप्रति अनुरागी देखिएका छन् भने सुनीति, ध्रुव, नारद जस्ता चरित्रहरू सांसारिक वस्तुप्रति वितरागी देखिएका छन् । ध्रुवमा सांसारिक वस्तुलाई मैला र यहाँको सुखलाई रौरव नरकको दुःखको संज्ञा दिदै जगत् र यहाँका वस्तुहरूलाई अनित्य र क्षणभङ्गुर मानिएको छ । जीवको अन्तिम विन्दु पञ्चमहाभूत र आत्माको अन्तिम विन्दु परमात्मा भएको भाव ध्रुव नाटकमा अभिव्यञ्जित भएको छ । ब्रह्म सत्य हो र जगत् मिथ्या हो भन्ने वेदान्त दर्शनको जगत्चिन्तनको सार ध्रुव नाटकमा सवल रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ । प्रह्लाद नाटकमा जगत्को उत्पत्तिको कारण परब्रह्मलाई मानिएको छ । यसको अवस्थिति पनि परब्रह्म नै भएको र यसको अन्त्य पनि उनै सर्वेश्वरबाट हुने बताइ जगत् र ब्रह्मको अभिन्नता दर्शाइएको छ । ध्रुवमा जस्तै प्रह्लाद नाटकमा पनि जगत्लाई सपना जस्तै क्षणभङ्गुर र असत्य बताइएको छ । अज्ञानवस आत्मतत्त्व नचिन्दा जीवात्मा संसारको बन्धनचक्रमा परेको, यहाँ दुःख, कष्ट, पीडा, शोक, डर बाहेक अरु केही नभएकाले यसलाई मसान भनिएको छ । सांसारिक दुःख र जगत्को कारण अज्ञानतालाई ठहर्‍याइएको छ । यसरी ध्रुव र प्रह्लाद दुवै नाटकमा वेदान्त दर्शनको जगत्सम्बन्धी चिन्तनको गहिरो प्रभाव रहेको पाइन्छ ।

यस शोधप्रबन्धको परिच्छेद चारमा वेदान्त दर्शनको मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको सारसङ्क्षेप प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसपछि मोक्षचिन्तनका आधारमा ध्रुव र प्रह्लाद नाटकमा अभिव्यञ्जित मोक्षचिन्तनको विवेचना गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यसका लागि मूल शीर्षकलाई विभिन्न पाँच उप-शीर्षकमा विभाजन गरिएको छ र क्रमिक रूपले अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा वेदान्त दर्शनको मोक्ष चिन्तनका आधारमा गरिएको ध्रुव नाटकका नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट ध्रुव नाटकमा वेदान्त दर्शनको मोक्षसम्बन्धी चिन्तनको गहन प्रभाव रहेको तथ्य सिद्ध भएको छ । कथानक, चरित्र, भाषा, संवाद, विचारपक्ष आदि सबैमा मोक्ष चिन्तनका भावहरू अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।

बाबु उत्तानपादको काखबाट जबर्जस्ती हटाइएपछि बालक ध्रुवमा सांसारिक वस्तुप्रतिको मोह भङ्ग हुनु, नारायणप्रति आकर्षण बढ्नु, ध्रुव आमा सुनीतिको शरणमा पुग्नु, आमा सुनीतिबाट नारायणको महिमा बुझ्नु, ध्रुव प्रवृत्ति मार्गबाट निवृत्ति मार्गमा लाग्नु, एकली आमालाई जङ्गलको कुटीमा त्यसै छोड्नु, नारायण दर्शनका लागि घोर जङ्गलमा पस्नु, वनमा नारदले लिएको साहस, धैर्य र निश्चयको परीक्षा पास गरी नारदबाट मोक्षविद्या प्राप्त गर्नु, मोक्षविद्याद्वारा मोक्षसाधना गरी नारायणको दर्शन पाउनु र जीवनमुक्ति प्राप्त गर्नु मोक्षसम्बन्धी क्रिया हुन् । यसैगरी अटल, स्थिर, सत्य र नित्य आत्मतत्त्वको प्रतीक 'ध्रुव' पदबाट नाटकको शीर्षक विधान गरिएको, पौराणिक कथालाई नाटकको विषयवस्तु बनाइएको, नारद, ब्रह्मा, नारायण, ध्रुव जस्ता पौराणिक ज्ञानी र ध्यानी चरित्रहरूको प्रयोग गरिएको, तपोवन, तपोबल र तपोज्ञानको समयको चित्रण गरिएको, वेदान्त दर्शनसम्मत पद तथा पदावलीहरूको प्रयोग गरिएको, भौतिक ज्ञान र आत्मिक ज्ञानको द्वन्द्वमा आत्मिक ज्ञानलाई उजिल्याई नाटकीय अभीष्ट मोक्षचिन्तनलाई पूर्ण गरिएकाले मोक्षचिन्तनका दृष्टिले ध्रुव उच्च कोटीको नाटक रहको कुरा सिद्ध भएको छ ।

ध्रुवमा जस्तै **प्रह्लाद** नाटकमा पनि वेदान्त दर्शनको मोक्षचिन्तनको गहन प्रभाव रहेको कुरा प्रस्तुत नाटकको नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट सिद्ध भएको छ । प्रमोद, हर्ष, खुसी, आनन्द जस्ता अर्थवहन गर्ने 'प्रह्लाद' पदद्वारा नाटकको शीर्षक विधान गर्नु, पौराणिक कथा, पात्र र परिवेशको प्रयोग गर्नु, वेदान्त दर्शनसम्मत भाषिक पद तथा पदावलीको प्रयोग गर्नु, नाटकको मुखपात्र प्रह्लादमा सांसारिक विषयवासनाप्रति मोह भङ्ग हुनु, उनी धीर, दृढ र सहनशील बन्नु, निष्काम कर्ममा लाग्नु, नारायणको भक्ति साधनमा रही नारायण पद प्राप्त गर्नु जस्ता नाटकीय संरचक घटकहरूको संयोजन र नाटकको मुखपात्रका कार्यव्यापारले नाटकीय अभीष्ट मोक्षचिन्तनलाई परिणतीमा पुऱ्याएका छन् । निष्काम भावले, एकाग्र चित्तले, दृढ भावनाले तितिक्षा भावले प्रह्लाद नारायणको भक्तिमा लिन बनी कर्म, भक्ति र ज्ञानले अन्त्यमा उनलाई मोक्ष मिली जीवनमुक्त बन्नुले **प्रह्लाद** नाटकको प्रमुख वैचारिक पक्ष मोक्षचिन्तन हो भन्ने सिद्ध हुन्छ । **प्रह्लाद**मा पनि गीतादर्शनमा जस्तै ज्ञान, भक्ति र कर्म तीनैको सामञ्जस्य छ र यसले समग्र मानव जातिको भलाई र प्रगतिको कामना गरेको छ । अध्यात्म ज्ञानमा भौतिक ज्ञान घोलेर कर्म गर्दै विश्वमा शान्ति फैलाउन सके मानव जातिको कल्याण हुने सन्देश र सङ्केत **प्रह्लाद**मा गरिएको छ । यसरी वेदान्त

दर्शनको मोक्षचिन्तनको गहन प्रभाव रहेको **प्रह्लाद** नाटक मोक्षचिन्तनका दृष्टिले उत्तम रहेको छ ।

५.३ निष्कर्ष

“बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन” शीर्षकको यस शोधप्रबन्धमा वैदिक वाङ्मय, सूत्रग्रन्थ, भाष्य, टीकाहरूमा गरिएको आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनका आधारमा समकृत **ध्रुव** र **प्रह्लाद** नाटकको विवेचना गरी विवेच्य नाटकमा निहित आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी वैशिष्ट्यहरूको निरूपण गरिएको छ । यस क्रममा मूल शोधसमस्यालाई तीन शोधसमस्यामा विभाजन गरी नाटकमा प्रस्तुत पात्रहरू बीचको संवाद, मनोवाद, नाटकीय कार्यव्यापार एवम् नाटकका सम्पूर्ण संरचक घटकहरूको यथोचित संयोजनबाट प्रतिपादित वैचारिक पक्षलाई समेत ध्यानमा राखी नाट्यसामग्रीहरूको विश्लेषण गरिएको छ । सामग्री विश्लेषणलाई सरल, सुबोध र व्यवस्थित बनाउन दोस्रो परिच्छेदमा आत्मचिन्तन मूल शीर्षकअन्तर्गत पाँच उपशीर्षकहरू, तेस्रो परिच्छेदमा जगत्चिन्तन शीर्षकअन्तर्गत तीन उपशीर्षकहरू र चौथो परिच्छेदमा मोक्षचिन्तन शीर्षकअन्तर्गत पाँच उपशीर्षकहरूको योजना गरी अध्ययन गरिएको छ ।

समका नाटकमा आत्माको सत्यता, नित्यता, सर्वव्यापकता, सर्वोच्चता, अमरता, अद्वैतता जस्ता आत्मचिन्तनसम्बन्धी अभिलक्षणहरू पाइन्छन् साथै अदाह्य, अच्छद्य, अशोष्य, अव्यय तत्त्वका रूपमा आत्माको चर्चा र चिन्तन गरिएको छ । **ध्रुव** र **प्रह्लाद** दुवै नाटकमा परमात्मा एक मात्र सत्य र नित्य रहेको, यो विश्वब्रह्माण्ड उनकै कारण रूप भएको, यहाँका सम्पूर्ण भौतिक तथा अभौतिक वस्तुहरूमा उनकै नियन्त्रण भएकाले परमात्मालाई कर्ता, धर्ता, हर्ता र नियन्ताका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । शारीरिक अंगहरू शरीरभिन्न भएर पनि यिनको शरीरभन्दा भिन्न अस्तित्व नरहेभैं यहाँका वस्तुहरू पनि परमात्माभन्दा अलग नरहेको भन्ने आत्माको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चताको भाव तथा सन्देश यहाँ प्रस्तुत भएको छ । जन्मदाता, कर्मदाता र मोक्षदाता पनि नारायण भएका, नारायण सर्वव्यापक, सर्वोपरी र अद्वैत रहेकाले नियमपूर्वक नारायणको भक्ति गरी आफैंभित्र रहने सच्चिदानन्द स्वरूप नारायणको दर्शन गर्नुपर्ने विचार विवेच्य नाटकहरूमा पाइन्छ । **ध्रुव** नाटकमा नाटकको नायक तथा नाटकीय मुखपात्र ध्रुव बाबुको काखबाट ओरालिएपछि उसमा सांसारिक प्रपञ्चप्रति वैराग्य उत्पन्न भएको, आमा सुनीतिबाट नारायणको महिमा सुनेको,

ब्रह्मज्ञानी नारदवाट ब्रह्मविद्या र योगविद्या प्राप्त गरेको र अन्तमा भक्तिसाधनाद्वारा आत्मसाक्षत्कार गरेको प्रसङ्ग प्रस्तुत भएको छ । **प्रह्लाद** नाटकमा नारदवाट प्रह्लादले आध्यात्मिक ज्ञान पाई नारायणको नाम कीर्तन गरेको, आफ्ना सहपाठीहरूलाई समेत प्रभावमा पारी नारायणको नाम कीर्तन गराएको, यस क्रममा आएका बाधाव्यवधानहरूलाई सहँदै आफ्नो मार्गमा अचल रहेको, आफ्ना गुरु शण्ड र अमर्कलाई समेत आफ्नो ज्ञानले प्रभावित तुल्याएको आत्माको अमरता बुझेकाले मृत्युसँग भय नमानेको र अन्तमा बाबु हिरण्यकश्यपुलाई पनि विष्णुमा विश्वास गर्न बाध्य तुल्याएको प्रसङ्गले नाटकमा ज्ञानको सर्वोपरिता सिद्ध भएको छ । यहाँ विज्ञानवादी चरित्रका विचारलाई समेत परिवर्तन गरी ज्ञानको सत्ता स्थापना गरिएको छ । यसरी आत्म सत्य हो र यो जगत्लगायत यहाँका सम्पूर्ण चिज पनि आत्मा नै हुन भन्ने वेदान्त दर्शनको मूल मर्मलाई नाटकमा अङ्गीकार गरिएको छ । आत्माको सत्यता, नित्यता, अमरता, सर्वव्यापकता, सर्वोच्चता र अद्वैदतालाई विश्लेष्य नाटकले अङ्गीकार गरेकाले आत्मचिन्तनका दृष्टिले **ध्रुव** र **प्रह्लाद** दुवै नाटक उत्कृष्ट रहेका देखिन्छन् ।

ध्रुव र **प्रह्लाद** दुवैमा जगत् र जीवनलाई असत्य र अनित्य बताउँदै आत्माको सत्यता र नित्यतालाई स्वीकार गरिएको छ । परब्रह्म नारायण एक रहेका, यी सारा ब्रह्माण्ड, तारा, नक्षत्र, जीव, जीवात्मा, जगत्, ज्ञान, शक्ति आदि सबैका अधिपति उनै एक मात्र नारायण रहेका, यस ब्रह्माण्ड लगायत यहाँका सबै चिज परमात्माभन्दा अलग नभएका भन्ने दुवै नाटकको वैचारिक निष्कर्ष रहेको छ । आत्मज्ञानका लागि सांसारिक वस्तुप्रतिको वितृष्णा, अद्वैत नारायण प्रतिको तृष्णा, ब्रह्मविद्या र योगविद्याको साधना र प्राप्ति, भक्ति तथा योग साधनाद्वारा परमात्माको प्राप्ति जस्ता वेदान्त दर्शनसम्मत क्रियाहरूको अनुशीलन **ध्रुव** र **प्रह्लाद** नाटकमा भएको पाइन्छ । मुमुक्षुमा हुनुपर्ने लक्षण, उसले गर्नुपर्ने क्रिया र त्यसको परिणतिको क्रमिक प्रस्तुति पनि दुवै नाटकमा घटित भएका छन् । परमात्माका साकार-निराकार, सगुण-निर्गुण स्वरूपको चित्रण पनि नाटकमा गरिएको छ । यसरी आत्माको सत्यता, नित्यता, सर्वव्यापकता, सर्वोपरिता, सर्वश्रेष्ठता र अद्वैतताको चर्चा र चिन्तन दुवै नाटकमा गरिएकाले दुवै नाटकको अभिष्ट आत्मचिन्तन नै हो भन्ने कुरा यस अध्ययनबाट साबित भएको छ ।

समका पौराणिक नाटकहरूमा जगत्को असत्यता, अनित्यता, क्षणिकता, आत्मा र जगत्को अभिन्नता, जगत्को कारण अज्ञानता भएको भन्ने जगत्चिन्तन सम्बन्धी भावहरू अभिव्यञ्जित भएका छन् । विवेच्य नाटक मध्येको पहिलो नाटक ध्रुवमा जगत् र जगत्का वस्तुहरूप्रति राग र विरागको द्वन्द्व देखाइएको छ । राजा उत्तानपाद र रानी सुरुचि जगत् र जगत्का वस्तुहरूप्रति अनुरागी देखिएका छन् भने सुनीति, ध्रुव, नारद जस्ता चरित्रहरू सांसारिक वस्तुप्रति वितरागी देखिएका छन् । ध्रुवमा सांसारिक वस्तुलाई मयल र यहाँको सुखलाई रौरव नरकको दुःखको संज्ञा दिदै जगत् र यहाँका वस्तुहरूलाई अनित्य र क्षणभङ्गुर मानिएको छ । जीवको अन्तिम विन्दु पञ्चमहाभूत र आत्माको अन्तिम विन्दु परमात्मा भएको भाव ध्रुव नाटकमा अभिव्यञ्जित भएको छ । यसरी ब्रह्म सत्य हो र जगत् मिथ्या हो भन्ने वेदान्त दर्शनको जगत्चिन्तनको सार ध्रुव नाटकमा सबल रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ ।

प्रह्लाद नाटकमा जगत्को उत्पत्तिको कारण परब्रह्मलाई मानिएको छ । यसको अवस्थिति पनि परब्रह्म नै भएको र यसको अन्त्य पनि उनै सर्वेश्वरबाट हुने बताई जगत् र ब्रह्मको अभिन्नता दर्शाइएको छ । ध्रुवमा जस्तै **प्रह्लाद** नाटकमा पनि जगत्लाई सपना जस्तै क्षणभङ्गुर र असत्य बताइएको छ । अज्ञानवश आत्मातत्त्व नचिन्दा जीवात्मा संसारको बन्धन चक्रमा परेको, यहाँ दुःख, कष्ट, पीडा, शोक, डर बाहेक अरु केही नभएकाले यसलाई मसान भनिएको छ । सांसारिक दुःख र जगत्को कारण अज्ञानलाई ठहऱ्याइएको छ । जगत् असत्य, अनित्य र क्षणिक भएको, जगत्, जीव र ब्रह्म भिन्न नभएको, सांसारिक दुःख र जगत्को कारण अज्ञान भएको भन्ने वेदान्तसम्मत् विचार ध्रुव र **प्रह्लाद** दुवै नाटकमा निहित रहेको कुरा ध्रुव र **प्रह्लाद** नाटकबाट लिइएका नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट पुष्टि भएको छ । यसरी जगत् र यहाँका जीवात्माहरूको वास्तविकताको बोध नाटकमा अत्यन्त कुशलतापूर्वक गराइएकोले जगत्चिन्तनका दृष्टिले दुवै नाटक उल्लेख्य रहेका कुरा प्रस्तुत अध्ययनबाट साबित भएको छ ।

समका पौराणिक नाटकमा सांसारिक विषयभोगप्रति वैराग्य, मुमुक्षुता, कर्मयोग, आत्मज्ञान, धीरता, दृढता, सहनशीलता र चित्तको स्थिरता जस्ता मोक्षसम्बन्धी क्रियाहरूको क्रमिक अनुशीलन भएको पाइन्छ । बाबु उत्तानपादको काखबाट जबर्जस्ती हटाइएपछि बालक ध्रुवमा सांसारिक वस्तुप्रतिको मोह भङ्ग हुनु, नारायणप्रति आकर्षण बढ्नु, ध्रुव आमा

सुनीतिको शरणमा पुग्नु, आमा सुनीतिबाट नारायणको महिमा बुझ्नु, ध्रुव प्रवृत्ति मार्गबाट निवृत्ति मार्गमा लाग्नु, एकली आमालाई जङ्गलको कुटीमा त्यसै छोड्नु, नारायण दर्शनका लागि घोर जङ्गलमा पस्नु, वनमा नारदले लिएको साहस, धैर्य र निश्चयको परीक्षा पास गरी नारदबाट मोक्षविद्या प्राप्त गर्नु, मोक्षविद्याद्वारा मोक्षसाधना गरी नारायणको दर्शन पाउनु र जीवनमुक्ति प्राप्त गर्नु मोक्षसम्बन्धी क्रिया हुन् । ध्रुवमा जस्तै **प्रह्लाद** नाटकमा पनि वेदान्त दर्शनको मोक्षचिन्तनको गहन प्रभाव रहेको कुरा प्रस्तुत नाटकको नमुना साक्ष्यहरूको विश्लेषणबाट सिद्ध भएको छ । प्रमोद, हर्ष, खुसी, आनन्द जस्ता अर्थवहन गर्ने 'प्रह्लाद' पदद्वारा नाटकको शीर्षक विधान गर्नु, पौराणिक कथा, पात्र र परिवेशको प्रयोग गर्नु, वेदान्त दर्शनसम्मत् भाषिक पद तथा पदावलीको प्रयोग गर्नु, नाटकको मुखपात्र प्रह्लादमा सांसारिक विषयवासनाप्रति मोह भङ्ग हुनु, उनी धीर, दृढ र सहनशील बन्नु, निष्काम कर्ममा लाग्नु, नारायणको भक्तिसाधनामा रही नारायण पद प्राप्त गर्नु जस्ता नाटकीय संरचक घटकहरूको संयोजन र नाटकको मुख पात्रका कार्यव्यापारले नाटकीय अभीष्ट मोक्षचिन्तनलाई परिणतिमा पुऱ्याएका छन् । निष्काम भावले, एकाग्र चित्तले, दृढ भावनाले, तितिक्षा भावले प्रह्लाद नारायणको भक्तिमा लिन बनी कर्म, भक्ति र ज्ञानले अन्त्यमा उनलाई मोक्ष मिली जीवनमुक्त बन्नुले **प्रह्लाद** नाटकको प्रमुख वैचारिक पक्ष मोक्षचिन्तन हो भन्ने सिद्ध हुन्छ । **प्रह्लाद**मा पनि गीता दर्शनमा जस्तै ज्ञान, भक्ति र कर्म तीनैको सामञ्जस्य छ र यसले समग्र मानव जातिको भलाई र प्रगतिको कामना गरेको छ । अध्यात्म ज्ञानमा भौतिक ज्ञान घोलेर कर्म गर्दै विश्वमा शान्ति फैलाउन सके मानव जातिको कल्याण हुने सन्देश र सङ्केत **प्रह्लाद**मा गरिएको छ । यसरी वेदान्त दर्शनको मोक्षचिन्तनको गहन प्रभाव रहेको **प्रह्लाद** नाटक **ध्रुव** जस्तै मोक्षचिन्तनका दृष्टिले उत्तम रहेको छ ।

आत्मचिन्तनको मूल ध्येय मोक्षप्राप्ति हो । आत्मचिन्तन मोक्षप्राप्तिको मूल मार्ग हो । समका पौराणिक नाटकमा पनि आत्मचिन्तनलाई मोक्षप्राप्तिको मार्गका रूपमा उपयोग गरिएको पाइन्छ । **ध्रुव** र **प्रह्लाद** दुवै नाटकमा मोक्षप्राप्तिका लागि परमात्माको ज्ञान, भक्ति र योगसाधना आवश्यक पर्ने भाव निहित रहेको छ । **ध्रुव** नाटकमा मोक्षका लागि ध्रुवले सांसारिक विषयप्रतिको मोह भङ्ग गरी आमा सुनीति र ब्रह्मज्ञानी नारदबाट आत्मज्ञान, मोक्षज्ञान र योगको ज्ञान प्राप्त गरी भक्ति र योग साधनाद्वारा मोक्षप्राप्त गरेका छन् । **प्रह्लाद** नाटकमा नारायणको भक्तिद्वारा प्रह्लादले मोक्ष प्राप्त गरेका छन् । मोक्षका लागि मुमुक्षुले अनुशीलन गर्नुपर्ने कर्महरू नाटकमा गरिएका छन् । मोक्षका लागि सांसारिक

विषयभोगप्रति वैराग्य र मुमुक्षुता, कर्मयोग, भक्तिसाधना, धीरता, दृढता र सहनशीलताको भावना दुवै नाटकमा पाइन्छ । दुवैमा ज्ञान र भक्ति मार्गको अनुशरण गरी नाटकको प्रमुख वैचारिक तत्व मोक्षचिन्तनलाई परिपुष्ट पारिएको छ । ध्रुवमा जीवनमुक्तिको वकालत गरिएको छ भने प्रह्लादमा विदेहमुक्तिको समर्थन र जीवनमुक्तिको विरोध गरिएको छ तथापि ध्रुव जस्तै प्रह्लादले पनि जीवनमुक्ति प्राप्त गरेका छन् । यसरी मोक्षचिन्तनसम्बन्धी दृष्टिले ध्रुव र प्रह्लाद दुवै उत्कृष्ट नाटक रहेका कुरा प्रस्तुत अध्ययनबाट सिद्ध भएको छ ।

यसरी बौद्धिक, दार्शनिक र वैचारिक नाटककार बालकृष्ण समको नाट्ययात्राको प्रथम चरणका नाटक ध्रुव र प्रह्लादको वेदान्त दर्शनका प्रस्तावनाहरू आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी चिन्तनका आधारमा गरिएको प्रस्तुत अध्ययनबाट यी दुवै नाटकमा वेदान्त दर्शनका आत्मा, जगत् र मोक्षसम्बन्धी अभिलक्षणहरू अभिव्यञ्जित भएको कुरा सिद्ध भएको छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

- अधिकारी, कोमलनाथ, **कोमलगीता**, वाराणसी : यशोदा पुस्तकालय, २०१८ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, **समको दुःखान्त नाट्य चेतना**, काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-
प्रतिष्ठान, २०४५ ।
- — —, “बालकृष्ण समको नाट्य प्रवृत्ति”, **गरिमा** (१२/ ५, २०५१), पृ. २४८-२५८ ।
- — —, “सुखान्त-दुखान्त नाट्यकलाको आलोकमा प्रह्लाद नाटक”, **मधुपर्क** (२९/ ४,
२०५३), पृ. ६१-६५ ।
- — —, **नेपाली नाटक र नाटककार**, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६१ ।
- खतिवडा, रामप्रसाद, “आदर्शराघव महाकाव्यमा अद्वैत वेदान्त”, अप्र. स्नातकोत्तर शोधपत्र,
त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७४ ।
- गिरी, रामानन्द, **जनक दर्शन**, (अनु. रामहरि तिमल्सिना), भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री
केन्द्र, २०५५ ।
- — —, **माण्डुक्यकारिका**, देवघाट : महेश सन्यास आश्रम, २०५६ ।
- गौतम, कृष्ण, **आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन**(दो. संस्क.), ललितपुर : साभा
प्रकाशन, २०५९ ।
- घिमिरे, माधवप्रसाद, “प्रकाशकीय”, केशव प्रसाद उपाध्याय, **समको दुःखान्त नाट्य चेतना**,
काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४५ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव, “कवि बालकृष्ण समको कविता यात्रा”, **वाङ्मय अनुसन्धानमूलक** (वर्ष २,
पूर्णाङ्क २, २०३८), पृ. ५५-७० ।
- — —, “मन्तव्य”, केशव प्रसाद उपाध्याय, **समको दुःखान्त नाट्य चेतना**, काठमाडौँ :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४५ ।
- थापा, मोहन हिमांशु, “बालकृष्ण समको नाट्यप्रवृत्तिको आधारभूमि”, **रश्मि वाङ्मय**
(२०४९), पृ. ३९-४९ ।
- — —, “‘प्रह्लाद’ नाटकको वस्तुविन्यास”, **कुञ्जिनी**, (५, ३, २०५४) पृ. ६२-६४ ।
- पराजुली, ठाकुर, “बालकृष्ण समका कविता” **वाङ्मय** (वर्ष २, पूर्णाङ्क २, २०३८), पृ. ५२-
५४ ।

- पोखरेल, कृष्णप्रसाद, **समका दुःखान्त र सुखान्त नाटकको विश्लेषण**, काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन, २०७१ ।
- पाण्डेय, मुरलीधर, **शाङ्करवेदान्तकोश**, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, २०५५ ।
- प्रधान, अमरकुमार “समका नाटकहरू : संक्षिप्त पर्यावलोकन” **मधुपर्क**, (१४/९, १०, माघ-फागुन २०३८), पृ. २०७-२२० ।
- प्रभात, विष्णु, (सम्पा.) **दर्शनावली**, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०७० ।
- बराल, ईश्वर, “बालकृष्ण सम : व्यक्तित्व र कृतित्व”, **नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना**, काठमाडौं : पैरवी बुक्स एण्ड स्टेसनरी सेन्टर, २०५९ ।
- भट्टराई, घटराज, (सम्पा.) **नेपाली स्नातकोत्तर समालोचना** “बालकृष्ण समका नाट्य प्रवृत्ति”, काठमाडौं : पैरवी बुक्स एण्ड स्टेसनरी सेन्टर, २०५९ ।
- मुनिलाल (अनु.), **विवेकचूडामणि**, गोरखपुर : गोविन्दभवन कार्यालय, २०५३ ।
- राधाकृष्णन, **भारतीय दर्शन १**, दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्ज, सन् ।
- — —, **भारतीय दर्शन २**, दिल्ली : राजपाल एण्ड सन्ज, सन् २०१६ ।
- लुंसाली, ऋषिराज (अनु), **२२ उपनिषद्हरूको नेपाली भावानुवाद**, कञ्चनपुर : शुक्लाफाटा सामुदायिक पुस्तकालय एवं सङ्ग्रहालय, २०७३ ।
- वेदव्यास, **ब्रह्मसूत्र**, अनु., शर्मा, नारायण, काठमाण्डौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०६९ ।
- शङ्कराचार्य, **ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम**, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, २०६१ ।
- शर्मा, गोपिकृष्ण, **संस्कृत साहित्यको रूपरेखा** (दास्रो संस्क.), काठमाण्डौं : अभिनव प्रकाशन, २०५६ ।
- शर्मा, ताना, **सम र समका कृति**, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०२८ ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, **शोधविधि**, (पाँचौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।
- शर्मा यादवप्रसाद, “अन्तर्ब्रह्माण्डको यात्रा काव्यमा पूर्वीय दर्शन”, अप्र.दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०७१ ।
- शर्मा, वसन्त कुमार, १३५ उपनिषद् सङ्ग्रह (सम्पा.), काठमाडौं, शब्दार्थ प्रकाशन, २०७० ।
- सम, बालकृष्ण, **प्रह्लाद** (दशौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५४ ।

— — —, ध्रुव (आठौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४८ ।

सिन्हा, हरेन्द्रप्रसाद, धर्म-दर्शनकी रूपरेखा (बाह्रौं संस्क.), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास,
सन् २०१७ ।

सुवेदी, देवीप्रसाद, समको सुखान्त नाट्यकारीता, काठमाडौं: एकता बुक्स, २०६४ ।

स्वामी कृष्णकृपामूर्ति, (अनु. तथा व्याख्या), श्रीमद्भागवद्गीता यथारूप, मुंबई :
भक्तिवेदान्त, सन् २०१२ ।

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन

वेदराज कोइराला

२०७६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
नेपाली केन्द्रीय विभागद्वारा सञ्चालित दर्शनाचार्य तह
तेस्रो सत्रको पाठ्यांश ६०९ र ६१० को
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधप्रबन्ध

शोधार्थी

वेदराज कोइराला
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७६

शोधनिर्देशकको सिफारिस

“बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग दर्शनाचार्य तह तेस्रो सत्रका छात्र वेदराज कोइरालाले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले तयार पारेको यस शोधप्रबन्धप्रति म सन्तुष्ट छु र यसको अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७६/०२/११

.....
प्रा.केशव सुवेदी
(शोधनिर्देशक)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि. कीर्तिपुर

प्रतिबद्धतापत्र

“बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन” शीर्षकको दर्शनाचार्य तहको प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा मैले मौलिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरेको छु । यसमा समावेश गरिएका सामग्रीहरूलाई मैले बाहिरका कुनै पनि लिखित वा विद्युतीय माध्यमहरूमा प्रकाशन र प्रसारण गरेको छैन । यसका साथै प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा प्रयुक्त कुनै पनि सामग्रीहरू मैले अनधीकृत रूपबाट लिएको छैन ।

.....

शोधार्थी

वेदराज कोइराला

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत नेपाली विषयको दर्शनाचार्य (एम.फिल.) तहका छात्र वेदराज कोइरालाले दर्शनाचार्य तहको तेस्रो सत्रको नवौं र दशौं पत्रका लागि निर्धारित पाठ्यांश ६०९ र ६१० को प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको “बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन” शीर्षकको शोधप्रबन्ध स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समिति

.....
प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
विभागीय प्रमुख

.....
प्रा. केशव सुवेदी
शोधनिर्देशक

.....
प्रा.डा. महादेव अवस्थी
शोधविशेषज्ञ

.....
प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठ
बाह्य विशेषज्ञ

मिति : २०७६/०३/२४

कृतज्ञताज्ञापन

“बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले त्रि.वि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागका प्रमुख समादरणीय गुरु प्रा. केशव सुवेदीज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । उहाँको बौद्धिक, प्राज्ञिक एवम् रचनात्मक निर्देशन र प्रेरणाबाट नै यो शोधकार्य सम्पन्न भएको हो । यसका निमित्त म उहाँप्रति कृतज्ञ छु । प्रस्तुत शीर्षकको शोधप्रबन्धको प्रस्तावनालाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी शोधप्रबन्ध तयार पार्ने अवसर प्रदान गरिदिनु भएकोमा विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमप्रति आभारी छु । प्रस्तुत शोधप्रबन्धको शोधविशेषज्ञ समादरणीय गुरु प्रा.डा. महादेव अवस्थीले शोधकार्यको आदिदेखि अन्त्यसम्म हेरी आफ्नो अमूल्य सुभाष, सल्लाह र बौद्धिक पथप्रदर्शन गरेर सहयोग गरी शोधप्रबन्ध तयार गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु भएको छ । उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधप्रबन्ध लेखनका क्रममा प्राज्ञिक परामर्श र प्रोत्साहन दिनुहुने दर्शनाचार्य कार्यक्रमका सम्पूर्ण आदरणीय गुरुहरूप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, नेपाली केन्द्रीय विभागको विभागीय पुस्तकालयका कर्मचारीहरूप्रति विशेष आभार प्रकट गर्दछु । सामग्री सङ्कलनका सहयोग पुऱ्याउनु हुने सहपाठी मित्रहरू र प्रशासनिक रूपमा सहयोग गर्नुहुने नेपाली केन्द्रीय विभागका कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । शोधप्रबन्ध लेखन एवम् अध्ययनको निरन्तरतामा हरपल सहयोग एवम् प्रोत्साहन गर्ने आदरणीय व्यक्तित्वहरूप्रति सदैव ऋणी रहने छु । यस शोधप्रबन्ध तयार पार्ने क्रममा जजसका कृतिहरू सन्दर्भसामग्रीका रूपमा प्रयोग भए ती स्रष्टाहरूप्रति पनि हृदयदेखि नै आभार प्रकट गर्दछु ।

अनुसन्धानका क्रममा मैले मेरा आफन्तजन एवम् थुप्रै शुभचिन्तकहरूबाट प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा मनग्य सहयोग पाएको छु । ती समस्त आफन्तजन एवम् शुभचिन्तकहरूको यथोचित योगदानको हार्दिक स्मरण गर्दै सबैप्रति म आभार व्यक्त गर्दछु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधप्रबन्धको अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग शोधप्रबन्ध मूल्याङ्कन समितिसमक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

वेदराज कोइराला
दर्शनाचार्य तह
त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर
२०७३/७४

विषयसूची
पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय	१-१३
१.१. विषयपरिचय	१
१.२. शोधसमस्या	२
१.३. शोधको उद्देश्य	३
१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.५. शोधको औचित्य	१०
१.६. शोधको सीमाङ्कन	११
१.७. शोधविधि	११
१.७.१ सामग्रीसङ्कलन विधि	११
१.७.२ सामग्रीको विश्लेषण विधि/ढाँचा	१२
१.८. शोधप्रबन्धको रूपरेखा	१३

दोस्रो परिच्छेद

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा आत्मचिन्तन	१४-४८
२.१ विषयपरिचय	१४
२.२ वेदान्त दर्शनमा आत्मचिन्तन	१४
२.३ ध्रुव नाटकको आख्यानसन्दर्भ	२०
२.४ प्रह्लाद नाटकको आख्यान सन्दर्भ	२३
२.५ समका नाटकमा आत्मचिन्तन	२८
२.५.१ आत्माको सत्यता र नित्यता	२८
२.५.२ आत्माको सर्वव्यापकता र सर्वोच्चता	३०
२.५.३ आत्माको अमरता	३७
२.५.४ अदाह्य, अच्छेद्य, अशोष्य, अव्यय तत्त्वका रूपमा आत्मा	४१
२.५ निष्कर्ष	४६

तेस्रो परिच्छेद

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा जगत्चिन्तन

४९-६३

३.१ विषयपरिचय	४९
३.२ वेदान्त दर्शनमा जगत्चिन्तन	४९
३.३ समका नाटकमा जगत्चिन्तन	५२
३.३.१ जगत्को असत्यता, अनित्यता र क्षणिकता	५२
३.३.२ जगत्, जीव र आत्माको अभिन्नता	५५
३.३.३ सांसारिक दुःख र जगत्को कारण अज्ञानता	५६
३.४ निष्कर्ष	६२

चौथो परिच्छेद

बालकृष्ण समका पौराणिक नाटकमा मोक्षचिन्तन

६४-९७

४.१ विषयपरिचय	६४
४.२ वेदान्त दर्शनमा मोक्षचिन्तन	६४
४.३ समका नाटकमा मोक्षचिन्तन	६७
४.३.१ सांसारिक विषयभोगप्रति वैराग्य र मुमुक्षुता	६७
४.३.२ मोक्षका लागि कर्मयोग	७२
४.३.३ मोक्षका लागि आत्मज्ञान	७५
४.३.४ धीरता, दृढता र सहनशीलता	८४
४.३.५ भक्तिसाधनाद्वारा चित्तको स्थिरता र मोक्षप्राप्ति	८९
४.४ निष्कर्ष	९५

पाँचौ परिच्छेद

सारांश र निष्कर्ष

९८-१०६

५.१ विषयपरिचय	९८
५.२ सारांश	९८
५.३ निष्कर्ष	१०२

सन्दर्भसामग्रीसूची

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अनु.	अनुवादक
अ.उ.	अध्यात्मोपनिषद्
ई.उ.	ईशावास्योपनिषद्
ऐत.	ऐतरेयोपनिषद्
कठो.	कठोपनिषद्
छा.उ.	छान्दोग्योपनिषद्
तैत्ति.	तैत्तिरीयोपनिषद्
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृ.	पृष्ठ
प्रश्नो.	प्रश्नोपनिषद्
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
बृ.उ.	बृहदारण्योपनिषद्
ब्र.सू.	ब्रह्मसूत्र
ब्र.सू.शा.भा.	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य
माण्डु.	माण्डुक्योपनिषद्
मुक्ति.	मुक्तिकोपनिषद्
मुण्ड.	मुण्डकोपनिषद्
वि.स.	विक्रम सम्वत्
श्रीमद्.	श्रीमद्भगवद्गीता
संस्क.	संस्करण
सम्पा.	सम्पादक